

Zlatoje Martinov
NDH I NEDIĆEVA SRBIJA
Sličnosti i razlike

Zlatoje Martinov
NDH I NEDIĆEVA SRBIJA
Sličnosti i razlike

Izdavači:
SAVEZ ANTIFAŠISTA SRBIJE, Radosava Grujića 1a, Beograd
Za izdavača: Aleksandar Kraus

ORIONART, Svetozara Markovića 24
Za izdavača: Nadežda Kovačević, direktor

Urednik izdanja
Dragorad Kovačević

Recenzent
Dr Nenad Petrović, istoričar

Tehnički urednik
Dimitrije Diso Janičić

Štampa
Draslar Partner, Beograd

Tiraž
300 primeraka

Zlatoje Martinov

NDH I NEDIĆEVA SRBIJA

Sličnosti i razlike

SAVEZ ANTIFAŠISTA SRBIJE

ORION|ART

Beograd, 2018

PREDGOVOR

Osnovni podstrek za nastanak ovog rada leži u činjenici višedecenijskog postojanja nekritičkog odnosa u našoj javnosti, ali i u značajnom delu naše historiografije, o ulozi koju je imala Nedićeva Srbija za vreme okupacije (1941-1944), kao i u revidovanju odavno dokazanih istorijskih činjenica i na toj osnovi pokušaja ne samo političke nego i istorijske rehabilitacije saradnika nacifašističkih okupatora poput Milana Nedića, Dimitrija Ljotića i Draže Mihailovića.

U tome prednjače današnji novoistoričari, koji gotovo u svakoj prilici u prvi plan ističu isključivo hrvatsku ustašku kolaboraciju sa nacističkom Nemačkom i fašističkom Italijom, pritom ostavljajući po strani odnosno potpuno zanemarujući ili, pak, svesno marginalizujući kolaboraciju Nedićeve Srbije, odnosno njegove tzv. “vlade narodnog spasa“.

Neretko kao argument za svoje tvrdnje o tobožnjoj Nedićevoj nevinosti, ističu osnovnu razliku između Nezavisne Države Hrvatske i Nedićeve Srbije - koja se ogleda u činjenici da je prva bila država, a druga vojno-okupaciono područje - kao tobože “nepobitnu činjenicu“ da je NDH samostalno donosila sve odluke, pa i one o progonu i ubijanju Srba i Jevreja, dok je u Srbiji zločine činila isključivo nemačka okupaciona uprava. Iako je prvi deo tvrdnje nesumnjivo tačan, drugi podleže ozbiljnoj sumnji. Naime, nemački nacisti u Srbiji zaista jesu fizički likvidirali beogradske i srpske Jevreje, ali je njihovim bezdušnim progonom i hapšenjem, traganjima po bolnicama i privatnim kućama onih Srba koji su ih štitili, i potom njihovim izručivanjem Gestapou, Nedićeva Srbija, odnosno njena Specijalna policija, nevinom krvlju svojih jevrejskih sugrađana uveliko uprljala ruke, koje današnji novoistoričari tako pilatovski peru bestidnim i drskim tvrdnjama kako je jedna stvar ubijati Jevreje (Nemci), a sasvim druga isporučiti žrtve ubici (Nedić).

Nedić i njegova vlada, međutim, i te kako snose ogromnu krivicu za holokaust u Srbiji posle koga je nemački vojni zapovednik Bader izražavo ogromno zadovoljstvo proglašavajući Nedića za “istinskog srpskog nacionalistu, srpskog Petena“, istovremeno šaljući depeše u Berlin kako je Srbija prva zemlja u Evropi koja je u maju 1942. godine bila *Juden Frei* (očišćena od Jevreja).

Da i ne pominjemo borbu oružanih jedinica Nedićeve Srbije (uključiv tu osim Srpske državne straže, Ljotićevog Srpskog dobrovoljačkog korpusa još i četničke jedinice Koste Pećanca, a od leta 1944. godine i snage Draže Mihailovića koje tada već sasvim otvoreno i bez okolišenja sarađuju sa Nedićem i Ljotićem), protiv partizanskih jedinica NOVJ i Crvene armije, istinskih boraca za oslobođenje od fašizma. Borba domaćih kolaboranata protiv oslobodilaca je bila uporna i kontinuelna, bilo da je vođena samostalno bilo u sadejstvu sa nacifašističkim okupatorom. Tu nikako nije reč o “ideološkim razlikama“ kako novoistoričari vole da istaknu; tu je isključivo reč o *odnosu prema zločinu*. Ali tu *jeste* reč lakejskoj poslušnosti srpskih kolaboracionista i pristajanju na saradnju sa okupatorima i njihovom ideologijom koja je čovečanstvu donela neslućenu patnju uvevši ga u sveopštu katastrofu Drugog svetskog rata.

Upravo zbog takvog odnosa savremene istoriografije (jednako srpske i hrvatske) odnosno pretežne dominacije revizionistički nastrojanih novoistoričara u njoj, autor je u ovom radu prikazao *uporednu analizu* dve tvorevine koje su stvorili nacifašisti: Nedićeve Srbije i Nezavisne Države Hrvatske, kako bi se, na osnovu njihovog odnosa prema drugim narodima (Srbima, Hrvatima, Jevrejima, Romima), odnosu prema političkim i ideološkim neistomišljenicima unutar sopstvenog naroda (komunistima), ali i odnosu prema strukturi i organizaciji sopstvenog društva u Hitlerovoj “budućoj Novoj Evropi“, sagledala njihova zajednička nenarodna i zločinačka uloga u Drugom svetskom ratu, i po tom osnovu i određena međusobna sličnost.

Razlika u *statusu* Nezavisne Države Hrvatske (satelitska država, kondominijum Italije i Nemačke) i Nedićeve Srbije (nemačko okupaciono

područje) kao i razlika i u *kvantumu* počinjenih zločina, nimalo ne umanjuju te sličnosti u šta će se, nadamo se, uveriti objektivni čitalac na osnovu već poznatih dokumenata, objavljene i neobjavljene građe i literature korišćene za pisanje ove knjige.

Ovaj sintetički prikaz dvaju (pro)fašističkih entiteta u Srba i Hrvata (Srbija 1941-1944., odnosno NDH 1941-1945), nema za cilj da predstavi istoriju NDH i i Nedićeve Srbije. On referira *isključivo* na njihove sličnosti i razlike.

Takav makar i temom ograničeni pristup, pruža, uvereni smo, dovoljno argumenata protiv stava srpskih novoistoričara o tobože “oduvek fašističkoj Hrvatskoj“, naspram “oduvek antifašističke Srbije“.

Ono što današnjoj Srbiji i Hrvatskoj daje atribut antifašističkih zemalja, jeste *isključivo Narodnooslobodilačka borba (1941-1945) u kojoj su učestvovali rame uz rame Srbi i Hrvati kao i drugi narodi i narodnosti Jugoslavije* i koji su se zajednički borili protiv nacifašističkih kolaboranata u svojim narodima: ustaša, domobrana, nedićevaca, ljotićevaca i četnika Draže Mihailovića.

Zahvalan sam svima koji su mi savetom i podrškom pomogli prilikom pisanja ovog rada, a posebnu zahvalnost dugujem recenzentu dr Nenadu Ž.Petroviću, istoričaru, na korisnim sugestijama.

Autor

UVOD

Nakon vojnog puča od 27. marta 1941. godine kada je srušena vlada Dragiše Cvetkovića koja je Kraljevinu Jugoslaviju uvela u savez sa nacifašističkim silama, usledila je nemačka odmazda: 6. aprila zemlja je napadnuta, desetak dana docnije i potpuno savladana, 17. aprila naterana na безусловnu kapitulaciju i potom raskomadana i podeljena među saveznicima Trojne osovine.

Iako je Nemačka vojno potpuno samostalno okupirala Kraljevinu Jugoslaviju, više od polovine njezine teritorije pripalo je nemačkim saveznicima Italijanima, Mađarima i Bugarima, dok su Nemci za sebe zadržali Srbiju i Banat (jer je u njemu živio veliki broj nemačkog življa), kao i veći deo Slovenije, dok manji biva dodeljen generalu Rupniku koji, baš kao i hrvatski i srpski političari, pristaje na kvistlinšku ulogu. Crna Gora i veći deo današnjeg Kosova pripali su italijanskom okupatoru, Mađari su dobili Bačku, Međumurje i Baranju, a Bugari Makedoniju i deo južne Srbije. Hrvatska je dobila državu, dok je Srbija postala nemačko vojno-okupaciono područje. Ovo potonje se pored ostalog objašnjava činjenicom visokog nepoverenja Trećeg Rajha i Hitlera lično, prema Srbima i "srpskim vojnim klikama" kako se nakon puča od 27. marta Hitler izrazio pred svojim generalima izražavajući bes zbog Simovićevog prevrata i kvarenja nemačkih vojnih i političkih planova. Mnogo više poverenja Hitler je imao u hrvatsko političko vođstvo naročito u najznačajniju predratnu hrvatsku političku partiju, Hrvatsku seljačku stranku (HSS) dr Vlatka Mačeka kome je nakon 27. marta ponuđena saradnja. Kada ju je Maček odbio, Nemci su pristali na italijansku varijantu da Ante Pavelić i njegov ustaški pokret preuzmu vlast u Hrvatskoj. Tako u Hrvatskoj već 10. aprila 1941. nastaje Nezavisna Država Hrvatska. Iako joj je pripala cela Bosna i Hercegovina i Boka Kotorska, NDH je izgubila Dalmaciju, važan primorski pojas i većinu ostrva koji su pripali Italiji, kao

i već rečene Baranju i Međumurje koje su priključene Mađarskoj. Nemci su isprva i istočni Srem uzeli pod svoju upravu; međutim, ni Pavelić ni kvislinzi u Srbiji (prvo Milan Aćimović na čelu Komesarske uprave, a docnije i Milan Nedić kao predsednik kvislinške srpske vlade) nisu se slagali sa ovim rešenjem, pa su i jedni i drugi tražili da im se priključi ova teritorija. Posle čestih intervencija od strane NDH, nemačka vlada je odlučila da ovaj deo Srema sa Zemunom ipak ustupi ustašama, pa je u vezi s tim, krajem septembra i početkom oktobra 1941. godine, načinjeno nekoliko ugovora. Uz ugovor o predaji Zemuna i istočnog Srema na isključivu upravu NDH, koji je potpisan 10. oktobra, Nemci i NDH sklopili su 10. novembra 1941. godine i ugovor o snabdevanju nemačke vojske u kome se, između ostalog, kaže: “U toj oblasti smeštene nemačke jedinice biće snabdevane prema postojećim mogućnostima iz istočnog Srema. U smislu ugovora sa hrvatskom državom od 20. juna 1941. godine, prosečno brojno stanje za ishranu odrediće vojna intendantura u Beogradu i o tome podneće izveštaj vojnom intendantu kod nemačkog generala u Zagrebu i na taj način biće obezbeđeno snabdevanje 3.400 nemačkih vojnika koji se nalaze u istočnom Sremu...”¹

Usled takve podele teritorije Kraljevine Jugoslavije među nacističkim saveznicima, okupacioni sistem nije mogao biti istovetan na celom njenom prostoru. Hrvatska je tako postala država, istina satelitska, koju je priznalo 13 zemalja, uglavnom saveznika sila Osovine. NDH je 15. juna 1941. pristupila Trojnom paktu, a Hitler je od ustaške vlade u Zagrebu očekivao puno savezništvo. Za Nemačku je bilo od velike važnosti da vojska NDH održi mir i red i obezbedi glavne saobraćajne komunikacije (naročito prugu Zagreb – Zemun) koje će tokom ratnih godina često biti meta diverzija od strane partizanskih ustanika. Kako će vreme pokazati, Pavelić i pored sve vojne i tehničke podrške koju su mu pružali Nemci nije uspevao da uguši svake godine sve masovniji i jači partizanski pokret.

Srbija je, pak, za razliku od NDH, kako smo napred istakli, bila okupaciono područje pod vojnim zapovedništvom nemačkih generala.

¹ VA, Mikrofilm originala L. N/8, br. 302222–36.

Ipak, radi lakšeg administrativnog upravljanja, okupator je odlučio da već krajem aprila formira tzv. Savet komesara sastavljen od predratnih srpskih političara koji su bili voljni da sarađuju sa okupatorom. Za predsednika Saveta izabran je Milan Aćimović, nekadašnji ministar unutrašnjih poslova. Usled neefikasnosti, nemačka vojna uprava je par meseci kasnije odlučila da raspusti Savet i formira novo srpsko administrativno telo, nešto poput vlade, istina sa ograničenim ingerencijama, smatrajući da će kod lokalnog stanovništva ta vlada na čelu sa nekom uglednom ličnošću biti dobro prihvaćena i da će moći da odgovori nemačkim potrebama, a one su se ogledale pre svega u stabilizaciji i normalizaciji svakodnevnog života i sprečavanju ustaničkih diverzija i napada na nemačke vojne jedinice. Tako je 29. avgusta 1941. formirana “vlada sa sve ministrima“ (kako ju je posprdno svojevremeno nazvao Moša Pijade) na čelu s armijskim generalom Milanom Đ. Nedićem. On je, pak, tu vladu nazvao “vlada narodnog spasa“ koja je trajala do 3. oktobra 1944. godine, a samo par dana kasnije, Nedić, u pratnji svojih nemačkih prijatelja, sa svojim ministrima, pred Crvenom armijom i partizanskim jedinicama koje nezadrživo prodiru ka Beogradu, beži u Beč. Sedam meseci kasnije, iz Zagreba će pobeći i Pavelić. Sa nestankom nacifašista nestaju i njihove dve tvorevine. U narednim izlaganjima prikazaćemo njihove specifičnosti, sličnosti i razlike.

NASTANAK NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Samo nekoliko dana nakon vojnog puča od 27. marta, nemački general Edmund Vezemajer, koji je bio Ribentropov “leteći ambasador za Balkan“, doputovao je u Zagreb, sa isključivim ciljem da Vlatku Mačeku koga je beogradski prevrat zatekao u Zagrebu, ponudi da sa svojom Hrvatskom seljačkom strankom (HSS), preuzme vlast u Hrvatskoj čim Nemačka napadne i raskomada Jugoslaviju. Vezemajer je svom sagovorniku otvoreno rekao da je nakon vojnog udara i faktičkog obaranja Trojnog pakta od strane pučističke vlade generala Simovića, rat sa Kraljevinom Jugoslavijom postao neizbežan i da je samo pitanje dana kada će vojne operacije početi. Tom prilikom je savetovao Mačeku da ne prihvati Simovićev poziv da se vrati u Beograd gde ga je čekalo mesto potpredsednika vlade. Maček je međutim odbio saradnju sa Nemcima pod uslovima koji su mu bili predočeni, i nakon izvesnog kolebanja ipak odlučio da prihvati Simovićev poziv, pa je 4. aprila 1941. godine otputovao u Beograd gde je već 5. aprila učestvovao na sednici vlade kao njen potpredsednik.²

Stoga je Berlin odobrio italijansku alternativu sa Pavelićem. Odlučeno je da se odmah i bez odlaganja, čim prve nemačke trupe uđu u Zagreb, proglasi Nezavisna Država Hrvatska, i pozove da u zemlju iz emigracije u Italiji dođe Ante Pavelić.

Sedmog aprila 1941. godine, nakon sednice jugoslovenske kraljevske vlade održane u hotelu “Evropa“ u Užicu, njezin potpredsednik dr Vlatko Maček, odlučio je da se vrati u Zagreb. To je motivisao potrebom “da u

² Politika, 6. april 1941, s. 2

ovim kritičnim danima bude uz hrvatski narod“. Ostavku na mesto u vladi nije podneo, odredio je ministra dr Juraja Krnjevića kao svog zastupnika tako da je i nakon što je Simovićeva vlada napustila zemlju (14. aprila), još izvesno vreme Maček smatran za njenog punopravnog člana.³

Desetog aprila 1941. godine nemačke trupe su ušle u Zagreb. Slavko Kvaternik, bivši austrougarski oficir, zajedno sa nemačkim generalom Vezenmajerom istog dana tokom prepodneva posetio je dr Mačeka i obavestio ga da će tog poslepodneva biti proglašena nezavisna hrvatska država. Pozvao je Mačeka, da kao najuticajni političar u Hrvata, uprkos odbijanju da učestvuje u vlasti, pozove svoje članstvo i ceo hrvatski narod da saraduje sa novom vlašću i da pomogne u održavanju reda i mira u zemlji, što je Maček jednom izjavom i učinio⁴.

Istoga dana u 16:10 časova na radio Zagrebu u prisustvu rečenog Vezenmajera (koga su u Berlinu docnije šaljivo nazivali “babicom NDH“), Kvaternik je pročitao proglas o uspostavljanju Nezavisne Države Hrvatske. Proglas je glasio:

“Hrvatski narode! Božja providnost i volja našeg saveznika, te mukotrpa i višestoljetna borba hrvatskog naroda i velika požrtvovnost našega Poglavnika dr Ante Pavelića, te ustaškog pokreta u zemlji i inozemstvu, odredili su da danas, pred dan uskrsnuća Božjeg Sina, uskrsne i naša nezavisna hrvatska država. Pozivam sve Hrvate na kome god mjestu bili, a naročito sve časnike, dočasnike i momčad cjelokupne oružane snage i javne sigurnosti da drže najveći red i da smjesta zapovjedniku oružanih snaga prijave mjesto gdje se sada nalaze, te da cjelokupna oružana snaga

3 Juraj Krnjević je u Londonu, 14. avgusta 1941 predao Entoni Idnu, specijalnu Mačekovu poruku namenjenu premijeru Vinstonu Čerčilu u kojoj ističe da je “sasvim pogrešno poistovećivanje hrvatskog naroda sa ustaškim režimom Ante Pavelića“ i da on, Maček, želi da izrazi “svoje divljenje britanskom narodu“ kao i svoju “punu odanost britanskoj stvari koja je i stvar hrvatskog naroda“. (prema: Krizman, 2, 1983:344)

4 “Hrvatski narode! Pukovnik Slavko Kvaternik, vođa nacionalističkog pokreta u zemlji, proglasio je danas slobodnu i nezavisnu hrvatsku državu na cjelokupnom historiskom i geografskom području Hrvatske, te preuzeo vlast. Pozivam sav hrvatski narod, da se novoj vlasti pokorava, pozivam sve pristaše HSS, koji su na upravnim položajima, sve kotarske odbornike, obćinske načelnike i odbornike itd., da iskreno surađuju s novom narodnom vladom. S poštovanjem, Vladko Maček.” (Hrvatski narod, posebno izdanje, 10.04.1941., s.1)

smjesta položi zakletvu vjernosti Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i njenom Poglavniku. Cjelokupnu vlast i zapovjedništvo cjele oružane snage preuzeo sam danas, kao opunomoćnik Poglavnika. Bog i Hrvati, za Dom spremni!“⁵

Tokom Prvog svetskog rata Slavko Kvaternik je služio kao adutant austrougarskog feldmaršala Svetozara Borojevića i bio nagrađen gvozdenim krstom za ratne zasluge. Krajem oktobra 1918. priključio se Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba koje je proglasilo otcepljenje od Ugarske formirajući Državu Slovenaca, Hrvata i Srba u kojoj će Kvaternik postati načelnik Generalštaba, a koja će se, nakon jedno-mesečnog trajanja, 1. decembra 1918. priključiti zajedničkoj državi pod imenom Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, (od 1921. Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca, a od 1929. Kraljevina Jugoslavija). U činu pukovnika penzionisan je već 1921. godine kao i dobar deo “nepouzdanih“ bivših austrougarskih oficira. Od tih oficira regrutovaće se 1941. godine skoro čitav komandni kadar domobrana, kao zvanične vojske NDH. Bio je oženjen Olgom Frank ćerkom vođe Hrvatske stranke prava Josipa Franka iz koje će 1929. godine nastati ustaški pokret pa stoga ne čudi njegovo kasnije političko opredeljenje. Bio je jedan od osnivača ustaškog pokreta i bliski saradnik Ante Pavelića sa kojim je, budući da je ostao u zemlji, održavao konstantnu vezu nakon Pavelićeve emigracije. U NDH će sve do svoje smene i odlaska u Slovačku “na lečenje“ početkom 1943. godine, nositi titulu “Vojskovođa“ i biti glavni Pavelićev saradnik.

⁵ Hrvatski narod, br. 1, od 10.04. 1941., 1

“NEZAVISNOST“ NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Iako po imenu “nezavisna“, Pavelićeva država je suštinski bila kondominijum Trećeg Rajha i Italije. U vojnom smislu bila je podeljena na dve zone, nemačku i italijansku. Država nastala uz pristanak nemačkih i italijanskih okupatora i uz ponižavajuće uslove, bila je međunarodno priznata samo od država članica Trojnog saveza i njihovih simpatizera.⁶ Premda je uspostavljanje hrvatske države, nakon sloma Kraljevine Jugoslavije, u hrvatskoj javnosti bilo pozdravljeno, već prvi koraci ustaške vlasti doveli su do širokog narodnog razočaranja takvom NDH koja ne samo što se samim činom svog nastanka odrekla težnji za svojim istorijskim i etničkim teritorijama, nego je i bila autokratska država prepuna nasilja prema sopstvenom stanovništvu, najviše prema manjinskim etničkim zajednicama, poput Srba, Jevreja i Roma, i prema rodoljubivim Hrvatima koji su se uključili u partizanske redove kako bi se borili protiv stranih zavojevača, pa čak i prema onima koji nisu bili ni partizani ni komunisti

⁶ U okružnici ustaškog ministarstva spoljnih poslova od 27. maja 1943. godine upućenoj pojedinim poslanstvima NDH u inostranstvu, stoji: “U diplomatskim odnosima nalazi se naša država sa sliedećem državama koje su nas priznale de iure: 1. Madžarska, 10. travnja 1941., izjava NJ.K.V Regenta Horthyja objavljena hrvatskoj državnoj vladi; 2. Njemačka, 15. travnja 1941., brzojav Führera Poglavniku; 3. Italija, 15. travnja 1941., brzojav Ducea Poglavniku; 4. Slovačka, 15. travnja 1941., odluka slovačke vlade potvrđena brzojavom predsednika Slovačke Republike upravljenog na Poglavnika; 5. Bugarska, 21. travnja 1941., brzojav NJ.V. Kralja Borisa Poglavniku; 6. Rumunjska, 8. svibnja 1941., brzojav generala Antonescua Poglavniku; 7. Španjolska, 27. lipnja 1941., brzojav ministra vanjskih poslova Španjolske ministru vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske; 8. Finska, 2. srpnja 1941., nota finskog ministra vanjskih poslova Hrvatskoj državnoj vladi; 9. Danska, 10. srpnja 1941., pismo ministra vanjskih poslova Danske ministru vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske; 10. Japan, 7. lipnja 1941., brzojav ministra vanjskih poslova Japana Poglavniku; 11. Nacionalna vlada u Nankingu, 5. srpnja 1941., pismo ministra vanjskih poslova Nankinga ministru vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske; 12. Mandžukuo, 2. kolovoza 1941., brzojav ministra-predsjednika Poglavniku i 13. Thailand, 27. travnja 1943., brzojav ministra vanjskih poslova Thailanda ministru vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske.“ (VA, NDH, kut. 306, br. reg. 17/5-2).

Prema Rimskim ugovorima potpisanim između Musolinija i Pavelića 18. maja 1941. godine, ozvaničene su granice NDH, a takođe je odlučeno da NDH postane kraljevina na čelu sa kraljem iz vladajuće italijanske dinastije Savoja. Bio je to princ Aimone od Savoje vojvoda od Spoleta, koji je proglašen za hrvatskog kralja pod imenom Tomislav Drugi, čime je obezbeđen politički uticaj Italije i neka vrsta italijanskog protektorata. Istina taj “kralj Hrvatske“ nikada nije stupio na tle svoje “kraljevine“ niti je za to pokazivao interes. Štaviše, nevoljno se prihvatio krune na nagovor svoga rođaka Viktora Emanuela italijanskog kralja, ali je sve propratio rečima: “Šta ja uopšte znam o Hrvatima?” Padom Italije (1943) prestaće i njegova neslavna uloga u italijanskom vodvilju zvanom “Kraljevina Hrvatska“.

NDH nije imala ustav niti je ustaška vlast imala nameru da ga donese. Zakonske odredbe o uspostavljanju države i njenom ustrojstvu potpisao je Pavelić, koji je nosio titulu Poglavnika, iako je prema Rimskim ugovorima suveren NDH formalno bio kralj Tomislav Drugi. Ipak uprkos toj činjenici, Pavelić je u praksi bio neprikosnoveni vladar doduše samo u okviru koji su mu njegovi nemački i italijanski saveznici odredili i koji se nisu kosili sa njihovim interesima. Donosio je sve zakone: zakon o vladi,

Princ Aimone od Savoje, vojvoda od Spoleta, hrvatski „kralj“ Tomislav Drugi

o Hrvatskom državnom saboru, o hrvatskoj državnoj zastavi, grbu i državnim pečatima, o državljanstvu, o podeli teritorija na župe, o Islamskoj vjerskoj zajednici u NDH, o tzv. Hrvatskoj Pravoslavnoj crkvi, itd.

U pripremanju zakona Paveliću su pomagali “Zakonodavno povjerenstvo pri Poglavniku” tokom 1941. i 1942. godine, “Zakonodavni odjel Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja” u 1942. godini, “Hrvatski državni sabor” u 1942. i “Državno vijeće” od 1942. pa sve do 6. maja 1945, odnosno do samog kraja postojanja NDH.

Pavelić je u svojim rukama skoncentrisao i izvršnu vlast. Istovremeno je bio šef države i predsednik vlade. Tek od 1943. godine napušta mesto predsednika vlade ali i dalje imenuje ministre i određuje po svom nahođenju predsednika vlade.

Nemci i Italijani suštinski su imali glavnu reč u spoljnopolitičkim, ekonomskim i vojnim stvarima. Pavelić ništa nije mogao da uradi u tim oblastima bez konsultacija, dogovora i odobrenja Berlina i Rima. Prve dve godine prošle su u očitom italijanskom političkom paternalizmu nad Pavelićem. Italijani su bili istinski gospodari u svojoj tzv. Drugoj zoni koja se protezala do nadomak Karlovca i Bihaća, a obuhvatala i grad Mostar pa sve do jadranske obale, dok su Prvoj zoni Nemci vodili glavnu reč. Preostale dve godine nakon pada Italije (septembar 1943 - maj 1945.) protekle su pod čvrstom kontrolom Nemačke, koja je preuzela čak i neke policijske poslove u NDH, a krajem 1944. godine i vojne. Kao i Italijani i Nemci nisu ozbiljno shvatali "samostalnost" NDH, nego su se na njene strukture oslanjali kao na pomoć svojoj okupaciji: na području NDH regrutovali su nacisti lokalno nemačko stanovništvo tzv. folksdojčere za svoje vojne potrebe, pa su na taj način formirali čak 5 divizija pod zapovedništvom nemačkih oficira i uz nemački kao jezik komandovanja. Te folksdojčerske divizije bile su angažovane protiv sve snažnijih nadiranja partizanskih jedinica. Uz sve to, već od pada Italije osnovana je od mladih folksdojčera policija koja je imala oko 3000 pripadnika i bila pod neposrednom kontrolom Berlina. Troškovi vojnih divizija i folksdojčerske policije bili su namirivani iz budžeta NDH. (Krizman, 2, 1983:345)

U NDH se u ime nemačkog Vermahta od njenog nastanka pa do kraja septembra 1944. nalazio general Edmund Glajze fon Horstenau na funkciji "opunomoćenog generala za Hrvatsku", koji je praktično bio vojni guverner. Komandant nemačkih trupa u Hrvatskoj bio je general Liters koji je odgovarao neposredno fon Horstenauu. Veliki uticaj na Pavelićeve političke odluke imao je nemački poslanik u Zagrebu Zigfrid Kaše. Kaše je, za razliku od vojnog komandanta fon Horstenaua bio izuzetno naklonjen ustaškoj vlasti, pa je često od svog pretpostavljenog, ministra spoljnih

poslova Rajha Joakima fon Ribentropa, primao iz Berlina oštre kritike zbog popustljivosti prema Paveliću.⁷

Pavelić i njegove ustaše imale su stvarnu vlast, kako smo napred istakli, samo u oblastima koje se nisu kosile sa interesima okupatora, dakle u oblasti unutrašnjih odnosa poput privrede, zdravstva, prosvete i kulture, verskih i etničkih pitanja. Iako je formalno vodila spoljnu politiku, i imala svog ministra spoljnih poslova, NDH je tu politiku morala da vodi isključivo na način koji je odgovarao njenim zaštitnicima i osnivačima, italijanskim i nemačkim saveznicima. Čak i kad su interesi NDH bili ugroženi od tih istih saveznika, a takvih slučajeva nije bilo malo, ustaška vlada bi ćutke prelazila preko takvih njihovih postupaka. Da je ovo bila činjenica svedoče brojni primeri od kojih je nakarakterističniji onaj kada se NDH najzad “odvažila” da protestuje: naime, povodom ubistva više desetina hrvatskih civila u Sinju i Poljicama od strane nemačke divizije Princ Eugen, vlada NDH odnosno njen ministar spoljnih poslova Stijepo Perić 12. aprila 1944. godine uputio je oštro intoniranu protestnu notu Berlinu u kojoj pored ostalog stoji da su “njemački vojnici počinili veliki zločin ubijajući nevin hrvatski živalj” i da “hrvatska državna vlada traži objašnjenje toga čina i ispriku njemačkih vlasti”. Iz berlinske Vilhelmstrase Periću je ekspresno odgovoreno da se “ovakvim tonom ne može komunicirati sa Velikonemačkim Rajhom” i da “Hrvatska mora znati svoje mesto kao i to ko je njezin stvoritelj i zaštitnik”. Nota je naravno odbijena, a Paveliću je sa najvišeg mesta saopšteno da ubuduće vodi računa o načinu obraćanja njegovih diplomatskih službenika. (Krizman, 2, 1983:350). Pavelić je nakon lekcije iz Berlina odmah smenio ministra Perića. Toliko o “nezavisnosti” Nezavisne Države Hrvatske.

⁷ Kao ilustraciju rečenog, navodim kako je Ribentrop odgovarajući na jedan telegram poslanika Kašea, ovom zamerio naklonost prema Hrvatima: „Vaš telegram br. 526 od 5.04. 1944. u kome ste dali pregled situacije u Hrvatskoj, podstakao me je da sa Firerom iscrpno razgovaram o Vašoj ličnoj aktivnosti u Hrvatskoj... Mora se prigovoriti Vašem načinu izveštavanja. Vi tamošnje prilike gledate očima Hrvata i Vi ste očigledno skloni da uzimate kao istinito i tačno sve što se kaže sa hrvatske strane. S tim u vezi Firer je označio kao netačne Vaše podatke iz navedenog telegrama da je ofanzivna delatnost partizanskih bandita bila neznatna, a imamo toliki broj banditskih napada i sabotaža. Podatak da je k nama od januara do danas prebeglo 15.000 bandita ne odgovara stvarnosti... Ne zaboravite da Vaši izveštaji mogu da utiču na zvaničnu politiku i vojne odluke Rajha, stoga Vas molim da ubuduće na stvari u NDH gledate trezveno, racionalno i hladno i da sebi ne dopuštate da padate pod uticaj ličnih simpatija ili antipatija prema bilo kojoj strani.“ (Ribentrop Kašeu 13.04. 1944., prema: Krizman, 2, 1983:326-327).

ORUŽANE SNAGE NDH

Oružane snage NDH su činili *Domobranstvo* odnosno državna vojska sastavljena od regruta i rezervnog sastava, *Ustaška vojnica*, elitne trupe ustaškog pokreta, neka vrsta partijske milicije po ugledu na nemačke SS formacije, sastavljene od članova ustaškog pokreta i raspoređene na celoj teritoriji NDH, kao i *Oružništvo* (“Redarstvo”odnosno policija).

Domobranstvo se sastojalo se od kopnene vojske, dok su ratno vazduhoplovstvo i mornarica bile tretirane kao zasebne celine pa je zvanični naziv državne vojske glasio “Domobranstvo, zrakoplovne snage i ratna mornarica”, a pod zapovedništvom Domobranstva bile su i poluvojne organizacije i Narodna zaštita i Državna radna služba, a od 1942. i Oružništvo. Računa se da je do 1943. godine domobranska kopena vojska imala oko 130.000 pripadnika, a ukupne oružane snage uključiv i Ustašku vojniciu oko 262.000 pripadnika. Domobranstvo je bila slaba, loše organizo-

Pavelić vrši smotru Ustaške vojnice, 1942.

vana i nemotivisana vojska, vojnici su često dezertirali vraćajući se svojim kućama i imanju ili su bežali u partizanske jedinice. Masovni odlazak domobrana u partizane zabeležen je naročito u leto i jesen 1944. Pavelićevo dosledno nepoverenje u domobrane i već od prvog dana javno favorizovanje ustaša, odnosno Ustaške vojnice na račun državne vojske, negativno je uticalo na motivaciju i disciplinu u domobranskim redovima kako u vojničkim tako i oficirskim. Suočen sa brojnim porazima od strane jedinica NOVJ, Pavelić tek u novembru 1944. odlučuje da spoji domobranske i ustaške jedinice u jedinstvene Hrvatske oružane snage. (Košutić, 1992:42).

Ustaška vojnica je osnovana 10. maja 1941., i bila je pod isključivom komandom tzv. Glavnog ustaškog stana. Imala je čak 24 brigade (ili “zdruga” odnosno prema Pavelićevom pravopisu “sdruga” kako su brigade nazivane u NDH), od kojih je Pavelić imao svoj lični “tjelesni sdrug”, neku vrstu garde. Ustaška vojnica je bila lako pokretljiva formacija koja je bila naoružana minobacačkim cevima i lakim topovima i vodila je isključivo borbe protiv gerilskih napada partizana i četnika. Oficiri Ustaške vojnice imali su sopstvene činove i neretko se dešavalo da niži ustaški oficir naređuje i “postrojava” višeg oficira iz Domobranstva. (Košutić, 1992:43) Iz Ustaške vojnice regrutovana je Crna legija (najelitnija ustaška formacija koja je ime dobila po svojim crnim uniformama, iako su ustaške uniforme bile žute boje, a domobranske mrko-sive) koja je učestvovala na Istočnom frontu, a po povratku, u proleće 1942. delovala je u istočnoj Bosni, “na istočnim granicama NDH”. Njen komandant Jure Francetić, čovek od velikog poverenja ustaškog poglavnika Pavelića teško je povređen kada se njegov avion srušio iznad Like pogođen partizanskom protivavionskom raketom. Kada su partizani videli o kome se radi hitno su ga preneli u bolnicu jer su nameravali da sa tako visokim ustaškim funkcionerom pokušaju razmenu što je bila uobičajena praksa u ratnim uslovima. Međutim ne dolazeći svesti Francetić je preminuo od zadobijenih povreda par dana kasnije 29. decembra 1942. godine. Njegovo mesto komandanta Crne legije zauzeo je njegov dotadašnji pomoćnik Rafael Boban.

Najžešće borbe protiv partizanskih jedinica vodile su ustaške formacije koje su zadojene mržnjom prema Srbima i komunistima počinile velike zločine nad civilnim stanovništvom, a u tome je prednjačila upravo Francetićeva Crna legija.

*Jure Francetić (u sredini) komandant Crne legije, na Drini, proleće 1942.
Desno je njegov zamenik Rafael Boban.*

Oružništvo je bilo poluvojni policijski organ (nešto poput žandarmerije u Nedićevoj Srbiji), čija je funkcija po definiciji bila “održavanje reda i mira i čuvanje imovinske sigurnosti građana”. Ovaj organ je izgubio na značaju već od jeseni 1943. kada su policijsku nadležnost i komandu preuzeli Nemci i pod svoju komandu stavili i Hrvatsko Oružništvo. (Košutić, 1992:43).

PROGONI SRBA U NDH

Politika Nezavisne Države Hrvatske prema nacionalnim manjinama i protivnicima režima je bila određena u manje od prvih mesec dana njenog postojanja donošenjem dva zakona. Prvi zakon donet je 17. aprila 1941. godine kojim se propisuje da su osobe koje uvrede hrvatsku naciju krive za veleizdaju, a jedina kazna za to je bila smrtna. Drugi važan datum je 30. april kada je donet rasni zakon po kojem svi Jevreji moraju da oko ruke nose žutu traku. Jedan od vodećih ideologa ustaškog pokreta i ministar u vladi NDH Mile Budak, u govoru 27. juna 1941. sažeo je ta dva zakona u dve monstruozne rečenice:

“Hrvatski se narod mora očistiti od svih elemenata koji su za taj narod nesreća, koji su tomu narodu tuđi i strani, koji su taj narod tijekom stoljeća gurali iz jednog zla u drugo. To su naši Srbi i Židovi.”⁸

Dok su prema većini nehrvatskog stanovništva – Srbima, Jevrejima, Romima, primenjivane oštre mere terora, deportacije, represije i diskriminacije, nemačka nacionalna manjina koja je živela mahom u Slavoniji bila je povlašćena, što je bilo osigurano nizom zakona i propisa. Zakonom donesenim 30. oktobra 1941. Nemcima se priznaju neograničena prava na upotrebu nemačkog jezika i nemačke zastave u NDH.

U Hrvate su istovremeno ubrajani i bosanskohercegovački muslimani, koji su smatrani u rasnom pogledu najčistijim delom hrvatskog naroda, “cvijetom hrvatstva” kako se izražavao Pavelić, zbog, kako je tvrdio, “relativne izolacije od stranih utjecaja tokom povijesti.”

Hitler je naročito podsticao Pavelićevu politiku etničkog čišćenja. Osim “jevrejskog pitanja” koje se “moralo rešiti” što je bila nacistička fikcija prvog reda, pitanje Srba koji su činili trećinu stanovništva u NDH

⁸ Hrvatski narod, 28.06.1941., 2.

(u Bosni i na teritoriji današnje Hrvatske) Hitler je ostavio Paveliću na volju.⁹

Hitler i Pavelić, Berthesgaden, 6. jun 1941.

Nakon proglašenja NDH izbio je nekoliko srpskih pobuna. Prvo oružano suprotstavljanje vlastima NDH dogodio se u Gračacu još za vreme trajanja napada sila osovine na Jugoslaviju, 12. aprila. Na ovu pobunu hrvatski i bosanski komunisti nisu imali nikakav uticaj, već isključivo Srbi pod vođstvom nekolicine starojugoslovenskih žandarma. (Delač, 2002:84).

Ustaški režim je vodio izuzetno agresivnu politiku prema Srbima kojima u NDH nije dozvoljeno da se bave javnim poslovima (advokatskim na primer), a morali su da napuste posao u državnoj službi. Već 25. aprila 1941. zakonski je zabranjena je upotreba ćiriličnog pisma. Počele su masovne deložacije i hapšenja Srba, pljačke njihove imovine, a po selima pal-

⁹ Već prilikom prve posete Pavelića Hitleru u Berthesgadenu 6. juna 1941., Hitler je odobrio progon Srba sledećim rečima: “Ako hrvatska država želi biti sasvim solidna, mora se pedeset godina voditi nacionalno netolerantna politika, jer iz preterano velike tolerancije u tim pitanjima, nastaju samo štete.” (prema: Krizman, 2, 1983:345)

jevine kuća i uzurpacije imanja.¹⁰ Doneta je i odredba po kojoj se Srbi “imaju kretati Zagrebom samo danju” i da se moraju preseliti iz centralnih delova grada”.¹¹ U prve dve godine postojanja NDH, u Srbiju je, uz nemačku saglasnost, proterano oko 175.000 Srba. Računa se da je samo u logoru Jasenovac smrtno stradalo oko 50.000 Srba, što civila, žene i dece, što partizana, ali i četničkih ustanika iz Dalmacije. Više desetina hiljada Srba je ubijeno u drugim ustaškim logorima poput Jadovna i Stare Gradiške.

Naredba iz aprila 1941., kojom se Srbi i Jevjeji moraju iseliti iz glavnih kvartova grada Zagreba

¹⁰ Hrvatski narod, 08. 05. 1941., 3

¹¹ Isto, 3.

Uporedo s deportacijama Srba, ustaške vlasti su počele kampanju njihovog fizičkog uništenja. Prvi masovni zločin dogodio se u pokraj Bjelovara 28. aprila 1941., gde su ustaše streljali između 184 i 196 bjelovarskih Srba. Usledili su masakri u i drugim većinskim srpskim mestima; 15 viđenijih Srba iz Banjaluke, među kojima i episkop Platon Jovanović, streljani su 5. maja. (Lisac, 1956:123)

Već u junu ustaše odvođe poznate i ugledne građane srpske nacionalnosti kao i hrvatske komuniste u internaciju po raznim logorima širom NDH. Većina tih ljudi će stradati u logoru Jadovno koji je osnovan u Lici krajem juna. Za nešto manje od dva meseca funkcionisanja, logor Jadovno, kao i njegove okolne jame postaće mesto velikih ustaških zločina. Za samo dva meseca od kraja juna do kraja avgusta 1941. ubijeno je 13.000 logoraša, uglavnom Srba, od ukupno 24.000 koliko je ubijeno u logorskom sistemu Gospić – Velebit – Pag čiji je Jadovno bio deo. (Lisac, 1956:126).

U oblasti oko Donjeg Lapca tačnije u selu Suvaja u opštini Srb 1. jula 1941., ubijena je 161 osoba srpske nacionalnosti, a od toga je bilo 70 dece do 15 godina . Sledećeg dana ustaše su se okomile na selo Osredci gde su za dva dana, 2. i 3. jula, ubili 32 osobe. 3. jula u selu Bujanj, prema ustaškom izveštaju, ubijene su 152 osobe, a prema popisu su utvrđene 83 žrtve. Takođe, tog istog dana ustaški odred premešta 53 osobe iz sela Nebljusi u Boričevac koje potom likvidira nad jamom. To znači da je 5% stanovništva Donjeg Lapca bilo likvidirano u svega par dana, dok su okolna sela bila spaljena. (Goldštajn S., 2007:240)

Ubrzo je ustaška politika terora (maltretiranja, progona, masovna ubistva, rasni zakoni, prisilna pokrštavanja) pojačala otpor kod lokalnih Srba i dovela do masovnijeg ustanka. Prema Slavku Goldštajnu, među hrvatskim partizanima krajem 1941. bilo je otprilike 77% Srba i 21,5% Hrvata. Veći deo hrvatskih Srba priključio se partizanima, dok se manji deo uglavnom sa tromeđe Like, Bosne i Dalmacije priključio rojalistima i ekstremnim nacionalistima, četnicima. (Goldštajn S., 2007:234). Dana 28. juna u istočnoj Hercegovini je izbio tzv. Vidovdanski ustanak¹² kao reakcija na teror ustaša nad Srbima. A već 27. jula 1941., izbio je ustanak u Srbu, i

¹² www.partizani. Hrvatska enciklopedija (LZMK). pristupljeno 19. novembra 2015.

istog dana i u Drvaru. Ustanak je bio oružana pobuna protiv ustaških zločina nad Srbima u Lici i Bosanskoj Krajini. Radilo se o masovnom ustanku gerilskih jedinica i naroda pokrenutog od strane Komunističke partije Hrvatske. Za vreme samog ustanka u Srbu kao i u Drvaru niko od lokalnih političara velikosrpske i četničke orijentacije u tome nije učestvovao. Stevo Rađenović, Miloš Torbica i Jovo Keča su za to vreme bili u Splitu jer su već bili osuđeni na smrt od strane ustaša dok je Pajica Omčikus odbio da preuzme komandu nad četama gerilskih odreda za Srb svestan da je njegov uticaj u narodu minoran prema uticaju komunista. (Jakovina, 2010:3)

Ustanak u Drvaru podigao je Ljubo S. Babić, član mesnog komiteta KPJ za Drvar i komandant Drvarskog partizanskog odreda. Po njegovim tvrđenjima, datumu za početak ustanka prethodilo je ubistvo domobranskog majora Ferdinanda Konrada dan ranije tj. 26. jula, u atentatu koji je na njega izvršen na putu Drvar – Oštrej kada se automobilom vraćao iz posete ustaško-domobranskoj posadi u Drvaru. Atentat su izvršile najverovatnije četničke snage Longe Novakovića, čime su svesno ili nesvesno ubrzale datum otpočinjanja napada partizanskih snaga na Drvar. Taj napad je bio dugo planiran, gotovo potpuno pripremljen, samo se čekalo odobrenje Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Napad se, međutim, usled ove nepredviđene okolnosti zbio u ranu zoru 27. jula 1941. i istog dana uspešno okonačan zauzimanjem grada. Iako nije imao formalno odborenje Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu kome je na čelu bio Đuro Pucar Stari, jer nije u tim trenucima imao sa njima partijsku vezu, Ljubo Babić je izdao naredbu da se sa napadom na grad krene što pre, strahujući da bi u protivnom, ustaške i domobranske jedinice iz Drvara prve krenule u napad odnosno “u čišćenje terena” oko grada i okolnih sela kao odmazdu zbog ubistva majora Konrada. To bi poremetilo sve planove Partije o ustanku, zato se po rečima Babića “moralo krenuti u napad odmah i bez oklevanja.” (Babić, 2013:83). Skoro mesec dana kasnije u oslobođeni Drvar je stigao Marko Orešković, član CK KPJ i Komunističke partije Hrvatske, postavljajući Babiću pitanje o nadležnosti članova Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu i njegovoj lično, da dižu ustanke na teritoriji Hrvatske jer je to, po mišljenju Oreškovića,

stvar hrvatske, a ne bosanske partije. Ipak, poslao je pozitivan izveštaj Vrhovnom štabu da je u Drvaru ustanak uspešno izvršen “po nalogu Komunističke partije Jugoslavije, odnosno njezinih članova iz Drvara i okoline, a ne velikosrpskih odnosno četničkih elemenata”. (Babić, 2013:83 i dalje).

Izvesna promena odnosa prema Srbima u NDH nastupila je sredinom 1942. godine na nemačko traženje, budući da su Nemci uvideli da je politika terora i represije prema Srbima štetna po njihove interese. Naime, jačala je pobunu, koja je vezivala sve veći broj nemačkih vojnika u NDH. Opunomoćeni nemački general fon Horstenau je u više navrata upozoravao Berlin ali i samog Pavelića da se zločinačkom politikom prema Srbima samo širi pokret otpora stanovništva i njihov prilazak partizanskim i četničkim jedinicama. Bogdan Krizman o ovome piše: “Povodom jednog sukoba nemačkog komandanta kapetana Holečeka sa jednim odredom ustaša u Ivanić gradu zbog njihove pljačke meštana iz okolnih sela, došlo je do intervencije Pavelića kod generala Glajzea fon Horstenaua. Naime posredstvom šefa svog kabineta Perčevića, zatražio je Pavelić od Glajzea da sazna ime tog nemačkog kapetana i da ga kazni. Glajze je Paveliću hladno odgovorio podužim pismom u kojem je branio postupak kapetana Holečeka koji je intervenisao da spreči dalje ispade ustaške jedinice kojima je teško bio ugrožen javni red i mir. Upozorio je Pavelića na hrvatsku obavezu da se s nameravanim policijskim akcijama s hrvatske strane prethodno mora upoznati opunomoćeni nemački general u Hrvatskoj. Isto tako i komandant nemačkih jedinica u NDH general Liters, ukazao je u pismu Glajzeu na porast ustaškog divljanja zapažen naročito od početka 1942. godine, a osobito nakon Pavelićeve posete Hitlerovom Glavnom stanu. Pri tome Liters navodi i pojedine primere i ističe da 'Vermaht ne može to, ipak, mirno posmatrati'. Naprotiv, prisiljeni su da u operacionom području spreče, pa i oružjem, da ljudi zločinačke prirode poput dr Viktora Gutića zauzimaju važne položaje u državi i da sistematski i svesno sabotiraju akciju smirivanja. 'Nemačka vojska' – zaključuje Liters – 'ne prinosi svoje žrtve u krvi pročešljavanjem i čišćenjem hrvatskog područja, da bi nesavesni ili kratkovidni ustaški elementi vladali po miloj volji'. Zato Liters moli Glajzea da skrene pažnju vladi u Zagrebu na takve pojave, u protiv-

nom biće prinuđen da vladina rešenja stavi van snage odnosno da spreči njihovo sprovođenje“. (Krizman, 1, 1979:30-31).

Pod pritiskom Nemaca teror nad Srbima se za izvesno vreme stišao. Tako je 1942. godine osnovana tzv. Hrvatska pravoslavna crkva, Srbi uključeni u domobranske radne jedinice, a data im je i mogućnost služenja u protivvazdušnoj legiji upućenoj u Nemačku. Porodice Srba koji su se odazvali pozivu u Domobranstvo puštene su na slobodu ako su se nalazile u koncentracionim logorima. Prestalo se s progonom Srba u Nedićevu Srbiju, a napuštena je i politika nasilnog prekrštavanja. Kao glavni krivac za zločine prema Srbima označen je Eugen "Dido" Kvaternik, sin Slavka Kvaternika, koji je promptno smenjen. (Matković, 2002:82).

Pobuna srpskog naroda je, međutim, već toliko odmakla da ove mere nisu značajnije uticale na nju. Formiranje Hrvatske pravoslavne crkve na čelu sa raščinjenim ruskim episkopom Germogenom, izazvalo je kod srpskog naroda samo revolt, sasvim suprotno od onoga što su ustaše nameravale, jer su tu Pavelićevu "pravoslavnu" tvorevinu shvatili kao atak na sopstveni nacionalni identitet, baš kao što nisu želeli da priznaju staru pravašku teoriju Ante Starčevića, koju su ustaše usvojile i pokušale da primene, o Srbima kao "pravoslavnim Hrvatima".

Vlasti NDH su tokom 1942. počele da sklapaju i sporazume sa pojedinim četničkim formacijama, na području nemačke okupacione zone, a to isto su činili Italijani u svojoj Drugoj zoni, kako bi vodile borbene akcije protiv partizana. (Jelić-Butić, 1986:56; Latas: 1999:21-23). Četničke jedinice su zvanično vođene kao dobrovoljačke formacije Domobranstva, četnici su formalno izjavili da su građani NDH, a NDH im je osiguravala lečenje, municiju i slično.

Pavelić i ustaše su naивно verovali da četnici predstavljaju izraz identiteta i političkih htenja srpskog naroda u NDH. Vreme je vrlo brzo pokazalo, upravo jačanjem i omasovljenjem partizanskih jedinica da je običan narod sve više shvatao ko se bori protiv okupatora, a ko se bori zajedno sa

¹³ Videti tekst Gorana Kotura , *NDH četnicima davala oružje i mirovine*, Slobodna Dalmacija, 15.08. 2009.

okupatorom protiv onih koji se bore za slobodu tog istog naroda bez obzira na veru i ideologiju.

Odmazde i zločini su se opet nastavili nesmanjenom žestinom. Pomenuti general Horstenau je vrlo često oštro žigosao ustaška zlodela i o tome izveštavao Berlin: “Ustaše koriste barbarske metode, stvari se moraju mijenjati, ustaški kurs je nalik na na istrošeni glasovir s kojim se ništa više ne može učiniti”. (Krizman, 2, 1983:350). O ukupnom broju srpskih žrtava u sistemu logora Jasenovac već sedamdeset godina vlada apsolutna nesaglasnost historičara. Brojkama žrtava se manipuliše pa se tako u hrvatskoj historiografiji taj broj minimizira, a u srpskoj navode neshvatljivo velike cifre od čak 700.000 pa do 1.000.000 žrtava. Državna komisija za ratne zločine utvrdila je 1946. godine da je ukupan broj svih žrtava na teritoriji Jugoslavije bio 597.000.

Vladimir Žerjavić, najpoznatiji ekspert za pitanja ratnih gubitaka, na osnovu demografskih proračuna i sistematskog pregleda brojnih dokumenata iz nemačkih arhiva i prilično dobro očuvane arhive NDH, procenjuje ukupne srpske žrtve u NDH na 335.000, od čega su 217.000 većinom civili pobijeni od ustaša. (Žerjavić, 1992). Prema drugim procenama u logorima u NDH živote je izgubilo između 101.400 i 106.700 Srba. (Geiger, 2011:719). Polovina od tog broja, između 45.000 i 53.000 prema Ivi Goldštajnu, ubijena je samo u Jasenovcu. (Goldštajn I, 2008:384). Kustos Muzeja genocida u Beogradu, Dragan Cvetković ističe da je do sada utvrđen broj od 88.000 stradalih Srba samo u Jasenovcu, a da bi po njegovoj proceni taj broj mogao da bude između 122 i 130.000. (Blic, 24.04. 2012). Prema zvaničnim podacima Spomen područja Jasenovac, međutim, ukupan broj srpskih žrtava u Jasenovcu utvrđen do marta 2013., iznosi 47.627. Narativ i podaci sa zvanične stranice na sajtu Spomen područje Jasenovac u izvornom obliku glase:¹⁴

“Od ustaša nazivan sabirnim i radnim logorom, koncentracijski logor Jasenovac s logorima u Broćicama, Krapju, Jasenovcu i Staroj Gradiški, brojnim logorskim ekonomijama u prisilno raseljenim selima te mnogobrojnim stratištima s obje strane rijeka Save i Une, od kolovoza 1941. do

¹⁴ <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6467> - pristupljeno 14. aprila 2018.

22. travnja 1945. bio je logor smrti u kojem su ubijani muškarci, žene i djeca zbog svoje vjerske, nacionalne ili ideološke pripadnosti.

Jasenovački stradalnici nisu samo brojevi. Oni su djeca, muškarci i žene sa svojim imenima i osobnim životnim pričama.

Odajući počast zatočenicima jasenovačkih logora i želeći sačuvati uspomenu na njih kao opomenu za budućnost, Spomen područje Jasenovac prvi puta od osnivanja Memorijalnog muzeja 1968. čini posjetiteljima i javnosti dostupan Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941-1945.

Iz dosad najobimnijeg popisa žrtava Drugog svjetskog rata na području bivše Jugoslavije, *Poimeničnog popisa žrtava Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji* (597.323 žrtve), koji je na osnovi Imeničnog popisa žrtava Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz 1946. i prikupljenih dodatnih podataka SUBNOR-a o žrtvama rata, 1964. sačinio Savezni zavod za statistiku SFRJ, izdvojili smo imena svih osoba kojima su kao mjesto stradanja navedeni logori i stratišta iz sustava KCL Jasenovac.

Koristeći više stotina različitih izvora (knjiga, dokumenata, fotografija, izjava rodbine i prijatelja jasenovačkih žrtava, terenskih istraživanja i fotografiranja spomenika žrtava fašističkog terora), od kojih je 169 navedeno kraticom u Poimeničnom popisu žrtava KCL Jasenovac Spomen područja Jasenovac, uspoređivanjem i kritičkim preispitivanjem podataka za svaku žrtvu ponaosob, sačinjen je popis djece, muškaraca i žena ubijenih u KCL Jasenovac.

Popis sadrži rubrike s biografskim podacima žrtve (prezime, ime, ime oca, općina rođenja, mjesto rođenja, godina rođenja, etnička pripadnost), rubrike o stradanju (način smrti, izvršitelj zločina, godina smrti, mjesto stradanja, logor i naziv stratišta na kojem je žrtva ubijena) i rubriku u kojoj su navedeni izvori u kojima se svaka pojedina žrtva ponaosob spominje te razlike pojedinih podataka u izvorima za svaku žrtvu.

Ovim načinom rada prikupili smo do sada (ožujak 2013.) imena i podatke za 83.145 žrtava. U KCL Jasenovac umoreno je prema naprijed navedenim podacima 39.570 muškaraca, 23.474 žena i 20.101 djece do četrnaest godina starosti.

Razrada prikupljenih podataka potvrđuje do sada poznate povijesne činjenice o stradanju zatočenika u KCL Jasenovac.

Pregled po narodnosti i spolu

Narodnost	deca	muški	ženski	ukupno
Srbi	12.683	21.738	13.206	47.627
Romi	5.608	5.688	4.877	16.173J
Jevreji	1.601	7.762	3.753	13.116
Hrvati	140	2.866	1.249	4.255
Muslimani	52	897	179	1.128
Slovenci	6	195	65	266
Česi	2	96	16	114
Slovaci	1	92	13	106
Ukrajinci	4	52	8	64
Crnogorci		33	11	44
Mađari	1	20	6	27
Italijani		18	1	19
Rusi		12	6	18
Rusini	1	8	1	10
Nemci		4	6	10
Poljaci		5	4	9
Albanci		1		1
Austrijanci		1		1
Gruzijci		1		1
Rumuni		1		1
Nepoznato	2	80	73	155
UKUPNO	20,101	39.570	23.474	83.145

Pregled po narodnosti i godini smrti

Narodnost	1941	1942	1943	1944	1945	nepoznato	ukupno
Srbi	4.748	34.092	2.345	4.700	1.322	410	47.627
Romi	2.261	12.838	310	691	57	16	16.173
Jevreji	3.142	8.004	655	490	405	420	13.116
Hrvati	221	929	378	1.071	1.530	126	4.255
Musliman	50	279	161	288	324	26	1.128
Slovenci	9	56	19	63	94	25	266
Česi	2	11	3	56	42	-	114
Slovaci		9	9	70	18		106
Ukrajinci		3	1	28	32	-	64
Crnogorci	7	13	1	9	14	-	44
Mađari	4	5	2	6	9	1	27
Italijani	4	6	-	7	2	-	19
Rusi	3	5	5	4	1	-	18
Rusini	-	5	2	4	1	-	10
Nemci	-	2	-	4	3	1	10
Poljaci	-	3	-	3	-	9	9
Albanci	-	-	-	1	1		
Austrijanci	-	1	-	-	-	-	1
Gruzijci	1	-	-	-	-	-	1
Rumuni	-	1	-	-	-	-	1
Nepoznato	10	109	7	13	11	5	155
UKUPNO	10.462	56.369	3.893	7.150	3.881	1.030	83.145

HOLOKAUST U NDH

Jevreji su u NDH takođe bili izloženi teškim zločinima i progonima. Nekoliko dana nakon ulaska nemačke vojske u Zagreb Nemci i ustaše počeli su sa otimanjem jevrejske imovine. Vlada NDH je 30. aprila 1941. proglasila rasni zakon prema uzoru na Nirnberške propise iz 1935. godine prema kojima su Jevreji uklonjeni sa svih javnih položaja i iz državnih službi i imali su obavezu nošenja žute trake na rukavu. Već u leto 1941. tačnije 27. avgusta doneta je uredba kojom im se oduzima kompletna nepokretna imovina, a dva meseca kasnije morali su da predaju i sve ostale vrednosti koje su bile u njihovom vlasništvu.

Početak maja 1941. uspostavljen je i prvi logor u fabrici Danica u Drinji kod Koprivnice, a hapšenja Jevreja pojačana su nakon nemačkog napada na Sovjetski Savez u junu iste godine. Ubrzo su otvoreni i drugi logori u Jasenovcu, Staroj Gradiški, Loborgradu i Đakovu. Privremeni logor u Jadovnu kod Gospića služio je kao prvi logor za uništenje. Do kraja jula 1941. pogubljeni su svi zatočnici logora Danica, a u avgustu i svi zatočnici (Srbi i Jevreji) iz Jadovna. Najviše je ljudi stradalo u logoru Jasenovac, prema nekim procenama preko 80.000, od čega je samo Jevreja bilo oko 20.000.¹⁵ Ta brojka je sasvim verovatna s obzirom da je u banovini Hrvatskoj 1940. godine živelo oko 25.000 Jevreja. Oko 3.000 Jevreja je preživelo holokaust a najmanje 2.000 je do kraja 1944. godine deportovano u logore u Nemačkoj. Ipak, jevrejske zajednice su formalno postojale premda su ih većinom činile osobe sa samo jednim jevrejskim roditeljem, koje je još štitio zakon. Takođe su spaseni i oni Jevreji koji su bili u braku s Hrvatima, kao i oni koji su pokršteni. Smatra se da je na taj način spašeno oko 1000 Jevreja u Hrvatskoj.¹⁶

¹⁵ Hrvatska enciklopedija, sv. 4, Zagreb, 2002., odeljak o NDH.

¹⁶ Isto.

Na području Bosne i Hercegovine, gde je pre Drugog svetskog rata bilo oko 14.000 Jevreja, jedan od prvih poteza nakon ulaska Nemaca u Sarajevo (17. aprila 1941.) bilo je spaljivanje sefardske sinagoge u tom gradu, koja je bila najlepša građevina toga tipa na Balkanu. U tome su sudelovali i lokalni muslimani, koji su, pod uticajem svojih verskih vođa imali neprijateljski stav prema Jevrejima, pa su tesno sarađivali s nacistima. Bivši jerusalimski muftija Hadž Amin al-Huseini došao je posebno iz Berlina kako bi podržao formiranje Handžar divizije sastavljene od bosanskih muslimana. Nakon jedne sabotaže, krajem aprila 1941., uhapšeno je 9 vodećih sarajevskih Jevreja i svi su za nekoliko dana likvidirani. Početkom septembra 1941. godine počele su masovne deportacije, kad je 500 Jevreja poslato u logor u Kruščici kod Viteza. Sledeći transport organizovan je već nakon nekoliko dana. Devetnaestog oktobra 1941., u Sarajevu je uhapšeno 1.400 Jevreja. Sredinom novembra 1941., Nemci su 3.000 Jevreja deportovali u Jasenovac. Žene i deca odvedeni su u Loborgrad i Đakovo. U jesen 1942. zatvoren je logor Kruščica, svi muškarci poslani su u Jasenovac, a žene u Loborgrad. Godinu dana kasnije, zatvoren je i logor u Loborgradu, a njegovi preživeli zatočenici poslani su u Aušvic.¹⁷

U Osijeku ustaše su naterali jevrejsku zajednicu da izgradi geto u jednoj fabrici blizu Tenje. Po završetku radova, osiječki Jevreji su tu bili zatočeni puna dva meseca. U avgustu 1942. preživeli zatvorenici prebačeni su u Jasenovac i Aušvic. U aprilu 1945. samo je još nešto više od 1.000 preživelih Srba i Jevreja bilo u logoru Jasenovac. Dvadeset drugog aprila 1945, svi su ugurani u jednu staru fabričku halu. Oko 600 zatočenika razvalilo je vrata i napalo ustašku stražu. Za većinu taj je pokušaj bio uzaludan, a samo njih 80 uspelo je da se spase, od čega dvadesetak Jevreja.¹⁸

Na područjima italijanske okupacione uprave stanje je za Jevreje bilo mnogo bolje. Uprkos stalnom pritisku nemačkih diplomata, uključujući i poslanika Kašea u Zagrebu, Italijani su odbijali da deportuju Jevreje u nemačke logore. Zato su se mnogi Jevreji iz Bosne sklonili kod Italijana. U Dubrovniku i Mostaru bilo je 1941. godine oko 4-5 hiljada Jevreja. U

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto.

novembru te godine, Italijani uspostavljaju sabirni logor za jevrejske izbeglice iz Bosne i Hercegovine u Kuparima, a za one iz Hrvatske u Kraljevici. U Splitu je bilo 2000 izbeglica, nasuprot 415 lokalnih Jevreja. Oko 500 ih je poslato na Korčulu, a 1.100 u Italiju (najviše u logor Ferramonti). U junu 1943., iz dalmatinskih logora prebačeno je u logor na Rabu 2.650 Jevreja. U svim tim logorima Italijani su se relativno humano odnosili prema Jevrejima. (Horvat, 2, 1990: 226-229)

Nakon kapitulacije Italije, u septembru 1943., partizani su oslobodili 2.000 jevrejskih izbeglica iz logora na ostrvu Rab. Veći deo se priključio partizanima, a starci, žene i deca prebačeni su u severnu Dalmaciju. Oko 200 Jevreja je odbilo da se evakuiše sa ostrva, a kad su ga okupirali Nemci, odvedeni su u Aušvic u martu 1944.. Slična sudbina zadesila je i Jevreje iz Splita kad su u grad ušli nacisti, naime, oko 300 Jevreja (uglavnom starih ljudi, žena i dece) odvedeno je iz Splita u Jasenovac gde su umrli ili pobijeni. (Horvat, 2, 1990:230-235).

Oko 300 Jevreja sa ostrva Rab se uključilo se u partizanske jedinice i vodili su borbu protiv nemačkog okupatora sve do kraja rata. Jedan deo tih jevrejskih boraca kasnije je priključen Sedmoj banijskoj udarnoj brigadi NOVJ.

Posledice u Drugom svetskom ratu na području Nezavisne Države Hrvatske su bile ogromne: holokaust je doveo do skoro potpunog uništenja Jevreja na područjima Hrvatske i do devastiranja jevrejske versko-kulturne baštine. Od 41 sinagoge, koliko ih je u Hrvatskoj bilo uništeno je 20. Od oko 25.000 Jevreja na području Hrvatske 1941, u ratu i u logorima stradalo je oko 20.000. Samo u Zagrebu bilo je u aškenaskoj opštini 8.712 Jevreja, u sefardskoj 625, a u ortodokskoj 130 . Ukupno je u gradu Zagrebu bilo 9.467 registrovanih Jevreja, dok ih je još oko 2.000 bilo u mešanim bračkovima. Holokaust je preživelo samo 3.000 Jevreja. (Horvat, 2, 1990:236)

ODNOS USTAŠKE NDH PREMA MAČEKU I HRVATSKOJ SELJAČKOJ STRANCI (HSS)

Iako je dr Vlatko Maček 10. aprila 1941. pozvao hrvatski narod na poslušnost ustaškim vlastima, njegova popularnost u hrvatskom narodu kao i njegove Hrvatsko seljačke stranke (HSS) nesumnjivo vodeće političke snage u Hrvatskoj do 6. aprila 1941. godine, kao i činjenica da je bio jugoslovenski političar, pa i potpredsednik Simovićeve pučističke vlade, kod Pavelića je izazivala ne samo podozrenje i nepoverenje već i političku nelagodu. Iako su sve političke stranke bile zabranjene, Pavelić je strahovao od Mačekovog eventualnog političkog uticaja ukoliko bi mu se dozvolilo da istupa u javnosti. Stoga je rešio da ga stavi u neku vrstu kućnog pritvora pa je Mačekov stan u Zagrebu (ul. Prilaz br. 9) stavljen je pod ustaški policijski nadzor. Mačeku je nakon toga bilo dozvoljeno da ode u Kupinec gde je imao imanje. I u Kupinecu je bio pod budnim nadzorom ustaških agenata. Kako je u više navrata Ustaška nadzorna služba (UNS) dojavljivala Poglavniku da mu u posetu dolaze bivši partijski prijatelji, Pavelić je 15. oktobra 1941. godine naredio da se Maček iz Kupineca internira u logor Jasenovac. U Jasenovcu je proveo pet meseci, sve do 15. marta 1942. godine. Ivan Pernar jedan od vodećih ljudi zabranjene Mačekove Hrvatske seljačke stranke, političar koji je prilikom atentata na Stjepana Radića u beogradskoj Skupštini 1928. godine, i sam bio bio ranjen, pa je usled toga uživao veliki ugled u Hrvatskoj, o Mačekovom logorisanju u Jasenovcu kaže sledeće: “Bio je smešten u nekoj jadnoj šupi i to vrijeme je označio kao najstrašnije razdoblje svog života, iako je u zatvorima bivše Jugoslavije bio naviknut da svašta podnosi. Dovoljno je upozoriti na to da je Maček s normalnom tjelesnom težinom od 70-72 kilograma, iz Jasenovca nakon pet mjeseci izašao sa samo 42 kilograma. Morali su ga nositi jer nije bio u stanju stajati na vlastitim nogama.” (Krizman, 1, 1983:128-129).

Jedan od komandanata logora Lepoglava i Jasenovac, zloglasni ustaša Ljubo Miloš u istrazi pred jugoslovenskim organima je nakon hapšenja 1947. godine, o Mačekovom boravku u Jasenovcu izjavio: “Mačeka su u Kupinecu u listopadu 1941. uhapsile ustaše iz Luburićevog Ureda III, Ustaške nadzorne službe (UNS). Bio je odveden u Jasenovac u Barutanu a ta se nalazi pored ceste koja vodi iz Jasenovca u Novsku. Tu je ostao dvadesetak dana. U međuvremenu obišao ga je Dido Kvaternik u pratnji Luburića. Zatim je bio premješten u zgradu zapovjedništva Radne službe logora Jasenovac Ciglana. Poslije nekog vremena Luburić je doveo Vladu Singera u istu sobu sa Mačekom. Nitko Mačeka nije posećivao osim Luburića. Iz Jasenovca Maček je potom ponovo premješten u Kupinec.” (Krizman, 1, 1983: 128)

Maček je 15.marta 1942. godine iz Jasenovca prebačen na svoje imanje u Kupinecu gde je ostao sve do 9. januara 1943. kada je odveden u Zagreb u stan Vjekoslava Luburića (Bulićeva 10). Tu je, bez prava da iz stana izlazi, ostao sve do 9. marta 1943. kad je opet vraćen porodici u Kupinec i naravno opet pod stražom i strogim nadzorom. Nije mu bilo dozvoljeno da napušta dvorište svoje letnje kuće, a članovi njegove porodice samo su jednom dnevno mogli da idu u nabavku osnovnih životnih potrepština. Šest meseci kasnije 9. decembra 1943. prebačen je u svoj zagrebački stan (ul. Prilaz br. 9) gde je ostao pod ustaškom stražom sve do 6. maja 1945. kada je oslobođen i kada je istog dana bez ikakve službene pratnje, napustio Zagreb. (Krizman,1, 1983:129).

Ustaški pokret je još u emigraciji u Italiji oštro napadao politiku Hrvatske seljačke stranke, a njeno docnije učešće u vladi Kraljevine Jugoslavije tumačio kao izdajničku i antihrvatsku politiku. Posebno je Mačekova stranka napadana zbog “srpsko-hrvatske nagodbe” odnosno sporazuma Cvetković – Maček iz avgusta 1939., kojim je formirana Banovina Hrvatska jer su ustaše smatrale da te granice ne odgovaraju hrvatskim istorijskim i etničkim granicama. Ovi napadi tadašnje ustaške emigracije i samog Pavelića na HSS, van sumnje su bili motivisani i činjenicom što je najveći deo hrvatskog naroda bio uz Mačeka i HSS i jer su sve ostale hrvatske stranke bile minorne sa zanemarljivim brojem pristalica.

Ustaška štampa prvih meseci nakon formiranja NDH donosila je vesti o brojnim “dobrovoljnim” prelascima članstva Hrvatske seljačke stranke u ustaške redove. Među takvima bilo je i nekoliko istaknutih HSS-ovaca među kojima i Janko Tortić koji će kasnije postati i ustaški funkcioner. Pavelićeva štampa je sa vidnim zadovoljstvom pisala o pristupanju bivših HSS-ovih poslanika ustaškom pokretu. Tako je *Hrvatski narod* pod naslovom “Organizacije bivše HSS pristupaju ustaškom pokretu”, doneo opširan tekst o kolektivnom prelasku pojedinih mesnih odbora Hrvatske seljačke stranke.¹⁹ Ipak radilo se o manjem broju seoskih odbora i i sa svega po nekoliko članova u svakom od njih koji su izrazili želju da pristupe Pavelićevim ustašama: reč je bila o selima Brđani, Bodovlajci, Gunjavci, Rešetari, Vrbje i Kninsko polje. Ne treba smetnuti sa uma ni činjenicu da su mnogi od tih prebega bili zastrašeni najavom hapšenja i progona i da verovatno nisu baš sasvim “dobrovoljno” upisani u ustaše.

Jezgro HSS-ovog rukovodstva je ipak sačuvano, ali po cenu hapšenja i logorisanja mnogih istaknutih rukovodilaca stranke. Osim hapšenja i interniranja samog Mačeka uhapšeni su i logorisani i članovi najužeg rukovodstva stranke August Košutić, Ivanko Farolfi, Ivan Pernar, Ljudevit Tomašić, Ivan Torbar, Bariša Smoljan, Branko Pešelj i drugi. Neki od njih poput Ivanka Farolfija i Ljudevita Tomašića su i likvidirani u Jasenovcu po Pavelićevom nalogu uoči samog pada NDH 1945.

Već 11. juna 1941. zabranjene su sve političke stranke i naravno HSS, koji je smatran za najveću pretnju ustaškom režimu. Odmah su zabranjene i sve organizacije i glasila Hrvatske seljačke stranke. Deo desnog krila HSS-a samovoljno je, bez odluke centralnih organa HSS-a ušao u strukture nove vlasti. Ipak ni uhapšeni Maček kao ni većina članova stranke nisu dali podršku Paveliću. Odlučili su se na politiku čekanja a oni koji su bili na slobodi povukli su se u neku vrstu ilegale. Pavelić je u februaru 1942. sazvao Državni sabor, između ostalog i sa ciljem da na svoju stranu privuče što više članova Hrvatske seljačke stranke. To mu je bilo potrebno radi sti-

¹⁹ Hrvatski narod, 10.09.1941., 3.

canja tobožnje demokratske legitimacije ustaškog pokreta i ustaške vlasti. Njegovom pozivu odzavao se određen broj bivših poslanika iz redova HSS u poslednjem sazivu jugoslovenskog parlamenta iz 1938. godine. Ipak Pavelić se i tu suočio sa neprijatnim pitanjima odnosno javnom interpelacijom koju su podneli 28 HSS-ovaca na čelu sa predsedikom Sabora Markom Došenom o tome gde se nalazi, u kakvom je zdravstvenom stanju i zbog čega je uhapšen njihov predsednik stranke dr Vlatko Maček. Isto tako ova HSS-ova grupacija podnela je Paveliću memorandum kojim se tražilo oslobađanje iz logora svih lica uhapšenih po načelu kolektivne odgovornosti tj. samo zbog članstva u HSS-u ili nekoj drugoj političkoj organizaciji. (Krišković, 2003:78). A najneprijatnije pitanje za Pavelića svakako je bilo pitanje HSS-ovih poslanika koje se odnosilo na gubitak Dalmacije prema Rimskim ugovorima od 18. maja 1941. godine.²⁰ Pavelić je u govoru pred Saborom poslednjeg dana zasedanja 28. februara 1942., odgovorio da je Maček upućen na "prisilni boravak da ne bi dolazio u doticaj s ljudima koji održavaju veze s inozemstvom, odnosno s predstavnicima HSS-a u emigrantskoj jugoslavenskoj vladi".²¹ (Takav HSS-ov predstavnik bio je ministar kraljevske vlade u Londonu dr Juraj Krnjević, sa kojim su mačekovci, pre svih August Košutić, održavali tajnu vezu sve vreme rata).

U leto 1943. zbog vojnog jačanja i omasovljenja partizanskih odreda Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije na tlu Nezavisne Države Hrvatske, Nemci sugerišu Paveliću da bi trebalo razmisliti, da u cilju pružanja "jačeg otpora hrvatskog naroda komunistima", bivša Hrvatska seljačka stranka uđe u novu vladu koja ne bi bila isključivo ustaška, nego bi predstavljala interese celokupnog hrvatskog naroda. Time bi se, po mišljenju Nemaca, probudila njegova politička i rodoljubna svest jer u narodu Hrvatska seljačka stranka ima još uvek najveću podršku. Tako bi se sprečila masovna dezerterstva domobrana i njihov prelazak u partizanske redove. Isto tako mora se smanjiti nasilje prema civilnom stanovništvu pravoslavne vere odnosno prema Srbima kako oni ne bi pristupali

²⁰ www.Povijest.net: Hrvoje Petrić: Vladko Maček ; pristupljeno 28. maja 2017.

²¹ Isto.

četničkim i partizanskim jedinicama. General Glajze fon Horstenau je često, kako smo već istakli, na više mesta i u više prilika kritikovao ustaše i samog Pavelića, kao potpuno nesposobne da vladaju bez krvi i nasilja.²² Glajze je u jednom izveštaju Berlinu napisao i sledeće redove: “Područje vladine uprave se sve više smanjuje, kritike na vladinu adresu su vidljive u cenzurisanim pismima koja stižu iz cele zemlje, a Poglavnik je najomrznutiji čovek u celom narodu.” (Krizman, 1, 1983:98).

Pavelić se nevoljno - i kako se docnije pokazalo neiskreno - privoleo nemačkom predlogu, pa je u jesen 1943. godine pozvao na razgovor Mačekovog zamenika Augusta Košutića na razgovor o eventualnoj koaliciji ustaša sa Hrvatskom seljačkom strankom. Ustaški šef propagande (“šef ustaške promidžbe”) Matija Kovačić, koji je takođe pozvan da prisustvuje sastanku piše u svojim memoarima mnogo godina kasnije u emigraciji, o ovom susretu sledeće: “Ušavši u Poglavnikov radni kabinet, odmah primjetih da sučelice Poglavniku sjedi potpredsjednik HSS ing. August Košutić. Kasnije sam saznao da je do ovog sastanka došlo na Pavelićev poticaj.

Približio sam se stolu. Pavelić je ustao i rekao mi:

‘Vi se vjerojatno poznate?’ Pozdravio sam se sa ing. Košutićem. Poznavao sam ga dobro još iz vremena kada sam bio aktivni član HSS-a, a viđao sam ga i kasnije u svojstvu novinara. Na to će Poglavnik: ‘Gospodin Košutić u razgovoru sa mnom iznio je slijedeće mišljenje o sadanjoj situaciji: on smatra da će Njemačka, Italija i Japan izgubiti rat. To će kobno utjecati na sudbinu Hrvatske. On drži da će Sovjetska Unija u ovom ratu biti među pobjednicima i to će odlučno utjecati na jačanje komunističkih snaga na području Srbije i Hrvatske, odnosno na čitavom području bivše Jugoslavije. Položaj Hrvatske, po mišljenju gospodina Košutića, može se poboljšati, ako bude sreće, samo na taj način, da sve hrvatske protukomunističke snage stupe u vezu s prvacima protukomunističkih snaga Srbije i na jednoj zajedničkoj platformi borbe, pokušaju spriječiti

²² Istoričar Bogdan Krizman navodi kako je jednom prilikom došlo do sledećeg dijaloga između generala Glajzea fon Horstenaua i Edmunda Vezemajera koji je asistirao Slavku Kvaterniku prilikom proglašenja NDH. Glajze: 'Bili ste loša babica kod rođenja NDH'. Vezemajer: 'A vi ste loša dadilja!' (Krizman, 1, 1983:30).

da Hrvatska i Srbija padnu pod komunističke režime i u političku zonu Moskve. Da bi se omogućila takova saradnja, potrebno je pitanje ‘Jugoslavija da ili ne’ ostaviti za nakon rata, pa neka zainteresirani sami odluče, da li su za Jugoslaviju ili protiv nje. Što ti veliš na to?’

Bio sam svjestan da u audijenciju nisam pozvan da sudjelujem u razgovoru s ing. Košutićem. Nisam bio pregovarač o tomu da ing. Košutić uđe u vladu. Da je Poglavnik trebao još neke sudionike, trebao je u prvom redu pozvati dra Mladena Lorkovića. Postavljeno pitanje u ovom času nije imalo druge svrhe osim da Poglavnik po mom držanju vidi da li se dr Lorković i dr Starčević slažu sa gledanjem ing. Košutića i ne postoji li već kakova tajna suradnja između njih. Zato sam na njegovo pitanje ovako odgovorio: ‘Smatram da prijedlog i mišljenje ing. Košutića nisu realistički. Ne vjerujem da bi se u ovom času, poslije svega što se odigralo između Srbije i Hrvatske, moglo naći utjecajnih prvaka glavnih srpskih političkih stranaka koje su uvijek vodile protuhrvatsku politiku, da bi sada prihvatile takovu suradnju s nama i Slovencima protiv partizana. Mislim da Srbi ne bi pristali na to da se plebiscitom pod međunarodnom kontrolom odluči, tko je za Jugoslaviju a tko ne, jer Srbi znadu da bi takvi plebisciti ispali loše po Srbiju.’ Na to će ing. Košutić : ‘Ali vrijedi bar pokušati, jer i oni znadu, što ih čeka ako se u Srbiji uspostavi komunistička vlast.’ (Kovačić, 1970:177-178).

Svoj drugi sastanak sa Pavelićem 10. septembra 1943. godine opisao je i August Košutić: “Odmah, drugog dana nakon kapitulacije Italije, pozvao je Pavelić mene i Pernara da ga posjetimo. Na početku razgovora on nam je rekao da će kapitulacijom Italije Dalmacija biti vraćena Hrvatskoj, što predstavlja veliki uspjeh za NDH. Zatim nas je upitao: ‘Ne mislite li da je sada došao čas da idemo zajedno i da tako uspjeh bude zajednički?’ On je sam predložio da porazgovaramo sa Mačekom. Pernar je odmah prihvatio njegov prijedlog i već sutradan posjetio interniranog dra Mačeka. Vođa naše stranke tražio je u stvari isto ono što smo tražili i mi – prijelaznu vladu. Čini se da se Pavelić time zadovoljio jer je mislio da je time postavljena baza za daljne kontakte i razgovore koje će nastaviti predsjednik vlade dr Nikola Mandić. Tako je i bilo.” (Krizman, 1, 1983:123).

Ipak, Hrvatska seljačka stranka je u daljnim razgovorima tokom jeseni 1943. tražila od hrvatske vlade da se potpuno raspusti ustaški pokret, da Pavelić odstupi s vlasti i da se raspišu slobodni izbori. Samo pod takvim uslovima oni bi ušli u prelaznu vladu koja bi trajala do opštih izbora. U svojoj izjavi jugoslovenskim istražnim organima 1946. godine, predsednik vlade NDH dr Nikola Mandić je o svojim razgovorima sa Košutićem i Ivanom Pernarom rekao sledeće: “Naša su se stanovišta u jednom razlikovala. Opazio sam da su mačekovci za anglofilsko stanovište. Košutić je otvoreno tražio da raspustimo ustaški pokret, da Poglavnik da ostavku, da se formira nova vlada. Ja sam ovo saopćio Paveliću, koji je shvatio da ne može ispuniti ni jedan od bitnih uvjeta koje su tražili Košutić i Pernar, pa su razgovori ostali bez rezultata”. (Krizman, 1, 1983:146).

Mladen Lorković, u to vreme ministar unutrašnjih poslova, bio je glavni zagovornik saveza ustaša i mačekovaca jer je bio uveren nakon pada Italije da će Nemci izgubiti rat. On je uprkos prethodno neuspešnim razgovorima, po nalogu samog Pavelića sve do sredine 1944. godine, održavao stalne kontakte sa najznačajnijim članovima Hrvatske seljačke stranke Košutićem, Pernarom, Torbarom, Farolfijem, Tomašićem i drugima. Lorković je sa planom da se napravi koaliciona vlada sa HSS-om i da Pavelić odstupi sa vlasti “radi spasa Hrvatske nakon njemačkog poraza”, upoznao i generala Antu Vokića, ministra odbrane. Zajedno su mesecima pregovarali sa predstavnicima Mačekove stranke. Pavelić je, međutim, bio dvostruko uplašen zbog sve uspešnijeg razvoja ovih aktivnosti koje je i sam podsticao: prvo, nije se osećao sigurnim za sopstveni položaj s obzirom na zahteve mačekovaca da on odstupi sa vlasti, a on to nikako nije mogao da dopusti, kao i činjenicom da general Ante Vokić, “ustaški krilnik” kao vojni ministar i nekadašnji šef celokupnog domobranstva ima veliki uticaj i popularnost u vojsci, pa bi možda mogao da izvrši puč, i drugo, plašio se da Nemci ne saznaju da je upravo on inicirao te pregovore kako bi spasio sopstvenu kožu za slučaj da se Englezi i Amerikanci iskrcaju na hrvatskoj strani jadranske obale baš kao što su se godinu dana ranije iskrcali na Siciliji. Nemci bi njegovu bojazan da bi Nemačka u ovom ratu mogla biti poražena, nesumnjivo shvatili kao izdaju svog saveznika. Stra-

hovao je da će nemačka obaveštajna služba otkriti tajne aktivnosti njegovih ministara Lorkovića i Vokića, pa njega, Pavelića, optužiti za političku igru na dva razboja, za sedenje na dve stolice. Da bi preduhtrio takav mogući razvoj događaja, kukavički je optužio dvojicu svojih ministara za kovanje zavere protiv njega i protiv ustaškog pokreta. Istovremeno je optužio i nemačkog generala Glajzea fon Horstenaua, koga i inače nije podnosio zbog njegovih kritika na račun ustaške vlasti, da je znao za zaveru i da je, štaviše podržavao zaverenike protiv ustaškog pokreta pa i njega, Pavelića, kao šefa tog pokreta.²³ Zato je poslanika Kašea zamolio da o tome kao i o planiranom puču Lorkovića i Vokića, obavesti zvanični Berlin. Kaše, veliki simpatizer ustaškog pokreta i lični Pavelićev prijatelj je potom otputovao u Berlin da o situaciji referiše svom nadležnom ministru Joakimu fon Ribentropu, a ovaj, pak, samom Hitleru. Rezultat je bio taj da je Glajze početkom septembra 1944. povučen u Berlin i penzionisan, a samo par dana ranije (30. avgusta 1944.) na hitno sazvanoj sednici vlade, Pavelić je izneo optužbe protiv ministara Lorkovića i Vokića. I Lorković i Vokić su bili zaprepašćeni Pavelićevim istupanjem, pa mu je u jednom trenutku Vokić dobio: “Ali Poglavnice, pa Vi ste sve to znali!” (Krizman, 2, 1983: 335).

Formirana je vladina istražna komisija od tri člana (“povjerenstvo”) na kojoj je Pavelić na pitanje predsedavajućeg da li je ranije znao za pregovore sa Mačekomovom strankom i za kovanje zavere, odgovorio: “Znao sam, ali sam htio vidjeti dokle kane ta gospoda ići.” (Krizman, 2, 1983: 336)

²³ Pavelić je vrlo dobro znao da general Glajze fon Horstenau odavno zagovara formiranje jedne neustaške hrvatske vlade od predratnih hrvatskih političara. General je bio Hitlerov zemljak, Austrijanac, obojica su naime rođeni u istom austrijskom gradiću Barnauu, učesnik Prvog svetskog rata kao austrougarski oficir, uživao je zbog svega toga kod Hitlera veliki ugled. Pavelić, razumljivo, nije smeo da mu se otvoreno suprotstavi. Ova „Lorković-Vokić zavera“ mu je dobro došla da se oslobodi nezgodnog generala. Po generalovom povratku u Berlin, Hitler ga je penzionisao ali on ne samo da nije kažnjen nego je i odlikovan najvišim nemačkim odlikovanjem. (Prema: Krizman, 2, 1983:336)

Lorković i Vokić su nakon sednice vlade još iste večeri stavljeni u kućni pritvor gde su ostali desetak dana, a potom osuđeni za veleizdaju, i upućeni prvo u zatvor u Koprivnicu, a potom u logor Jasenovac gde su 24. aprila 1945., po Pavelićevom naređenju ubijeni.

Nakon otkrivanja tobožnjeg “vojnog udara”, pohapšeni su i lideri Hrvatske seljačke stranke Ivanko Farolfi, Ljudevit Tomašić i Ivan Torbar, strpani su takođe u Jasenovac, gde su likvidirani. Spasao se August Košutić, bekstvom iz Zagreba na slobodnu teritoriju kod partizana sa kojima je prethodno takođe uspostavio vezu.

ODNOS KATOLIČKE CRKVE PREMA PAVELIĆEVOJ NDH

Katolička crkva u Hrvatskoj je u početku s oduševljenjem pozdravila stvaranje NDH, smatrajući da je narod doživeo ostvarenje svojih ideala i da je konačno nakon "tisućljetnog sna" stvorena samostalna hrvatska država. Ustaški režim je odmah proklamovao da je NDH "katolička država" i da je njegovo vođstvo "odano katolicizmu", ali to se više odnosilo na hrvatski kulturni identitet nego na njegovu političku orijentaciju. (Matković, 2002:126-127). Doneseni su neki "moralni" zakoni koji su bili u duhu hrišćanske vere (zabrana rada nedeljom i praznicima, pobačaja i prostitucije). Osim toga, NDH je nastojala da pomoću Crkve dođe do priznanja, u čemu su crkveni vrhovi pokušali da pomognu. Ipak Vatikan nikada nije priznao Nezavisnu Državu Hrvatsku, iako je u Zagrebu boravio papski nuncije Markone, što je Pavelić doživljavao kao lični neuspeh. Zbog toga je njegov odnos prema Crkvi i posebno prema zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu bio sve samo ne prijateljski.²⁴ Deo nižeg klera bio je naklonjen ustaškom pokretu, a i veći broj katoličkih organizacija i deo verske štampe stavili su se u službu ustaške ideje. Katolički sveštenici blagosilajali su domobranske i ustaške jedinice i držali zapaljive govore. Ipak, bilo je i među nižim sveštenstvom onih koji nisu podržavali ustaše i njihove zločine prema Srbima i Jevrejima. Tako, na primer zagrebački sveštenik Pavao Lončar već 20. aprila izjavljuje da je Pavelić "duhovna sirotinja" i da "svećenici ne smiju biti ustaški časnici". (Goldštajn I, 2008:17). Zbog takvih izjava je na "izvanrednom prijekom sudu"

²⁴ Pavelić je znao za Stepinčevu odbojnost prema ustaškom pokretu i naklonost prema Hrvatskoj seljačkoj stranci Vlatka Mačeka. Nije ga podnosio ali se pridržavao diplomatskog protokola pa ga je pozivao na svečane državne skupove na koje se Stepinac odazivao. Privatno, nazivao ga je „onaj mali“ jer je Stepinac bio desetak godina mlađi od Pavelića. (Krizman, 2, 1983: 236)

bio osuđen na smrt, a samo zahvaljujući jedva isposlovanom pomilovanju odležao je dve godine u Jasenovcu.. (Isti: 2008:17).

Iako je i sam nadbiskup Alojzije Stepinac toplo pozdravio osnivanje “samostalne hrvatske države” čak i održao nekoliko misa zahvalnica, vrlo brzo je usledilo razočaranje načinom vladanja ustaša. Taj način je u svemu bio po uzoru na nemačke nacističke i italijanske fašiste, a njih baš kao ni sovjetske boljševike, Stepinac nije podnosio. Bio je obrazovani teolog, veliki hrvatski nacionalista i rodoljub, izraziti konzervativac koji je prezirao bezbožništvo i “totalitarne ideologije” a pod njima je podrazumevao upravo Staljinov boljševizam, Musolinijev fašizam i Hitlerov nacionalni socijalizam. I on i visoki crkveni krugovi naginjali su Mačekovoj Hrvatskoj seljačkoj stranci, prezirući ustašku osionost i nadmenost u vladanju. Stepinac je po prirodi bio miran i tih čovek, nesposoban i nedovoljno hrabar da se energično suprotstavi ustaškoj vlasti. Ipak u više navrata on je diplomatski, biranim rečima, upućivao upozorenja pa i proteste hrvatskoj ustaškoj vladi zbog zločina koji su činjeni nad drugim, nehrvatskim narodima.

U novembru 1941. godine prema uputstvima papskog nuncija Markonea, sa očitim znanjem Svete Stolice, Stepinac je sazavao biskupsku konferenciju Hrvatske na kojoj je razmatrano pitanje “verskog prijelaza”²⁵ Srba i Jevreja u katoličanstvo. Stepinac je izjavljivao kako je verski prelaz (“pokršćavanje”) Srba i Jevreja u katoličanstvo bila slamka njihovog spasa od ustaškog pokolja (Slijepčević, 2, 1991:680). Biskupska konferencija je zaključila da u duhu hrišćanskog učenja svaki prelaz iz jedne u drugu veru mora biti dobrovoljan.

Teško je, međutim, govoriti o dobrovoljnosti u uslovima ustaškog pogroma i masovnih zločina nad Srbima i Jevrejima. Mnogi su zaista do-

²⁵ Termin „pokršćavanje“ koji je u opštoj upotrebi, suprotan je hrišćanskim kanonima, jer hrišćanin se može samo jednom krstiti. “Ko se jednom u Hristu okupa, kupanje mu više nije potrebno“ (Vasilije Veliki, IV vek). Zato se u sve tri hrišćanske konfesije (pravoslavlje, katoličanstvo, protestantizam) koristi termin “verski prelaz“ odnosno “preveravanje“, a ne “pokršćavanje“.

lazili na masovna “pokrštavanja” u nadi da će na taj način spasiti sebe i svoje porodice.²⁶

Ipak, istine radi, treba istaći da je Stepinac uputio nekoliko upozorenja svojim vernicima kroz održane propovedi pa čak i pojedinim ustaškim visokim funkcionerima zbog zločinačke politike ustaškog režima.

Ante Pavelić i Alojzije Stepinac 1941.

²⁶ Na ovom mestu ne mogu, a da se ne setim primera iz novije istorije, iz ratova devedesetih. U Trebinju je 1992. godine godine vladika Amfilohije na reci Trebišnjici masovno “krstio” na stotine trebinjskih muslimana što je izazvalo protest malobrojne beogradske antiratne i antinacionalističke opozicije. Ovom autoru je, pak, jedna Trebinjka srpske nacionalnosti, par meseci docnije na tu temu samoubeđeno izjavila kako “to nije nikavo nasilje” jer su “trebinjski muslimani dobrovoljno došli na krštenje i povratak u pradedovsku veru.” Naravno da o dobrovoljnosti ne može biti reči, baš kao što je nije bilo ni u slučajevima verskog prelaza odnosno pokrštavanja Srba i Jevreja u NDH.

Zbog sve intenzivnijeg progona Jevreja i Srba, Stepinac piše ministru unutrašnjih poslova Andriji Artukoviću kako “sve strože i strože odredbe pogađaju jednako i krive i nedužne” i ističe da se “razumije samo po sebi da će svatko odobriti nastojanje da u jednoj narodnoj državi vladaju sinovi tog naroda i da se uklone svi štetni utjecaji koji rastaču narodni organizam (...) međutim pri donošenju takovih odluka moraju se poštivati norme čovječnosti i morala; da se pripadnicima drugih narodnosti ili drugih rasa oduzme svaka mogućnost egzistencije i da se na njih udari žig sramote, to je već pitanje čovječnosti i morala. A moralni zakoni vrijede ne samo za život pojedinaca nego i za državnu upravu (...) Molim vas gospodine ministre da izdate shodne naloge da se židovski i ostali slični zakoni (mjere protiv Srba i dr.) provode tako, da se u svakom čovjeku poštuje ličnost i čovječje dostojanstvo. (Krišto, 1998: 39-40).

Stepinac je 25. oktobra 1942. godine u zagrebačkoj katedrali održao propoved u kojoj se odlučno usprotivio rasnoj teoriji odnosno teoriji o superiornim i inferiornim narodima: “Prva stvar koju tvrdimo jest da su svi narodi pred iznimke ništica pred Bogom. (...) Drugo što tvrdimo jest da svi narodi i rase potječu od Boga. Stvarno postoji samo jedna rasa, a to je Božja rasa. (...) Treće što tvrdimo, svaki narod i svaka rasa, kako se danas obrazuju na zemlji, imade pravo na život dostojan čovjeka i na postupak dostojan čovjeka. (...) Nitko nema pravo da na svoju ruku ubija ili koji mu drago način oštećuje pripadnike druge rase ili narodnosti. To može samo zakonita vlast, ako je nekome dokazana krivica radi koje zaslužuje kaznu.” (Krišto, 1998:50-51). Ova propoved nije mogla biti štampana jer su je ustaške vlasti zabranile. (Isti, 1998:51).

Slično, 14. marta 1943. godine Stepinac se u jednoj svojoj propovedi usprotivio rasističkim teorijama i postupcima NDH: “Svaki čovjek, bez obzira kojoj rasi ili naciji pripadao, bez obzira da li je svršio sveučilište u kojem kulturnom središtu Evrope ili ide u lov za hranom po prašumama Afrike, svaki od njih jednako nosi u sebi pečat Boga Stvoritelja i imade neotuđiva svoja prava, koja mu ne smije oteti niti ograničiti samovoljno nijedna ljudska vlast.” (Krišto, 1998:304).

Zbog ovakvih i sličnih stavova, Ante Pavelić i Eugen Dido Kvaternik navodno su planirali još početkom 1942. da uhapsu Stepinca. O ovome piše Jure Krišto, hrvatski historičar, ali ne navodi bilo kakve dokaze za to. Od toga ih je, piše dalje Krišto, odvratilo Slavko Kvaternik, koji je iz Rima poslao u Zagreb Nikolu Rušinića, kako bi upozorio Stepinca. (Krišto, 1998:77–78). U julu 1943. izvršen je neuspjeli atentat na generala Ivana Prpića, načelnika Glavnog štaba Domobranstva. Atentat je organizovala ustaška "grupa Tomić", koja je pod neposrednom Pavelićevom kontrolom radila na likvidaciji njegovih neprijatelja. U programu likvidacija te grupe bio je, navodno, i atentat na nadbiskupa Stepinca. O tome, kaže historičar Krišto, svjedoči jedan izvještaj nemačkog policijskog agenta Hansa Helma. Pošto je Prpić preživio, organizatori su kompromitovani, pa se od atentata na Stepinca odustalo. (Krišto, 1998:354).

Iako su, spolja gledano, odnosi između ustaške vlasti i Alojzija Stepinca odnosno vrha Katoličke crkve u Hrvatskoj, bili usklađeni, Ustaška nadzorna služba (UNS) je budno motrila na svaki korak pojedinih biskupa i naročito Stepinca. Tako Jure Krišto navodi izvještaj Ustaške nadzorne službe upućen Paveliću 1. decembra 1943. godine u kome se izražava veliko nezadovoljstvo niskim nivoom saradnje Kaptola sa hrvatskom vladom i zaključuje kako je Crkva "ostavila na cjedilu i hrvatsku vladu i njenu borbu za hrvatski narod". Taj izvještaj glasi:

"Zagrebačko svećenstvo riedko je kada pokazalo svoju odanost narodu i narodnim probitcima, zagrebački Kaptol je i danas iz tog razloga mrtva trublja, njegovi predstavnici mrtvi trubljači, jer su zakazali i ostavili na cjedilu hrvatsku narodnu borbu...oni niti danas nisu iskreni suradnici hrvatske vlade niti narodni borci, kao što je to slučaj sa klerom u Slovačkoj, nego su anglofili i Jugoslaveni, a to je njihova najveća sramota. Treba naglasiti, da je danas zagrebački Kaptol sjedište promičbe uperene protiv njemačke vojske. (...) Isti krugovi direktno su negativno raspoloženi prema ustaškom pokretu. (Krišto, 2001:88-89).

Kako se približavao kraj rata, ustaški režim je vršio sve veći pritisak na katoličku crkvu da svojim uticajem s jedne strane podigne moral u narodu, a s druge podrži Pavelićev režim i "svoju hrvatsku državu", odnosno

da iskaže veći stepen rodoljublja. Predsednik vlade NDH Nikola Mandić je u izjavi jugoslovenskim istražnim organima nakon rata, izjavio kako je na podsticaj Pavelića, u februaru 1945. godine vlada NDH donela odluku da se u martu sazove velika biskupska konferencija na kojoj bi Crkva “osudila komuniste i njihovu borbu protiv NDH i hrvatskog naroda” i na taj način pokušala da opravda ustaški režim odnosno da ga stavi u ulogu “žrtve komunizma” i nerazumevanja od strane velikih sila. “Koliko se sjećam” rekao je Mandić u istrazi, “Poglavnik mi je rekao da stav svih biskupa uključiv i Stepinca mora biti jedinstven u osudi rata i komunizma. Koliko mi je poznato takav stav je i iznesen u dokumentu Biskupske konferencije od 24. ožujka 1945. godine.” (Krizman, 2, 1983:263-264).

Stepinac, budući vatreni Hrvat, dozvolio je da bude politički upotrebljen, pa u biskupskoj poslanici između ostalog stoje i stavovi koji su oprečni sa stvarnim zbivanjima u zločinačkoj tvorevini kakva je bila NDH:

“Kada je pak drugi svjetski rat pohodio naše krajeve, a koji rat nije izazvao Hrvatski Narod, nego netko drugi, i dok još Hrvati nisu imali niti jedne puške u svojim rukama, već su neodgovorni neprijatelji izvršili pokolje nad hrvatskim pučanstvom u nekim mjestima, navještujući zator i istrebljenje našem narodu. Poslije toga našli su se nažalost i među Hrvatima neki ljudi koji su prihvatili borbu istim načinom. Hrvatski su biskupi to uvijek osuđivali, ne pazeći na zamjere i pogrde s bilo koje strane. (...)

(...) Povjest svjedoči da Hrvatski Narod nikad nije prestao plebiscitarno naglašavati da se ne odriče svojega prava na slobodu i nezavisnost koju on od srдца želi svakom narodu. *A kad je u ovome ratu ta misao još jače naglašena i oživotvorena u vlastitoj Državi*, (kurziv Z.M.) hrvatski su biskupi poštivali volju Hrvatskoga Naroda. Nitko, prema tome, nema prava prozivati hrvatske biskupe niti bilo kojeg građanina Hrvatske Države zato što poštivaju tu neodstupnu volju Hrvatskog Naroda, kad on ima na to pravo po Božjim i po ljudskim zakonima.”²⁷

²⁷ Katolički list, br. 12-13, od 29. 03.1945, 93-95 (Prema: Krizman, 2, 1983:262).

Koliko god poslanica Biskupske konferencije upućena hrvatskom narodu, u ostalim svojim delovima bila zaodnuta u crkveno ruho, ona je umnogome, kako gornji citat potvrđuje, bila politički manifest podrške Paveliću i očivanju Nezavisne Države Hrvatske.

Treba istaći da su tih martovskih dana 1945. godine, na insistiranje pa i pritisak ustaške vlade i pripadnici drugih veroispovesti u NDH, davali slične izjave podrške: u ime Islamske zajednice to je učinio Džafer Bidžan, u ime Evangeličke crkve dr Filip Popp, a u ime Hrvatske pravoslavne crkve mitropolit zagrebački Germogen. (Krizman,2, 1983: 263).

Iz svega iznetog može se zaključiti da Katolička crkva u Hrvatskoj načelno nije rado gledala na ustaški režim, ali njeni antikomunistički i antijugoslavenski stavovi kombinovani sa “hrvatskim rodoljubljem” i “tisućljetnim snom za vlastitom državom”, učinili su da Crkva uprkos izvesnim intervencijama i protestima zbog ustaškog nasilja nad drugima narodima i verama, na neki način toleriše to nasilje i zločine minimizira.

Kada se danas polemise o ulozi nadbiskupa Alojzija Stepinca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a polemise se na žalost sa puno emocija i rasplamsalih strasti i u srpskoj i u hrvatskoj javnosti ali i istoriografiji, mora se uzeti u obzir činjenica da je on, ne kao teolog, ne kao nadbiskup, već kao osoba, kao karakter, bio slab da se odupre onome protiv čega *jeste* intimno bio. On *nije* bio ustaša, naprotiv, prezirao je ustaštvo i smatrao da je za nezavisnu i samostalnu Hrvatsku spas u Mačekovoj Hrvatskoj seljačkoj stranci²⁸. Iako mu se ne može prebaciti posedovanje hrišćanskih vrlina, on naprosto nije umeo ili smeo da ih javno kanališe u otvoreno i beskompromisno suprotstavljanje strašnim zločinima ustaša. On je u svemu pristupao diplomatski obazrivo, strašljivo neodlučno; zbog takvih svojih ličnih osobina teško da može poneti oreol sveca. Jer pravi hrišćanski sveci su bili hrabri, odlučni i nepokolebljivi u svojoj veri pa makar ih to stajalo i života. Stepinac, pak, nije bio takav.

²⁸ Nakon sastanka između Stepinca i pritvorenog Mačeka, koji je održan po odobrenju Pavelića, 4. maja 1945. godine, Stepinac je Mačekovom partijskom kolegi i prijatelju Branku Pešelju oduševljeno rekao: “Kako je Maček veliki čovjek! Četiri godine zatvoren, a on nijedne riječi pritužbe niti očaja.” (Krizman, 2, 1983:323)

BEKSTVO IZ ZAGREBA I KRAJ NDH

Nakon kapitulacije Italije u jesen 1943. godine postalo je i definitivno jasno da će Nemačka izgubiti rat premda je predstojalo još dosta ratnih napora, ogorčene borbe i žrtava da se to i ostvari. U junu naredne, 1944. godine je došlo do iskrcavanja saveznika u Normandiji, u avgustu i septembru su iz rata istupile Rumunija i Bugarska, čime je nemački front na jugoslitoku Evrope ne samo oslabljen nego i potpuno slomljen. Sovjetske trupe su tako iz Rumunije i Bugarske već početkom septembra izbile na srpsku granicu, a 20. oktobra zajedno sa Titovim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije oslobodile Beograd, dok je na istočnom frontu Crvena armija 22. oktobra 1944., prvi put prešla nemačku granicu ušavši na teritoriju nekada moćnog Rajha. Hitlerov kraj sad više nije bio pitanje godina nego meseci.

Kada je 7. marta 1945. godine kralj Petar Drugi u skladu sa sporazumom Tito-Šubašić preneo svoju kraljevsku vlast na Namesništvo i u Beogradu istog dana formirana jedinstvena jugoslovenska vlada koju su *de facto* iako još ne i *de iure* antifašistički saveznici priznali, vlada NDH je bila zaprepašćena: u toj vladi sedeli su i neki Hrvati članovi nekadašnje Hrvatske seljačke stranke, a bivši hrvatski ban i predsednik kraljevske vlade u Londonu dr Ivan Šubašić, sada je u toj jedinstvenoj jugoslovenskoj vladi postao ministar inostranih poslova u kojoj je predsednik bio Josip Broz Tito.

Pored opštih mesta kako je reč o “komunističko-kraljevskoj vladi“ koja će biti “poslušno oruđe komunista“²⁹ ustaška štampa je dobar deo svojih tekstova posvetila “sviesti o zajedničkoj opasnosti koja jača hrvatsko borbena jedinstvo“ kao odgovor na formiranje jugoslovenske vlade. Pavelićeva vlada je na sednici održanoj 8. marta 1945., oštro osudila

²⁹ Gospodarstvo, hrvatski gospodarsko-politički dnevnik, 9.03. 1945, 2

“pokušaj obnove Jugoslavije“ i pripretila da “svaki koji pokuša bilo nasilno bilo političkim makinacijama lišiti hrvatski narod njegova najveća dobra, a to je Nezavisna Država Hrvatska, i zaniekati njegovu slobodu, naići će i ubuduće kao što i sada nailazi, na jednodušni politički i oružani odpor hrvatskoga naroda. Hrvatski narod neće se odreći ni jednog sredstva političke borbe, a napose neće pustiti oružje iz ruku sve dokle god bude ugrožena njegova državna nezavisnost.“³⁰

Ali stvari su na frontu dobijali ubrzanje, u aprilu je nakon dugih i krvavih borbi probijen Sremski front i put jedinica Jugoslovenske armije prema Zagrebu je bio otvoren.

U takvoj situaciji ustaška vlada potajno je pravila planove za evakuaciju. Još oktobru 1944. godine Pavelić je svoju suprugu i dve ćerke poslao u Beč (sa njim je u Zagrebu ostao sin Velimir) a i drugi ministri su poslali svoje prodice u Nemačku . Kada se krajem aprila 1945. definitivno odustalo od pokušaja da se Zagreb vojnički brani “do zadnje kapi krvi“, preostao je samo odlazak iz zemlje; računalo se privremen, pošto će, po ustaškim očekivanjima, svakako nerealnim, uskoro doći do sukoba Staljina sa Zapadom pa bi se u raznim političkim kombinacijama možda moglo naći mesta i za Hrvatsku van Jugoslavije u novom antifašističkom svetskom poretku.

Po svemu sudeći vlada NDH je donela formalnu odluku “o evakuaciji“ na svojoj poslednjoj sednici od 4. maja 1945. godine, dva dana pre bekstva iz Hrvatske. Ali pre toga, da bi pred zapadnim saveznicima koliko toliko popravio utisak ukoliko dođe do pregovora sa njima kojima se nadao, Pavelić je 3. maja 1945. godine opozvao rasne zakone odnosno “sve zakonske odredbe prema kojima se stanovnici Nezavisne Države Hrvatske razlikuju s obzirom na rasnu pripadnost.“ (Krizman, 1, 1983: 325). Isto tako, da bi se opravdao pred ratnim pobednicima, Pavelić 2. maja daje nalog vladi NDH da izradi poseban Memorandum koji bi bio poslat savezničkom komandantu feldmaršalu Aleksanderu, u kome će biti predstavljena “tisućljetna povijest Hrvata“ i njihova “prirodna pripadnost

³⁰ “Saopštenje hrvatske državne vlade“ od 8.03. 1945, Gospodarstvo, 9.03.1945, 1

zapadnome svijetu i kulturi“ i želja da u tom svetu nastave “svoj samostalni život u suradnji s drugim zapadnim narodima“, dok je samo “stjecaj nesretnih povijesnih okolnosti bio kriv za ulogu Nezavisne Države Hrvatske u ovome ratu“ te da oni, zapadni saveznici, “ne trebaju imati nikakovu sumnju u pripadnost Hrvatske i Hrvata zapadnom kulturnom krugu.“

U Memorandumu se pored ostalog kaže i ovo:

“Da je hrvatski narod vezan za angloamerički svijet, govori u prilog činjenica što jedna petina hrvatskog naroda tj. više od milijun Hrvata živi u Sjedinjenim Američkim Državama i raznim dijelovima Britanskoga Carstva (Australija, Kanada, Novi Zeland, Južna Afika). Ta brojna emigracija najbolja je i najjača kopča između Hrvatske i pomenutih država. (...) Kao narod sposobnih pomoraca Hrvati su upoznali Britansko Carstvo i Sjedinjene Države. (...) Mnogi umjetnici i naučenjaci hrvatskoga porijekla djeluju posebno u Sjedinjenim Državama. Njihova djela krase umjetničke zbirke i galerije Engleske i Sjedinjenih Američkih Država. Izložbe jugoslavenske umjetnosti koje su bile priređene u Engleskoj i Sjedinjenim Državama sadrže prvenstveno izložena djela hrvatskih umjetnika, na primjer Ivana Meštrovića. (...)

(...) Hrvati su stoljećima vodili borbu za ustavna prava i Hrvatska je jedna od onih zemalja koje su prožete borbom za ustavnost, iako danas Hrvati nemaju pisana ustava – slučaj poput onog u Engleskoj i nekada u Ugarskoj. U novoj situaciji nastaloj *nakon iščeznuća pritiska velikih totalitarističkih susjeda* (kurziv – Z.M.), Hrvatska će s najvećom radošću pozdraviti demokratsku i ustavnu vladu. (...) Na čelu hrvatske države ima biti predsjednik republike. Njega će izabrati narod pomoću općeg i tajnog glasovanja. Hrvatska ima biti parlamentarna država u posjedu svih političkih prava i sloboda (sloboda štampe, sastajanja, udruživanja i suradnje). Ona ima koristiti sve mogućnosti stranačkog oprijedeljivanja od krajnje ljevice do krajnje desnice. Četiri temeljne slobode kako su ih na Jalti nedavno objavili Veliki Saveznici imaju biti zagarantirane u Hrvatskoj. (...)

(...) Treba pripisati čudnovatom lancu okolnosti to, što je oživljavanje nezavisne hrvatske države došlo u jednoj međunarodnoj situaciji koja se pretvorila u paradoks. Želimo reći da je – kako god to čudnovato izgledalo – hrvatska država poprimila značajke jedne autoritarne države! To se zbilo uslijed vanjskog pritiska koji se jasno odražava u činjenici da čak ni spise 'Oca domovine' Ante Starčevića nije bilo moguće objaviti u njihovom originalnom obliku za vrijeme rata, što je inače bila želja Hrvata, nego se dopuštalo da se nakladnik ograniči samo na izvode ispuštajući najvažnije poglede dra Starčevića koji je u devetnaestom stoljeću bio najveći protivnik pruskog imperijalizma i najvatreniji pobornik zapadne demokracije.“ (Prema: Krizman, 2, 1983: 290-293)

Memorandum su potpisali svi ministri na čelu sa predsjednikom vlade Mandićem, a posebno, propratno pismo uz Memorandum, potpisao je Ante Pavelić. Odlučeno je da 4. maja ministar Vjekoslav Vrančić vojnim avionom odleti u Kazertu gde se tada nalazio štab feldmaršala Aleksandera i preda mu dokument. Vrančić je kasnije u svojim memoarima opisao taj svoj put ovako: “U pratnji pomorskog kapetana Andre Vrkljana koji je tečno govorio engleski jezik, u rano poslijepodne 4. svibnja 1945., iz Zagreba zrakoplovom sam pošao u Klagenfurt. Sutradan smo obojica automobilom nastavili put ka Italiji i stigli dne 6. svibnja oko četiri sata po podne u sjedište štaba britanske Osme armije smiještenog u selu Marocco u blizini Venecije. Zatražio sam od komandanta da me pošalju u Kazertu u saveznički Glavni stan feldmaršala Aleksandera, ali toj mojoj molbi nisu htjeli udovoljiti nego su nas obojicu uhitili i prebacili u nekoliko drugih mesta. Mjesec dana kasnije, točnije 6. lipnja 1945. razdvojili su me od kapetana Vrkljana i 26. lipnja internirali me u Terniju u tamošnji logor. Tom prilikom logorske vlasti oduzele su mi diplomatski pasoš, memorandum i punomoćje vlade NDH. Za pretpostaviti je da su me ti dokumenti pratili i u druge logore u koje su me poslali (Grottaglie i Afragola), odakle sam u travnju 1946. godine uspio pobjeći.“³¹

³¹ Vjekoslav Vrančić, *S bijelom zastavom preko Alpa*, Buenos Aires, 1953. (Navedeno prema Krizman, II, 1983:302)

Zanimljivo je da su Vjekoslav Vrančić i njegov pomoćnik Vrkljan otputovali u Italiju u ustaškoj uniformi, očito nemajući svest o tome kako će takav postupak delovati na saveznike u antifašističkoj koaliciji. Ustaške jedinice nisu bile regularna vojska, bile su partijska milicija po ugledu na ozloglašene nacističke SS trupe. Iako je Vrančić imao Pavelićevo punomoćje da od feldmaršala Aleksandera zatraži da britanske trupe uđu u Hrvatsku “radi zaštite njenih povijesnih granica“ ili u slučaju da je to iz “nekog razloga nemoguće“ , onda da Britancima ponudi predaju “cjelokupne hrvatske oružane sile“, on ne samo da nije stigao pred feldmaršala, nego Britanci nisu ni uzeli u razmatranje njegove zahteve već su ga istog trenutka uhapsili.

Ne čekajući rezultat Vrančićeve misije kod Britanaca, Pavelić i kompletna vlada NDH, u popriličnoj panici, jer su se jedinice JA nalazile na samo dvadesetak kilometara od Zagreba, u nedelju 6. maja 1945., pobjegli su iz Zagreba u pravcu Slovenije i Austrije. Prethodno su svu dokumentaciju predali na čuvanje Alojziju Stepincu verujući da će se ubrzo vratiti. Ministar spoljnih poslova NDH, Muhamed Alajbegović o ovome je u istrazi rekao: “Usprotivio sam se prvotnoj Poglavnikovoj ideji da se sva državna dokumentacija spali, bojeći se docnije odgovornosti zbog toga ali i iz razloga povijesno-dokumentarne naravi. Pavelić se napokon složio da se arhiva ne spali, ali je predložio da se to gradivo pohrani negdje na Kaptolu, te naložio da odem nadbiskupu Stepincu i da mu saopćim odnosno da ga zamolim da tu arhivu pohrani negdje kod sebe. Stepinac se skanjivao da tu arhivu primi izgovarajući se da ima mnogo svojih stvari, ali ipak je napokon pristao da se ta arhiva skloni na Kaptol. Ja sam ovo saopćio Paveliću koji mi je nakon toga rekao da će poslati jedan kamion da se ta arhiva prebaci na Kaptol što je i učinjeno na sam dan našeg odlaska iz Zagreba u inozemstvo, tj. dne 6. svibnja 1945. godine. Stepinac mi je potpisao potvrdu o primitku tog materijala.“ (Krizman, 2, 1983:326).

Da je sve rađeno na brzinu i u velikoj žurbi i panici, svedoči i izjava ustaškog doglavnika Mila Budaka koju je nakon hapšenja dao jugoslovenskim istražnim organima: “Što se tiče našeg odlaska iz Zagreba mogu reći da se uopće nisam spremao za bijeg, jer sam tek u subotu (5. maja – prim. Z.M.) saznao da se sutra kreće. Desetak dana prije našeg

odlaska se opće govorilo o tomu da ćemo se evakuirati. Ja sam se u toj neizvjesnosti svratio kod Frkovića (Mate Frković, ministar unutrašnjih poslova – prim. Z.M.) i on mi je saopštio gdje ćemo ići vlada, doglavnici i Državno Vijeće. Određeno mesto za nas je bilo Turracher Höhe na 1763 metara visine u kojem postoje tri hotela koji su bili određeni za nas. Prije našeg polaska bilo je komentara da se ide Englezima i da će nas oni zaštititi. U Turracher Höhe smo došli 7. svibnja navečer i krenuli smo prema Turrachu, zatim preko Predlitza u Tamsweg, Radilo se na tomu da dođemo do Engleza. Glavni organizator i vođa kolone je bio Mandić (Nikola Mandić, predsjednik vlade – prim. Z.M.). Mandić je odmah tražio zapovjednika u Tramswegu. To je bilo 14. svibnja. Tu se Mandić javio Englezima. Ja nisam sudjelovao u u organizaciji plana za predaju i odlazak Englezima, i prema tomu stvari mi nisu detaljno poznate. Mandić je rekao predstavnicima engleskih vojnih vlasti prilikom našeg susreta sa njima: 'Molimo vas, mi tražimo od vas zaštitu i želimo da nas dovedete u vezu sa vašim vlastima dok se srede prilike.'³²

Koliko je te nedelje 6. maja 1945. u Zagrebu zavladao panika svedoči i zapis Masukija, sekretara papskog nuncija u Hrvatskoj:

“Veliko, neobično uzbuđenje u gradu! Odasvuda automobili, kamioni, motorni kotači, kola. Upravo nevjerovatno! Svi bježe! U 16 sati otišao je Poglavnik sa vladom. Pobjegao je i sarajevski biskup dr Šarić...”³³

Pre bekstva, Pavelić je imenovao dr Đuru Kumičića, saborskog kvestora za “poglavara grada Zagreba“. Istovremeno je Kumičić dobio punomoć da grad “mirno preda partizanima“ odnosno Jugoslovenskoj armiji čiji se ulazak u Zagreb očekivao svakog časa. Sekretar papskog nuncija Đuzepe Masuki koji je uz Kumičića prisustvovao činu predaje grada, opisuje to ovako: “Kumičić koji se nije odlikovao velikom ineligencijom, odlazi u ponedjeljak, 7. 05. 1945. Stepincu i nemačkom generalu Gajgeru koji mu obećava da će se izvući iz Zagreba bez borbe.

³² A-VII, NDH, Zapisnik sa saslušanja M. Budaka MF-19 (prema: Krizman, 2, 1983:330).

³³ Guiseppe Masucci, Misijska u Hrvatskoj, Madrid, 1967 (prema: Krizman, 2, 1983:331)

Potom se konsultuje sa Milovanom Zoričićem da se dogovore o tome kako bi uhvatili vezu sa partizanskim štabom i pod kakvom zastavom da krenu: zastavom Crvenog križa, papinskom žuto-bijelom ili bijelom. (...) Sutradan, u utorak 8. 05. 1945., pred nadbiskupskim vratima čekali smo Kumičić i ja ulazak partizana u Zagreb. Kad se kao daleka jeka, počelo čuti sviranje sirena i automobilskih truba Kumičić je postao blijed kao liješina. Upitao sam ga kako se osjeća. I on je, bacivši se na koljena i plaćući, gorko promućao i šapćući jedva čujno: 'Želim se ispovjediti i primiti poslednji put odriješnje jer kada me budu vidjela ta gospoda ogulit će mi kožu.' Kazavši to, briznuo je u plač. Blagoslovio sam ga i tješio da treba se pouzdati u Boga ali također i u partizane jer vrug nije uvijek tako crn kakvim ga prikazuju. (...) Točno u 13:30 sati došla su dva partizanska komesara u automobilu prekrivenom prašinom i uvjelim cvijećem. Prišao sam im i kazao da je grad kako se sami mogu uvjeriti sličan groblju. Predstavio sam im i Kumičića koji se u međuvremenu oporavio i potpuno pribrao. Ova dvojica komesara su bili zaista ljubazni sa mnom i sa jadnim Kumičićem.³⁴

Tako se neslavno završila četvorogodišnja ustaška vladavina Hrvatskom koja je ne samo drugim narodima (Srbima, Jevrejima i Romima) ili ideološkim grupama (komunistima, HSS-ovcima i ostalim protivnicima ustaškog režima) nego i Hrvatima donela samo bedu i opštu pogibelj.

³⁴ Isti (prema: Krizman, 2, 1983:332).

NASTANAK NEDIĆEVE SRBIJE

Nemački okupacioni aparat u Srbiji je imao složenu strukturu i neretko su se međusobno preklapale nadležnosti ne samo između nemačkih vojnih i političkih vlasti (kakva je npr. bila institucija opunomoćenika Rajha za spoljne poslove) nego i unutar jednih i drugih. Najvažnija institucija je bila nemačka komanda za Jugoistok, isprva sa sedištem u Solunu a od 1943. godine u Beogradu. Njoj su bile podređene sve nemačke vojne uprave na okupiranim teritorijama jugoistočne Evrope. Štab nemačkog vojnog zapovednika za Srbiju (a bilo ih je od 1941. do 1944. godine ukupno šest), donosio je odluke isključivo u skladu sa direktivama Komande Jugoistoka.

Već 22. aprila samo deset dana po ulasku nemačkih trupa u Beograd, na dužnost je stupio vojni zapovednik za Srbiju general Helmut Ferster³⁵. Njegov zadatak je bio da obezbedi red i mir u okupacionom području, da osigura glavne komunikacije za nemački vojnu silu, naročito najvažniju komunikaciju na moravsko-varždarskom pravcu kako bi se redovno opskrbljivale nemačke trupe u Grčkoj kao i da kontroliše domaću lokalnu upravu. Ferster je opozvan već u junu, kada je na njegovo mesto postavljen general Ludvig fon Šreder koji je samo mesec dana nakon preuzimanja dužosti stradao u avionskoj neseći. Na njegovo mesto postavljen je general Hajnrih Dankelman koji je smenjen septembra 1941., a novi vojni zapovednik za Srbiju postao je general Franc Beme koji se na na toj dužnosti zadržao svega tri meseca, da bi ga od kraja decembra 1941. pa sve do leta 1943. nasledio Paul Bader, koji u sećanju srpskog naroda ostao

³⁵ Saopštenje generala Ferstera pod naslovom „Stanovnicima Srbije“ je glasilo: „Kao vojni zapovednik u Srbiji preuzimam sa današnjim danom upravu u zemlji. Ko se mojim zapovestima ne pokorava, vrši sabotazu ili druga krivična dela, postupiće se sa njim po ratno-vojnom zakonu. Ko se pridržava propisa i radi svoj posao, nema čega da se plaši. Time će samom sebi i svojoj zemlji koristiti. Beograd, 22. aprila 1941. Ferster, vazduhoplovni general“. *Opštinske novine*, 24. april 1941., 2.

po zlu zapamćen zbog surovosti svojih odmazdi prema civilnom stanovništvu.³⁶

Štab nemačkog vojnog zapovednika se sastojao iz dve uprave: jedna je bila za vojna, a druga za civilna pitanja. Ova potonja je za tada okupiranu Srbiju bila mnogo važnija jer je njen šef dr Harald Turner praktično bio civilni guverner Srbije kome su srpske vlasti u službi okupatora, Savet komesara i docnije Nedićeva vlada, polagali račune o svom radu.

Nemački ministar spoljnih poslova Joakim fon Ribentrop je krajem aprila postavio svog opunomoćenika za spoljne poslove u Srbiji (u tom trenutku to je bio Feliks Bencler, a od septembra 1943. to će biti Herman Nojbaher) jer ni Savet komesara ni kasnije vlada Milana Nedića nije mogla imati ministra spoljnih poslova. Tu funkciju, u cilju sprečavanja srpskih političkih elemenata da eventualno vode neku vrstu spoljne politike na štetu Trećeg Rajha kao i u cilju sticanja neposrednog uvida u rad srpske kvislinške vlade i uticaja na nju, vršio je pomenuti opunomoćenik ministra spoljnih poslova Rajha. Sličan uvid u rad ministarstva za privredna pitanja u okviru Nedićevog kabineta, imao je Franc Nojhauzen, opunomoćenik nemačkog ministra za privredu i četvorogodišnji plan Hermana Geringa, jer je ta funkcija bila od prevashodne važnosti za normalno obezbeđivanje neophodnih resursa za ratne potrebe nemačke vojske. Tako krucijalna stvar nije mogla biti data na isključivo upravljanje srpskoj vladi, ma kako poslušnoj i nacistima odanoj, bez jake i neposredne kontrole. U Srbiji je delovao i Abver odnosno njegov beogradski vojno-obaveštajni odsek, zatim Gestapo i druge nemačke policijsko-bezbednosne službe poput beograskog odseka Glavne uprave bezbednosti Rajha (RSHA) i odeljenja SD-obaveštajne službe nacističke partije, ali i policijske feldkomandature raspoređene po srpskim sreskim okruzima, pod čijom upravom i kontrolom su bili i srpsko ministarstvo unutrašnjih poslova i Nedićeva Specijalna policija koju su vodili Ilija Paranos i Božidar Bećarević.

³⁶ Vojni zapovednici Srbije su bili sledeći generali: Helmut Ferster (20.04 - 10.06 1941), Ludvig Šreder (10.06 - 24.07. 1941), Hajnrih Dankelman (24.07. - 19.09.1941), Franc Beme (19.09. - 19.12.1941.), Paul Bader (19.12. 1941. - 26.08. 1943.) i Hans Felber (26.08. 1943. do kraja okupacije, oktobra 1944.)

FORMIRANJE SAVETA KOMESARA

Kako je i zašto uopšte došlo do formiranja srpske administrativne uprave od strane nemačke okupacione vlasti?

Već sredinom aprila počelo se razmišljati o tome da bi za interese Trećeg Rajha najprobitačnije bilo da se u Srbiji formiraju organi lokalne vlasti sa ograničenim nadležnostima i pod budnim nadzorom okupatora. Prvo, to bi iziskivalo manje troškove za Rajh i drugo, kod stanovništva bi se stvorio privid postojanja sopstvene, srpske vlasti što bi pozitivno delovalo na smirivanje narodnog nezadovoljstva usled brzog kraha države i vojske i omogućilo normalizaciju celokupne situacije na okupiranom području. General Ferster je sa svojim komandantima smatrao da bi već postojeći činovnički aparat preostao u Srbiji iz poražene Kraljevine Jugoslavije, bio sasvim pogodan za tu svrhu, samo je bilo potrebno pronaći adekvatne i po mogućstvu u narodu ugledne, političare koji bi pristali da u te lokalne organe vlasti uđu i njima upravljaju. Takvi političari bi morali biti oni koji su prijateljski nastrojeni prema Trećem Rajhu što su dokazali ranijih godina u svojim političkim i drugim istupima u javnosti. Tako se došlo na ideju da se formira tzv. Savet komesara, nešto poput vlade ali sa manjim kompetencijama. Isto tako general Ferster i njegovi saradnici, a naročito opunomoćenik za spoljne poslove Bencler, insistirali su na tome da u Savet komesara uđu predstavnici raznih političkih stranaka osim onih sa levece kakve su bile Socijalistička stranka i Zemljoradnička partija koje su pre rata bile izrazito antinemački orijentisane. To je okupatorskom aparatu bilo potrebno kako bi srpskom stanovništvu pokazali “demokratičnost“ i privid postojanja političkog pluralizma. Razumljivo, bio je to providni trik okupatora jer komesari, iako iz raznih političkih partija, u Komesarsku upravu su ušli kao pojedinci koji nisu imali mandat svojih stranaka za takav postupak.

Naredba o formiranju Saveta komesara izdata je 22. aprila, a nakon konsultacija i pribavljanja odobrenja od nemačkog vojnog zapovednika o predloženim kandidatima za komesare, Savet je počeo sa radom 1. maja 1941. godine. Za predsednika je izabran Milan Aćimović, nekadašnji ministar unutrašnjih poslova u vladi Milana Stojadinovića. Savet je imao deset komesara uključujući i predsednika Saveta. Bili su to: 1. Milan Aćimović, predsednik Saveta i komesar unutrašnjih poslova; 2. Momčilo Janković, komesar pravde; 3. Dušan Letica, komesar za finansije, (sva trojica su bili članovi Jugoslovenske radikalne zajednice, nekadašnje stranke Milana Stojadinovića); 4. Dušan Pantić, komesar pošta telegrafa i telefona, bivši ministar u vladi Dragiše Cvetkovića, 5. Risto Jojić, komesar za prosvetu, član nekadašnje Demokratske stranke; 6. Milosav Vasiljević, komesar poljoprivrede, ruda i šumarstva član Ljotićevog "Zbora"; 7. dr Lazar Kostić, komesar za saobraćaj, profesor beogradskog univerziteta i član nekadašnje Narodne radikalne stranke; 8, Jeremija Protić, komesar za narodnu prehranu, član Jugoslovenske narodne stranke; 9. dr Stevan Ivonić, komesar za socijalnu politiku i narodno zdravlje, član Ljotićevog "Zbora"; 10. inž. Stanislav Josifović, komesar građevine. (Božović, 2014:38).

Kako se vidi, u Savet komesara su ušle ličnosti iz stranaka koje su još pre rata bile pronemački orijentisane i za koje se smatralo da će i sad biti lojalne Nemačcima, poput Stojadinovićeve JRZ i Ljotićevog Zbora. Zanimljivo je da je i Demokratska stranka, za koju se nikako ne bi moglo reći da je bila pronemačka dala komesara za prosvetu Ristu Jojića koji je u nekim predratnim vladama već bio ministar prosvete. Međutim, već 10. jula 1941. izvršena je rekonstrukcija Saveta komesara pa je komesar prosvete postao Velibor Jonić, a njegov zamenik Vladimir Velmar Janković. Takođe su izvršene izmene komesara i u nekoliko drugih resora. (Božović, 2014:80).

Osvedočeni nacistički prijatelj Dimitrije Ljotić nije ušao u Savet iako nekoliko njegovih "zboraša" jeste, samo iz jednog razloga: okupatorski aparat je procenio da je on izrazito neomiljen u srpskom narodu upravo zbog svoje neskrivene lojalnosti Hitlerovoj Nemačkoj, pa bi njegovo postavljanje na neku važnu funkciju u domaćem aparatu bilo za Nemce

upravo kontraproduktivno. Tako je Ljotić tokom okupacije uglavnom ostao van važnijih funkcija ali je zato bio jako uticajan kako na Aćimovićev Savet komesara tako i docnije na Nedićevu vladu i postao je tokom godina okupacije neka vrsta njene sive eminencije.

Osnovni zadatak Aćimovićevog Saveta komesara je bio da energično stavi organe saveta (resorne komesarijate i već formiranu Specijalnu policiju) u službu nemačkog okupatora i svim sredstvima spreči pokušaj bilo kakvog i bilo čijeg otpora okupaciji.

Već 16. maja Aćimović je doneo program rada Saveta komesara koji je pročitao na radio Beogradu, a koji je u celosti objavila kvislinška “srpska novinska agencija Rudnik“, a preneli dnevni list *Novo vreme* od 17. maja 1941. kao i nemački *Donau Zeitung*. U tom programu između ostalog stoji i ovo:

“Verujemo da će ceo naš narod odobriti ovu našu odluku, jer je on bio za iskrenu i lojalnu saradnju sa našim velikim susedom, nemačkim narodom sa kojim je bio u prijateljstvu i vazda održavao prisne privredne i kulturne veze. Što je naš narod doveden sada u ovaj položaj prema Velikom Nemačkom Rajhu, to nije bila želja nemačkog Rajha koji je oduvek isticao prijateljske namere prema našoj otadžbini, niti je to pak krivica našeg naroda, nego je krivica nekolicine njegovih upravljača. koji su ga uveli u rat bez potrebe i protiv njegovih interesa.“³⁷

Aćimovićeви komesari su znali da je njihova uloga u okupatorskom aparatu u narodu nepopularna pa su u programu posebno insistirali na tome da su “naši nemački prijatelji ostavili sve zakone Kraljevine Jugoslavije“ i da će se Savet komesara upravljati po domaćim, a ne nemačkim zakonima. Isto tako su posebno naglasili da ostaje i stara administrativna podela na banovine i srezove s tim što će se u Srbiji formirati nove banovine u skladu sa činjenicom raspada Jugoslavije: Dunavska sa sedištem u Smederevu, Moravska sa sedištem u Nišu, Drinska sa sedištem u Valjevu i Grad Beograd kao zasebna teritorijalna jedinica. U drugom dokumentu koji je nazvan *Memorandum o obnovi Srbije* koji je upućen

³⁷ Zbornik NOR, I-2, 297.

vojnom zapovedniku Fersteru, pored ostalog se izražava zahvalnost i lojalnost Trećem Rajhu i kaže sledeće:

“Slomom Jugoslavije usled rata na Balkanu, čije je odgovorne podstrekače i nosioce Veliki vođa nemačkog Rajha, njegova ekelencija Adolf Hitler jasno obeležio u svom govoru red Rajhstagom od 4. maja ove godine, srpski narod je iznenada, pošto je više godina uživao blagodeti mira i prijateljskih privrednih i političkih odnosa sa velikim nemačkim narodom, doživeo katastrofu. Stojeći pred nužnim, još ovog proleća sprovodljivim prilagođavanjem privrednom planu Velikog Nemačkog Rajha, napred označeni jedinstveni privredni prostor Srbije u sastavu Velikog Nemačkog Rajha ima, pre svih drugih, kao najvažniju privrednu granu da unapredi, intenzivira i proširi poljoprivredu, a u okviru ove kao najvažniju da podigne do najvećeg stepena agrarnu proizvodnju, čime će koristiti koliko privrednim potrebama srpskog naroda, tim više i smišljenijoj i racionalno sprovedenoj privredi velikog nemačkog naroda.“³⁸

Ubzo je formirana i srpska žandarmerija, a za upravnika grada Beograda izabran je predratni šef beogradske policije i njezinog antikomunističkog odseka Dragi Jovanović koji će biti ujedno, sve do 1943. godine, i šef Srpske državne bezbednosti. Po nalogu Dragog Jovanovića, a uz odobrenje nemačkog okupatora, već 22. aprila, dakle još pre formiranja Saveta komesara, proradilo je Državno tužilaštvo za grad Beograd, koje će imati ovlašćenja na teritoriji cele Srbije. Obnovljen je, nešto kasnije po odobrenju vojnog komandanta Ferstera i šefa Upravnog štaba Turnera i ostali deo srpskog upravnog aparata: 1. maja počeli su da rade Kasacioni sud i Upravni sud, sledećeg dana Izborni sud trgovačke komore, 5. maja Okružni i Apelacioni sud, a potom i Sreski sud za grad Beograd kao i Trgovinski sud za grad Beograd.

Specijalna policija koja je bila pod ingerencijom Uprave grada Beograda i njezinog šefa Dragog Jovanovića formirana je već krajem aprila kad se konstituisala Uprava grada. Ona je bila najbrutalniji i najodaniji instrument nacističkih okupatora u istrebljenju svih rodoljuba

³⁸ Arhiv Srbije, Ministarstvo poljoprivrede, 40-127/41.

koji su se protivili okupaciji svoje zemlje i pružali i najmanji otpor nemačkom okupatoru. Važnu ulogu u hapšenju beogradskih Jevreja ali i Jevreja širom Srbije odigrala je upravo zloglasna Specijalna policija kako ćemo docnije pokazati na osnovu dokumenata u zasebnom poglavlju.

Prvi šef Specijalne policije bio je Milivoje. M. Jovanović, od aprila do jula 1941., potom Miodrag M. Petrović od jula do 5. septembra, kada ga je nakon formiranja Nedićeve vlade, zamenio Ilija Paranos koji se na toj funkciji zadržao sve vreme okupacije odnosno do bekstva iz Srbije 4. oktobra 1944. godine.

Specijalna policija je imala sedam odseka, ali za naš rad su najznačajnija tri: VII odsek koji je bio zadužen za Jevreje i Cigane (od aprila 1941. do aprila 1943. kada je usled istrebljenja Jevreja prestao sa radom), na čijem čelu se nalazio Jovan P. Nikolić, zatim IV odsek – protiv komunista i masona čiji je šef bio Božidar Bećarević i III odsek – za strance i pograničnu službu, kojom je sve vreme okupacije rukovodio belogardejski Rus Nikolaj Gubarev (koji je svoje rusko ime posrbio u Nikola).

Treba reći da je VII odsek samostalno ali i u saradnji sa Gestapoom i drugim nemačkim vojno-policijskim strukturama hapsio Jevreje i isporučivao ih Nemcima koji su ih posle toga slali u logor u Topovske šupe kod Autokomande, potom neke od Jevreja i u logor Banjicu sve dok se 8. decembra 1941. godine nije otvorio logor za Jevreje na beogradskom Sajmištu, iz nekog razloga od strane Nemaca nazvan “Logor za Jevreje – Zemun” (Judenlager Semlin) iako se Sajmište nalazi na stotinak metara od Beograda na levoj obali Save, a ne u Zemunu. To je bio najzloglasniji logor gde je stradao najveći broj beogradskih i srpskih Jevreja. “Novoistoričari” u Srbiji poslednjih godina neopravdano će ga nazivati “logorom NDH” jer je formalno gledano bio na teritoriji Pavelićeve marionetske države, iako je dobro poznato da ustaše nisu imale nikakvih ingerencija nad tim logorom. Bio je to logor za beogradske i srpske Jevreje, a Nedićev kvislinški aparat je snosio sve troškove oko organizovanja logora i ishrane logoraša. (detaljno o tome: Koljanin, 1992:72-96). “U periodu zatočenja u posebnim logorima (Topovske šupe i docnije Logor

za Jevreje Staro sajmište) sve do završetka istrebljenja Jevreja maja 1942. godine – Opština grada Beograda se starala o ishrani i snabdevanju zatočenika, odnosno tehničkom održavanju logorskih objekata. Ona je bila dužna da za logor obezbeđuje životne namirnice, kuhinjsku opremu, sanitetski materijal, drva za ogrev, opremu za zanatske radionice, popravke vodovodnih i kanalizacionih instalacija i sl., što je predstavljalo minimum sredstava za goli opstanak u inače nesnosnim uslovima života u logoru.“ (Božović, 2004:213).

O logorima i stradanju Jevreja, komunista i drugih rodoljuba (pa i četnika naročito tokom 1941. godine kad su sarađivali sa partizanskim pokretom boreći se protiv nemačkih okupatora) biće reči u posebnom odeljku.

Tako je dakle kompletiran srpski upravni aparat koji je radio po diktatu nemačkog okupatora, ali pokorno, sa puno prilježnosti i ne bez osećaja zadovoljstva kada bi od svojih gospodara bivao pohvaljen.³⁹

Savet komesara se ubrzo pokazao kao neefikasno telo, što se naročito opazalo u junu i tokom jula 1941., kad su počeli intenzivniji ustanički napadi na nemačke vojne i druge objekte.⁴⁰ Jačanje pokreta otpora u avgustu postajalo je očiglednije i sve neprijatnije za nemačke okupacione vlasti, a da pritom Komesarska uprava nije uspevala da taj pokret uguši. Nemačke represalije nad nevinim stanovništvom koje su neretko za Nemce sprovodili srpski žandarmi, poput na primer poznate odmazde izvršene u Kosjeriću, kada su streljani žeteoci kao slučajno izabrani taoci, a u streljanju učestvovali i srpski žandarmi, samo su još više rasplamsavali narodni otpor i mržnju prema okupatoru i njegovim domaćim slugama. Žandarmi sa srpskom šajkačom na glavi i u srpskoj uniformi koji ubijaju svoje sunarodnike po tuđinskom naređenju, svakako nisu mogli da predstavljaju uzor patriotizma kod stanovništva baš kao što to nisu mogli ni njihovi šefovi iz Saveta komesara.

³⁹ Tako je general Bader u proleće 1942., javno pohvalio Milana Nedića kao “istaknutog srpskog nacionalistu“, istinskog “srpskog Petena“. (Borković, 1985:24)

⁴⁰ Velika eksplozija u skladištu municije u Smederevu 5. juna 1941. godine, za naciste je bila prvi ali najvažniji znak nesposobnosti Komesarske uprave i samog Milana Aćimovića. Tada se začela ideja o njegovoj smeni.

Utoliko je i *Apel srpskom narodu* od 10. avgusta 1941. godine koji je uputio Aćimovićev Savet komesara (a ne Nedićeva vlada, kako se u javnosti uvrežilo mišljenje, jer ta vlada tada još nije bila formirana) u kome se traži podrška istaknutih srpskih intelektualaca za održanje “mira i reda” i apsolutnu saradnju sa nemačkim vojnim i civilnim snagama u Srbiji, doživeo relativan neuspeh. Nije ga potpisala većina vladika Srpske pravoslavne crkve pa ni sam mitropolit Josif koji je zamenjivao od strane Nemaca interniranog patrijarha Gavрила, što je bio ozbiljan udarac kako Aćimoviću i njegovom Savetu komesara tako i Milanu Nediću koji se upravo spremao da na sličnoj političkoj platformi preuzme mesto “predsednika srpske vlade“. Apel nisu potpisali ni mnogi istaknuti intelektualci i akademici, a poznati helenista, profesor Miloš Đurić je jednom svom kolegi profesoru muzike, na njegovo pitanje kako se osmelio da odbije potpisivanje Apela i zar se ne boji represalija Specijalne policije i Gestapoa, prkosno odgovorio: “Lako je tebi, ti u diple sviraš, a ja etiku predajem!“

UKIDANJE SAVETA KOMESARA I OSNIVANJE VLADE MILANA NEDIĆA

Temelji Komesarske uprave su se uveliko ljuljali i to je sa nemačke strane vrlo brzo shvaćeno kao izraz omraženosti i nepopularnosti Aćimovićevih komesara i samog Aćimovića kod srpskog naroda. Feliks Bencler je stoga predložio Dankelmanu, da je u cilju efikasnije borbe protiv ustanika potrebno formirati vladu koja bi imala veće nadležnosti, kojoj bi moglo biti obećano i izvesno teritorijalno proširenje i koja bi sa uglednim ličnostima mogla zadobiti određenu popularnost kod srpskog naroda čime bi se narodno nezadovoljstvo u znatnoj meri amortizovalo, a pokret otpora sasvim onemogućio. Dankelman se složio sa takvim mišljenjem, Ljotić je priskočio u pomoć svojim nacističkim prijateljima time što je iz Saveta komesara povukao svoje zborničke komesare i tako izazvao krizu. Posle par dana Aćimović je bio prinuđen da podnese ostavku, čime je faktički Savet raspušten. Već 29. avgusta 1941. godine formirana je kvistlińska vlada na čelu sa Milanom Nedićem.

Formiranju te “vlade“, međutim, prethodilo je nemačko traganje za pogodnim osobama koje bi svojim autoritetom kod lokalnog stanovništva i dokazanim organizacionim sposobnostima u predratnim vladama ili vojsci, uticali na konsolidovanje prilika u okupiranoj Srbiji.

Iako penzionisan krajem 1940. godine, generalu Milanu Nediću, kao nekadašnjem komandantu Treće armije u Skoplju i dobrom poznavacu prilika na jugu, vlada generala Simovića je nakon 27. marta ponudila komandu grupe armija u Makedoniji koja je u svom sastavu imala čak osam divizija. Ovaj je ponudu nevoljno prihvatio i tek 4. aprila se uputio ka svom odredištu. Stigao je 5. aprila u Kačanik, i formirao svoj štab. On nije zarobljen i nije zajedno sa ostalim svojim kolegama oficirima bio interniran u Nemačku. Pouzdano se ne zna zbog čega su Nemci ovog generala sačuvali od odlaska u zarobljeništvo. Ljotić je širio glasine o

Nedićevom tobože hrabrom držnju i snažnom otporu u aprilskom ratu, iako su činjenice govorele drugačije: naime, već 7. aprila nemačka vojska je umarširala u Skoplje! Teško da je tu moglo biti ikakvog Nedićevog “junačkog“ otpora! I sam Nedić je na saslušanju pred istražnim organima jugoslovenske državne bezbednosti to nesvesno priznao: “Usled razvoja situacije na severu, istoku i severozapadu, iako su moje trupe bile u ofanzivi, bio sam prinuđen da se povlačim.“ (Borković, 1985:19). U narodu se pričalo da je Nedić još pre rata tajno sarađivao sa Abverom, nemačkom vojnom obaveštajnom službom, ali dokazi za to ako su postojali, nikada nisu obelodanjeni. Doduše, oktobra 1940. godine Nedić se nalazio na mestu ministra vojnog i sa te pozicije uputio je regentu, knezu Pavlu, memorandum u kome je naveo da bi svaki otpor jugoslovenske vojske u slučaju rata sa Nemačkom bio uzaludan, te da se Jugoslavija može spasiti jedino ako pristane na sve nemačke političke uslove koji se eventualno budu pred nju postavljali. Reakcija kneza Pavla je bila takva da je promptno usledila Nedićeva smena i penzionisanje jer je kao ministar vojni širio defetizam i iskazivao nepoverenje u sopstvenu vojsku.

U svakom slučaju, činjenica je da je Nedić posle aprilskog sloma bio u Beogradu u stanu svog brata u Gospodar Jevremovoj br. 4., i izgledalo je kao da su Nemci samo čekali pogodan trenutak da ga aktiviraju za svoje potrebe. Formalno, on je bio “na odsustvu iz ratnog zarobljeništva u Beogradu“ i “zabranjeno mu je da napušta stan“ kako je stajalo u dopisu Upavnog štaba Haralda Turnera od 16. juna 1941. Ipak, iako u kućnom pritvoru, kontaktirao je ne samo sa rodbinom, nego uz dozvolu nacističke komande, i sa političkim prijateljima naročito sa svojim daljim rođakom Dimitrijem Ljotićem. Navodno je Ljotić dugo ubeđivao Nedića da se prihvati dužnosti predsednika vlade jer će time Srbiji obezbediti mesto u novoj evropskoj porodici naroda kojoj će Treći Rajh biti na čelu. U suprotnom, tvrdio je Ljotić, za Srbiju mogu nastupiti teški pa i katastrofalni dani.

Ipak na osnovu nemačkih dokumenata i zapisa nekih srpskih emigrantskih pisaca na koje se poziva istoričar Milan Borković, stvari oko angažovanja Nedića od strane nacista za predsednika srpske vlade, imale su svoju predistoriju. Dokument od 4. juna 1941., koji je vojni zapovednik

Srbije uputio Krajskomandaturi jasno pokazuje određenu nameru Nemaca da svoje okupatorske uporišne tačke traže kod onih Srba na koje su se na ovaj ili onaj način oslanjali još pre rata. Osim Ljotića i Nedić je bio jedan od takvih ljudi, naročito nakon što su ga starojugoslovenske vlasti penzionisale zato što je bio ubeđen u nepobedivost nemačke vojne sile.

“Skreće se pažnja“, kaže se u pomentom dokumentu “da se ne sme uhapsiti i sprovesti u Nemačku bivši ministar vojske, odnosno komandant Treće armije u ovom ratu general Milan Nedić, Beograd, Nemanjina ulica (mora se paziti da se ne zameni sa njegovim bratom Milutinom koji je 1938/39 bio takođe ministar vojske) pošto se on ima ostaviti na slobodi i to pod nadzorom, po izričitoj naredbi OKH (Glavne komande kopnene vojske).“ (Borković, 1985:24).

Moguće je da su već tada nacistički okupatori imali neke kombinacije u vezi sa Nedićem. Da neposredno kontaktiraju sa Nedićem, Nemci su iskoristili veliku eksploziju uskladištene municije u vojnom magacinu u Smederevu koja se dogodila 5. juna. U toj eksploziji poginuli su Nedićev sin, snaha i unuk. Šef beogradskog Gestapoa Kraus, tom prilikom je uputio pismo saučešća Nediću i poslao auto kako bi ga odveo u Smederevo. U drugom jednom izveštaju koji je 14. jula Operativnoj grupi policije (SIPO) podneo novinar i nemački agent Miodrag Savković, spominje se Nedić kao mogući kandidat za predsednika vlade. Očito se već sredinom jula u nemačkim krugovima u Beogradu radilo na tome da se ukine Savet komesara usled neefikasnosti u pogledu suzbijanja sve jačeg pokreta otpora. Tokom avgusta Nedić se sretao sa nemačkim vojnim predstavnicima ali i srpskim vlastima iz Komesarske uprave. Milan Aćimović, uvidevši nemogućnost da ozbiljnije spreči oružani ustanak protiv Nemaca i trpeći od ovih sve veći pritisak, bio je veoma raspoložen da Nediću ustupi svoje mesto kako god se ono u javnosti zvalo “Savet komesara“ ili “Srpska Vlada“. I drugi srpski političari su smatrali da bi Nedić mogao svojim ugledom u narodu i vojnim znanjima da srpskom narodu objasni uzaludnost borbe i da u potpunosti uguši svaki otpor nemačkim snagama. (Borković, 1985:26)

Nedić je i zvanično oslobođen kućnog pritvora, posebnom odlukom vojnog zapovednika generala Dankelmana početkom avgusta, pa je tih dana posetio Georga Kisela zamenika šefa Upravnog štaba u njegovom stanu u Rumunskoj ulici 67, gde su vodili dug razgovor. Prema Borkoviću, “izgleda da je već tada Nedić dao načelni pristanak da formira vladu ako mu je poveri vojni zapovednik“. (Borković, 1985:27). Kisel je u vezi sa eventualnom Nedićevom kandidaturom 16. avgusta konsultovao Franca Nojhauzena, generalnog opunomoćenika Rajha za privredu koji je izjavio da ne bi imao “ništa protiv da jedna tako ugledna ličnost poput generala Nedića, a istovremeno kao dokazani nemački prijatelj“, preuzme ulogu predsednika buduće vlade. Dankelman je, pak, iskoristio dolazak tadašnjeg komandanta Jugoistoka generala Lista koji je stigao u Beograd na proputovanju za Berlin gde išao na jednomesečno odsustvo, da mu izloži svoj plan o skorašnjem formiranju srpske vlade koja bi imala znatno više nadležnosti od Komesarske uprave, ali one svakako ne bi bile tolike da dovedu u pitanje interese Rajha. General List se načelno sa tim planom saglasio. Gotovo istovremeno iz Berlina je u Beograd po sasvim drugom poslu, doputovao Edmund Vezemajer, obaveštajac i “leteći ambasador“ koga je Ribentrop slao u razne “osetljive“ diplomatske misije, između ostalog, kako smo ranije naveli bio je i Zagrebu 10. aprila gde je sa Kvaternikom proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku. Dankelman je iskoristio tu priliku da i njemu saopšti plan o formiranju srpske vlade i zamoli ga da o tom planu lično izvesti ministra Ribentropa, što je ovaj obećao.

Ribentrop je međutim, čuvši za ideju o formiranju “srpske vlade“ reagovao sa određenim podozrenjem. Prvo je stavio do znanja svom opunomoćeniku u Srbiji za spoljne poslove Feliksu Bencleru da mu se čini da je vojni zapovednik Dankelman prekoračio svoja ovlašćenja (Borković, 1979:111). U pismu Bencleru dalje se kaže: “U datim okolnostima obrazovanje jedne ovakve vlade mi izgleda celishodno i tome nemam šta da prigovorim. Ipak mi Vaš izveštaj daje povoda za sledeće napomene: 1. postavljanje nove vlade spada u one poslove u kojima prema tačkama 2. i 3. Firerove naredbe od 28. aprila, treba da se dâ učešća mom opunomoćeniku za spoljne poslove, tj. Vama. Iako u Vašem izveštaju nije

izričito spomenuto da ste Vi u tome uzeli učešća, ja pretpostavljam da je to bio slučaj i molim da mi to potvrdite. Ako nije, molim za telegrafski izveštaj zašto je to izostalo. 2) Ma koliko da cenim samostalnost kod svojih činovnika da se preuzme odgovornost, ipak bih voleo da o takvim pitanjima budem prethodno obavešten i da se izdejstvuje moja saglasnost, 3) Molim da se u kontaktu sa Vojnim zapovednikom pazi na to da se nova vlada iznutra i svojim nastupom ne okrene protiv Nemačke.“ (Borković, 1979: 112).

Sa ovim odobrenjem sa najvišeg mesta iz berlinske Vilhelmštrase, put za formiranje Nedićeve vlade bio je otvoren.

Nedić je uslovio svoj pristanak da formira vladu time što je od okupatora tražio da se toj vladi odobre oružane snage: policija (žandarmerija) i vojne borbene jedinice koje bi oružje dobile od zarobljenog arsenala jugoslovenske vojske kako bi se mogle suprotstaviti “komunističkim i nacionalnim odmetnicima“, da se Srbiji u bližoj budućnosti naprave određeni teritorijalni ustupci poput dobijanja Srema i nekih delova Crne Gore i Kosova, da se iz zarobljeništva u Nemačkoj puste invalidi i oficiri stariji od 55 godina, da se srpskoj vladi dozvoli formiranje političkog saveta koji bi radio na novim smernicama opstanka i budućnosti srpskog naroda pod okriljem Trećeg Rajha, da se utiče na vladu Nezavisne Države Hrvatske i obustave progona i ubijanja Srba i uništavanje njihovih svetinja, da borba protiv komunizma bude “sveta srpska stvar“ te da “bude prepuštena isključivo vladi narodnog spasa“ i da Srbija dobije državne ambleme: grb, zastavu i himnu.

Nemački vojni zapovednik Dankelman i načelnik civilne uprave Štaba vojnog zapovednika dr Harald Turner načelno su prihvatili sve “uslove“ od kojih su **stvarno** ispunili samo prvi i poslednji: formirane su žandarmerijske snage koje su imale zadatak “očuvanja reda i mira“, koje su marta 1942. godine prerasle u vojne borbene jedinice, nešto poput vojske, pod nazivom Srpska Državna Straža (SDS) i dozvolili su isticanje srpske zastave i grba kao i intoniranje srpske himne. (Himna Nedićeve Srbije je bila pesma “Oj Srbijo mila mati“). Dakle ispunjeno je samo ono što je bilo u interesu okupatorske vlasti: formiranje policijsko-vojnih snaga

koji su bili u službi okupatora kao izvanredna pomoć u lovu na Jevreje i u borbi protiv komunista, dok su zastava, grb i himna, srpskom stanovništvu trebalo da daju privid samostalnosti Srbije pa i “državnosti” i da doprinesu jačanju autoriteta Nedićeve vlade.

Nedićeve vlade od 29. avgusta 1941. imala je sledeći sastav:

1. Predsednik vlade – Milan Nedić, 2. ministar unutrašnjih poslova – Milan Aćimović, 3. ministar građevina – Ognjen Kuzmanović, 4. ministar saobraćaja, pošta i telegrafa – Josif Kostić, 5. ministar finansija – Ljubiša Mikić, 6. ministar rada – Panta Drašković, 7. ministar pravde – Čedomir Marjanović, 8. ministar poljoprivrede i narodne prehrane – Miloš Radosavljević, 9. ministar narodne privrede – Mihajlo Olćan, 10. ministar prosvete Miloš Trivunac, 11. ministar socijalne politike i narodnog zdravlja Jovan Mijušković, 12. ministar bez portfelja Momčilo Janković.⁴¹

Kasnije će biti nekoliko rekonstrukcija te vlade, pojedini resori će dobiti nove ministre od kojih će se u vladi najduže zadržati, do kraja okupacije, ministar prosvete Velibor Jonić koji će zajedno sa svojim pomoćnikom književnikom Vladimirom Velmar Jankovićem odigrati neslavnu ulogu u profašistički obojenom prosvetnom sistemu Nedićeve Srbije i (pre)vaspitanju “srpske omladine” u logoru u Smederevskoj Palanci.

Svečanost povodom uspostavljanja Nedićeve vlade održana je u sedištu Vojnog zapovednika generala Dankelmana u zgradi današnje Narodne skupštine. On je primio Nedića i sve ministre i u svojoj zdravici jasno istakao šta od te vlade očekuje kao glavni opunomoćenik Trećeg Rajha. To su: red, mir i bezbednost. Nedićeve zdravice prevazišla je okvire uobičajene diplomatske učtivosti; bio je to govor vazala prema svom gospodaru. Prema izveštaju lista *Novo vreme*, Nedić je u svojoj zdravici rekao sledeće: “Prihvatajući punomoćje, koje ste mi izvoleli dati, ja želim na prvom mestu da Vam zahvalim u ime srpskog naroda i u svoje ime, što ste omogućili da srpski narod dobije svoju vladu koja će autonomno voditi njegove poslove i brinuti se o njegovoj sudbini. Zahvaljujem Vam i na tačnom opažanju da srpski narod nema i neće da ima ništa zajedničkog sa komunističkim izgređnicima koji – podstrekivani stranom propagandom

⁴¹ *Novo vreme* 30. avgust, 1941, 1

– ubijaju i pljačkaju sam srpski narod jedino u tom cilju da u zemlji stvore nered i time ugroze život nevinog stanovništva i najbitnije interese našeg naroda. Predstavljajući Vam ovom prilikom svoje saradnike, molim vas, gospodine Vojni zapovedniče, da verujete u moju i mojih saradnika odlučnu volju da presečemo stvaranje anarhije u zemlji i obezbedimo joj u punoj meri mir, red i sigurnost.“⁴²

Ovom izjavom Nedić je priznao dve i inače očigledne stvari: prvo, da je punomoć za formiranje vlade dao nemački vojni zapovednik kao neposredni “ovlašćeni predstavnik Velikog nemačkog Rajha“ što pokazuje marionetski karakter te “vlade“ i drugo, da je ta vlada spremna da u potpunosti saraduje sa okupatorom sopstvene zemlje i sopstvenog naroda pa i da učestvuje u gušenju rodoljubivog pokreta otpora odnosno da saučestvuje u zločinima nacističkog okupatora.

Na žalost, Nedićeva vlada je ovo potonje dosledno činila tokom tri i po godine okupacije.

Formiranje Nedićeve vlade izazvalo je oštru reakciju izbegle vlade Kraljevine Jugoslavije, mnogo više nego što je bilo u slučaju formiranja Saveta komesara. Dok se na Savet gledalo kao na telo koje sve okupacione vlasti u većini slučajeva formiraju radi lakše vladavine nad lokalnim stanovništvom, stvaranje tela koje sebe naziva vladom, odnosno pristanak srpskih političara da u nju uđu, pritom dobro znajući da u Londonu postoji legalna i međunarodno priznata vlada, predstavljalo je izdaju i te vlade i sopstvene države. Stoga je vlada u Londonu osudila stvaranje Nedićeve vlade kao antijugoslovenski i antidržavni čin, a na zahtev Draže Mihailovića, (koji je u međuvremenu postao u izbegličkoj londonskoj vladi ministar vojske i mornarice), vlada je donela odluku o oduzimanju čina generalu Nediću i drugim oficirima koji u tu vladu ušli ili je podržavaju: “Na hitno traženje đenerala Mihailovića i odlukom Ministarstva rata Đ-br.205/1941, degradirani su sledeći đenerali zbog saradnje sa Nemcima: Milan Đ.Nedić, Aleksandar Stojanović, Đuro Dokić, Josif Kostić i brigadni đeneral Panta Draškić.“ (Borković, 2, 1979:371).

⁴² Isto, 1.

ORUŽANE SNAGE NEDIĆEVE SRBIJE

Sve do formiranja Nedićeve vlade u Srbiji je po odobrenju nacističkog okupatora delovala samo srpska žandarmerija i policija koja nije uspevala da u sadejstvu sa nemačkim snagama tokom maja, juna jula i avgusta 1941. uguši sve jači partizanski pokret. Nemci su uvideli potrebu ne samo da ojačaju žandarmeriju već i da od lojalnih Srba formiraju određene vojne snage koje bi pod komandom iskusnog generala za kakvog su smatrali Milana Nedića dale rezultata “u borbi protiv komunista.“ Po odobrenju vojnog komandanta Srbije, Nedić je već 3. septembra održao sastanak u velikoj sali Kolarčevog narodnog univerziteta sa grupom oficira, a 5. setpembra i sa podoficirima starojugoslovenske vojske koji nisu poslali u nemačko zarobljeništvo, insistirajući da pristupe formiranju “srpske vojske“ za odbranu “Srpstva od komunističke opasnosti“. O ova dva sastanka izvestilo je *Novo vreme* u svom broju od 6. septembra 1941.: “Sa istom disciplinovanošću kao i oficiri pre dva dana, sa istim patriotskim pobudama da se stave na raspoloženje napaćenoj Srbiji i da joj pomognu, okupili su se i podoficiri juče u imponantnom broju, pažljivo slušajući svog ratnog komandanta i ministra generala.“

U svom govoru na radio Beogradu 9. septembra 1941. godine, Nedić je zahtevao od srpske omladine da prestane sa akcijama protiv okupatora, da stupe u redove njegove buduće vojske : “Omladino naša, vama se danas obraćam, vama upućujem svoj poziv, jer ste vi, baš vi, umesto da budete oslonac, obnovioci svoje zemlje, učinili najviše da još više zakrvave ionako teške rane njene. Nesrećna tuđinska propaganda pomutila je vaš vid i zbunjene i obmanute gurnula vas da budete oruđe propasti naroda svog!“⁴³

⁴³ *Novo vreme*, 10.09. 1941.

Ubrzo, nakon ovog govora počela je mobilizacija omladine za Nedićeve odrede. U međuvremenu Nemci su uspostavili kontakt sa odmetnutim četničkim snagama Koste Pećanca koji se sa svojim trupama stavio Nediću na raspolaganje. Krajem septembra Nedić je već imao 1.082 naoružanih lica u svojim odredima kojih je bilo ukupno 19, uz još 7 odreda Ljotićevog tzv. Srpskog dobrovoljačkog korpusa koji se stavio pod zajedničku “vladinu” komandu. (Borković, 1, 1979:153).

Srpska žandarmerija

Odlukom nemačkog Vojnog zapovednika od 5. septembra 1941, brojno je ojačana srpska žandarmerija i poboljšano njeno naoružanje. Prema toj odluci formirano je osam žandarmerijskih bataljona sa oko 1.600 ljudi. Prevažadni zadatak žandarmerije koja je upućena u skoro sve delove Srbije bila je borba protiv ustaničkih snaga, kako bi se nemački vojni efektivni “vratili svojim redovnim zadacima.” (Borković, 1, 1979:156).

Srpska žandarmerija je od juna do decembra 1941. godine učestvovala u brojnim streljanjima rodoljuba. Prema urednim nemačkim izveštajima gotovo da nije bilo akcije nemačkih snaga protiv ustanika ali i protiv srpskog civilnog življa u tzv. odmazdama, a da u njima nisu sadejstvovali i “nedićevci”. Nisu prezali ni od pomaganja Nemcima u streljanju civilnog stanovništva koje je takvim osobama pružalo bilo koji vid pomoći. Svi su po, nacističkom uzoru, i kod srpske žandarmerije tretirani kao “banditi”, odnosno u tadašnjem policijsko-žandarmerijskom žargonu “šumci”. Navešćemo samo nekoliko velikih zločina koje je učinila Nedićeva žandarmerija svom narodu drugačijeg ideološkog opredeljenja koji su se suprotstavili sili okupatora (komunisti), ali i onim građanima koji su se pre rata bili levičari ili makar naginjali levim idejama. U izveštaju nemačkog vojnog zapovednika od 12. oktobra 1941., nalazimo ove redove: “U Lipovičkoj šumi 31 ustanik je streljan, a 41 je zarobljen, a u ovoj uspešnoj akciji pomogli su nam pripadnici Nedićevih snaga.”⁴⁴ U

⁴⁴ Zbornik NOR, I-1, 521.

izveštaju od 26. novembra 1941 se kaže: “ U okolini Rudnika zarobljeno je 500 bandita i sve njih je streljala srpska žandarmerija.”⁴⁵ Pored ovih, svakako najpoznatije je aktivno sudelovanje “nedićevaca“ u hapšenju i odvođenju rodoljuba, đaka i profesora kragujevačke gimnazije i ostalih građana na masovno streljanje koje su izvršili Nemci u Kragujevcu 21. oktobra 1941. gde je stradalo oko 2.300 ljudi. Isto tako na osnovu pedantne nemačke arhive saznajemo i za sledeće zločine u kojima je zajedno sa Nemcima učestvovala i srpska žandarmerija: 1. i 2. septembra u Beogradu je streljano 20 osoba, 3. septembra 50, a kod Loznice je uhapšena i likvidirana ustanička grupa od 30 osoba, 5. septembra kod Svilajнца je ubijeno 5 ustanika, 15. septembra je u Užicu na gradskom trgu obešeno petoro ljudi, a samo pet dana docnije (20.septembra) streljano je u odmazdi 165 građana. Dana 21. septembra srpska žandarmerija je uhvatila i predala Nemcima 12 “bandita“ zbog diverzantskih akcija, dok su Nemci uz učešće srpske žandarmerije streljali u Velikom Gradištu 23 osobe.⁴⁶ Upravo u vreme kada je Franc Beme postao vojni zapovednik Srbije i kada su sredinom oktobra 1941. krenule njegove po zlu čuvene kaznene ekspedicije, od kojih je najmonstruoznija ona u Kragujevcu gde je izvršeno masovno streljanje srpskih civila, Milan Nedić je od Aćimovića preuzeo i funkciju ministra unutrašnjih poslova pa se i po tom osnovu može smatrati komandno odgovornim za ovaj i druge zločine.⁴⁷

Daleko bi nas odvelo da nabrojima sve “uspešne“ akcije srpske žandarmerije protiv partizana: dovoljno je prelistati brojeve *Novog vremena* od septembra pa do kraja decembra 1941. godine i videti sa koliko zločinačke strasti su u zasedama i odmazdama ubijani ustanici protiv okupatora⁴⁸ i kako je to javnosti u Srbiji prikazivano kao najviša patriotska vrednost.

⁴⁵ Isto, 609.

⁴⁶ Isto, 387, 404 i dalje.

⁴⁷ Tu funkciju je Nedić obavljao nekoliko meseci nakon Aćimovićevog odlaska na lečenje u Karlsbad (Karlove Vari).

⁴⁸ Isto, 387, 404 i dalje.

Srpska državna straža

Već početkom 1942. godine došlo je do reorganizacije vojno-civilne nemačke uprave u Srbiji. Štab vojne uprave je spojen sa Višom komandom za naročitu upotrebu pa je glavnokomandujući vojnih snaga u Srbiji imao titulu “Komandujući general i Vojni zapovednik“. U to vreme to je bio general Paul Bader koji je još sredinom decembra 1941. preuzeo ulogu Vojnog zapovednika od Franca Bemea. Zatim je i Operativna grupa policije (SIPO) spojena sa partijskom obaveštajnom službom (SD) u jedinstvenu organizaciju pod nazivom “Policija sigurnosti i služba bezbednosti“ (BDS) na čijem se čelu nalazio dr Emanuel Šefer. Posebnim Hitlerovim dekretom kao pomoć nemačkim snagama, u Srbiju su stigla i četiri policijska puka koji su činili novu instituciju “Policija poretka“ (BDO) na čijem se čelu nalazio potpukovnik Andreas Mej. Nešto kasnije, u februaru spojene su ove dve institucije (BDS i BDO) a na čelo te nove ustanove postavljen je po zlu čuveni SS general August Majsner. Čim je stigao u Beograd 4. februara 1942. godine, Majsner posetio je Nedića i tom prilikom Nedić mu je izložio plan o “reformi srpskih oružanih snaga“ za koji je već mesecima kod nemačkih vlasti uporno pokušavao da izdejstvuje dozvolu. Majsner se složio da treba ozbiljno reorganizovati Nedićeve snage koje bi trebalo da broje oko 15.000 pripadnika, dok je Nedić predložio i naziv: “Srpska državna straža“ (SDS).

Milan Nedić vrši smotru pripadnika Srpske državne straže, 1943.

Nemcima je ovako brojna vojno-policijska snaga srpske vlade bila potrebna za održavanje reda i mira, a Nediću kako bi pokazao čitavoj javnosti ali i svojim saveznicima Pećancu i Ljotiću da i dalje ima nesporni ugled kod okupatora i da je jedina politička figura na koju Nemci računaju.

Kad je sporazum sa nacističkim okupatorom postignut, Nedićeva vlada je 3. marta 1942. godine donela uredbu o formiranju Srpske državne straže. U uredbi je pored ostalog pisalo:

“Čl. 1. Na teritoriji Srbije policijsku izvršnu i graničnu službu vrše organi Srpske državne straže kao službenici Ministarstva unutrašnjih poslova.

Čl 2. stav 1. Srpska državna straža je uniformisana i naoružana grupa i deli se na: a) gradsku državnu stražu koja vrši službu u Beogradu, sedištima okružnih načelnika i u gradovima; b) poljsku državnu stražu koja vrši službu na celoj teritoriji zemlje, izuzev područja gradskih policija i v) graničnu državnu stražu koja vrši graničnu službu; stav 2. U sklop Srpske državne straže ulaze kao sastavni deo sve vatrogasne jedinice na teritoriji cele zemlje, o čemu će Ministarstvo unutrašnjih poslova propisati bliže odredbe;

Čl.3. Na čelu celokupne Srpske državne straže stoji komandant, koji sa svojim štabom sačinjava jedinicu pod nazivom: Komanda srpske državne straže...“ (Borković, 1979:287).

Komandant Srpske državne straže bio je Borivoje Jonić, brat ministra prosvete u Nedićevoj vladi Velibora Jonića. Pripadnici Srpske državne straže su primali redovnu platu iz budžeta Nedićeve vlade i bili su tretirani kao državni službenici.

Kako su se regutovali pripadnici Srpske državne straže? Još u toku razgovora sa Majsnerom oko formiranja SDS-a, Nedić je na njegovo pitanje kako će popuniti redove novoformirane formacije od preko 15.000 ljudi, odgovorio: “Održaću konferenciju svih okružnih načelnika u Srbiji i zahtevati da mi svaki od njih sa teritorije svog okruga pošalje po 500 ljudi za Srpsku državnu stražu. Ovi ljudi moraju da budu poreklom iz dobre i pouzdane porodice i koji su već odslužili vojni rok. Tako će se skupiti

6.000 ljudi, daljih 7.500 su oni koji se već nalaze u našoj policiji i žandarmeriji, a preostalih 2.500 popunio bih dobrovoljcima Ljotićevog Srpskog dobrovoljačkog korpusa i drugim rodoljubima.“ (Borković, 1979:288).

Pripadnici Nedićeve Srpske državne straže

Srpska državna straža je već od avgusta 1942. na osnovu Uredbe o obrazovanju celokupne Srpske državne bezbednosti predata u nadležnost Dragom Jovanoviću, a ovaj je bio poslušnik generala Augusta Majsnera, šefa ujedinjene nemačke policijsko-obaveštajne službe, i tek će novembra 1943. biti vraćena pod punu jurisdikciju Nedićeve vlade. Od tada do kraja okupacije je ostala samostalna vojno-policijska snaga Nedićeve vlade (njeni pripadnici poznati kao “nedićevci“) i učestvovala je u oružanim akcijama protiv komunista, samostalno ili u sadejstvu sa nemačkim snagama.

Srpski dobrovoljački korpus Dimitrija Ljotića

Dimitrije Ljotić (1891-1945) je bio kraće vreme ministar pravde u Kraljevini Jugoslaviji u vladi generala Petra Živkovića, ali je u tadašnjem političkom životu bio mnogo poznatiji kao osnivač i vođa Jugoslovenskog pokreta “Zbor“ koja je, istina, bila marginalna politička stranka (na decembarskim parlamentarnim izborima 1938. godine, dobila je 0,84% glasova), ali koja je vrlo često svojim istupima u javnosti oštro i nedvosmisleno promovisala profašističke vrednosti pa je bila zbog toga i zabranjivana. Ljotiću se tridesetih godina dopadao način na koji Hitler vlada u Nemačkoj kao i njen nacionalni preporod i ogroman privredni rast nakon velike svetske krize za koji je po njegovom, ali i po mišljenju mnogih jugoslovenskih i evropskih intelektualaca, bio zaslužan upravo Hitler. Ljotić je prezirao buržoaski sistem parlamentarne demokratije i zalagao se za korporativni sistem društva po ugledu na Italiju i Nemačku i bio pristalica političkih organicističkih teorija. I parlamentarnom demokratskom sistemu i levičarima je 1940. godine (dakle još pre početka rata u Jugoslaviji), upućivao je sledeće opore reči: “Eto, na severo-zapadnim granicama naše zemlje, dve države sa sto dvadeset miliona duša. A mi prema njima skoro deset puta manji. To su države jake: fašizam i nacional-socijalizam su ih takvima učinili. Jer samo pre dvadeset godina svet se podsmevao Italiji, a Nemačka je izgubila rat. Danas: Italija je snažna i svet je poštuje. Nemačka je rat dobila bez puške i topa – prosto samo demonstracijom snage. Naši levičari grme protiv fašizma. Radeći tako oni pokazuju da ili nisu rodoljubi ili pameti nemaju... Vaša priča gospodo levičari o velikim demokratijama i potrebi naslanjanja na njih ili je glupost ili izdaja. Jer su te velike demokratije velike koliko su bile velike pre dvadeset godina Italija i Nemačka: velike po teritoriji, broju duša, bogatstvu i kulturi, ali po duhu gospodo levičari, po duhu su preslabe. A duh daje snagu, ne ni teritorija, broj stanovništva, bogatstvo i kultura. Jer eto vam baš primer Italije i Nemačke. Duh je u njih herojski... kao kvasac od testa dao im je snagu rašćenja, učinio da život tamo buja, umesto da kao u Evropi – čami.”⁴⁸

⁴⁸ <http://borba14.blogspot.com/2012/08/b...> pristupljeno 25.02.2018

Na samom početku nemačke okupacije Ljotić je u više navrata javno na svojim predavanjima i u govorima na radio Beogradu hvalio nemačku vojnu upravu. Kako je prenelo *Novo vreme*, u jednom od svojih govora preko radija Ljotić je rekao i ovo: “Neobično sam blagodaran ovim viteškim Nemcima koji za onog Srbina i onu Srkinju koji pokazuju glupu i gadnu bezbrižnost u ovim teškim danima narodne nesreće, imaju samo osudu i gađenje. To su pravi ljudi i čovekoljupci, jer se gade kad vide pojedine članove jednog nesrećnog naroda da ne osećaju narodnu nesreću. Oni (Nemci – prim Z.M.) su najbolji odgovor onima koji smatraju da Nemci žele naše uništenje.”⁴⁹ Ljotićeve reči se odnose na molbu jedne seoske opštine upućenu nemačkim vlastima da im se dozvoli održavanje vašara sa večernjim narodnim veseljem, na šta su im Nemci odgovorili kako se čude da Srbi u tako teškom položaju u kome se nalazi njihov narod i njihova zemlja, mogu da pevaju i da se vesele.

Ljotićeve simpatije za nacifašizam donele su mu veliku popularnost u Nemačkoj, tako da je već prvih dana okupacije postao poželjni nemački saradnik. Iako je naredbom vojnog zapovednika Srbije od 9. maja 1941. zabranjen rad svih političkih partija u Srbiji, Ljotićev “Zbor” je jedina partija koja nije bila zabranjena, tačnije kojoj je 25. maja izdato specijalno odobrenje nemačkih vlasti da može slobodno da deluje.⁵⁰ Ljotić nije ulazio u organe vlasti jer je po mišljenju Nemaca upravo zbog predratne privrženosti Hitleru i nacional-socijalizmu bio neomiljen u narodu pa bi njegovo postavljanje na važne funkcije u srpskoj vlasti imale za Nemce kontraefekat. Stoga je od sve vreme okupacije delovao iz senke i znatno uticao kako na Aćimovićev Savet komesara tako i na Nedićevu vladu. Na njegov račun nemačke okupacione vlasti izrekle su puno pohvalnih reči u raznim povodima. Tako je na primer nemačka obaveštajna služba (BDS) pomno pratila Ljotićeve aktivnosti i zaključila kako je on “možda i jedini sposoban da Srbiju uvede u novu Evropu.” Jedan agent BDS-a sa teritorije NDH u svom izveštaju beogradskom BDS-u izjavio je kako Ljotić ima određen broj pristalica i u Hrvatskoj: “Ovdašnje Ljotićeve pristalice kojih ima nekolicina među vodećom inteligencijom, nepokolebljivo veruju da

⁴⁹ *Novo vreme*, 6. jul 1941. 3.

⁵⁰ VA, r.b. 3/1, kut. 87 (Ljotićevo pismo Feldkomandaturi Beograd)

su Ljotić i njegov Zbor jedine snage koju mogu Srbiju i preko nje ceo jugoslovenski prostor da uvede u Novu Evropu.“⁵¹

Ocenu Ljotićeve ličnosti dao je i beogradski Gestapo u svom poverljivom izveštaju centrali u Berlinu od 7. avgusta 1941: “Opšti je utisak da je on bezuslovno jedna jaka ličnost čija glavna snaga leži u velikoj samodisciplini i oduševljenju kad on pristupa nekom delu. Ipak on bi morao da poseduje jednu mnogo veću odlučnost koja bi mogla da postane nemilosrdnija.“ (prema: Borković, 1979:167-168.

Nije stoga slučajno da su Nemci imali najviše poverenja upravo u Ljotića i njegove vojne jedinice objedinjene pod imenom Srpski dobrovoljački korpus koji je sve vreme rata vodio brobe protiv partizana.

Ljotić pre rata nije imao svoju partijsku miliciju, osim neformalnih grupa omladinaca koji su veoma često umeli da provociraju svoje političke oponente i da izazovu sukobe sa njima. Bilo je više slučajeva fizičkih sukoba naročito sa levičarskom univerzitetskom omladinom. Po okupaciji Ljotić prvih meseci još nije imao svoje oružane snage, ograničio se na seriju predavanja po beogradskim gimnazijama i na pojedinim skupovima Zbora, koja je vešto koristio u svrhu privlačenja mladih ljudi za svoje buduće vojne odrede. Naročitu aktivnost u tom pravcu je razvio u svom rodnom Smederevu nakon petojunske tragedije u magacinu oružja i municije, kada je kao specijalni izaslanik Aćimovićevog Saveta komesara bio zadužen za obnovu grada. Dva meseca nakon okupacije, u *Novom vremenu* se mogla pročitati njegova hvalisava izjava kako mu se “baš danas javilo oko 100 mladih učenika i studenata koje nameravamo da uputimo u naše radne čete“.⁵² Te radne čete koje su obnavljale razrušene delove Smedereva, postale su temelj budućeg Ljotićevog Srpskog dobrovoljačkog korpusa.

“Štab Srpske dobrovoljačke komande formiran je 15. septembra 1941., a njegov prvi komandant bio je pukovnik Kosta Mušicki. Već sledećeg dana formirani su Prvi, Drugi i Treći dobrovoljački odred, a

⁵¹ Arhiv Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije, 27527/50: Izveštaj nemačkog agenta iz Osijeka od 28.VII. 1941.

⁵² Novo vreme, 18. jun 1941, 2.

narednih dana dobrovoljačke čete u Nišu, Čupriji i Paraćinu. Do kraja septembra upisuje se samo u Beogradu 975 dobrovoljaca, što zajedno sa radnom službom čini oko 2000 ljudi. Odmah su ove kvislinške jedinice bile poslate u borbu protiv partizana u gotovo sve krajeve Srbije gde su se svirepo obračunavale sa komunistima i njihovim simpatizerima. U prvoj polovini oktobra formirani su Četvrti, Peti, Šesti, Sedmi i Osmi dobrovoljački odred.“ (Borković, 1979:168).

*“Izbora nemamo samo Zbor“ – zakletva sa tri prsta(po ugledu na ustašku prisegu),
Ljotićevog Srpskog dobrovoljačkog korpusa*

Pripadnici Petog odreda pod komandom Marisava Petrovića praktično odmah nakon formiranja, učestvovali su zajedno sa srpskom žandarmerijom u hapšenju civila u Kragujevcu 20 i 21. oktobra 1941. godine i njihovoj predaji Nemcima koji su izvršili masovni zločin streljanja u Šumaricama. Krajem oktobra osnovani su Deveti i Deseti; 12. i 18.

novembra Jedanaesti i Dvanaesti dobrovoljački odred tako da je u Srbiji je na samom kraju 1941.godine bilo preko 4.000 pripadnika Ljotićevih dobrovoljačkih odreda. Dana 1. januara 1943. godine ovi odredi su objedinjeni pod svojim definitivnim imenom, u istoriji Nedićeve Srbije poznatom kao Srpski dobrovoljački korpus (SDK).

SDK Dimitrija Ljotića bila je vojna snaga u koju su nemački okupatori imali najviše poverenja, čak više nego u Srpsku državnu stražu Milana Nedića. Ljotić je, pak, svoj SDK stavio u službu vlade Milana Nedića iako je sve do jeseni te godine zadržao potpuni komandni uticaj, a preko njega jak uticaj su imali i Nemci odnosno general Majsner. Tek će nakon Nedićeve posete Ribentropu i Hitleru (18.septembra 1943) i njihovog obećanja da će “sve srpske vojne efektivne biti stavljene pod vrhovnu komandu generala Nedića“, ovaj uspeti da na osnovu odluke načelnika Vrhovne komande nemačke suvoznene armije (OVK) feldmaršala Kajtela od 20. oktobra 1943. godine, a na osnovu Hitlerovog odobrenja, sve vojne snage konačno stavi pod svoju kontrolu. To je dovelo do razilaženja između njega i Ljotića ali i Dragog Jovanovića; sa prvim, je došlo do sukoba zbog toga što se Srpski dobrovoljački korpus koji je on, Ljotić, osnovao stavlja pod Nedićevu, a ne njegovu komandu, a sa drugim zato što je reorganizovana Srpska državna straža izuzeta iz njegove nadležnosti i predata predsedniku vlade. Sa Ljotićem je sukob vrlo brzo izglađen, a sa Dragim Jovanovićem se završio tako što ga je Nedić smenio sa mesta šefa Srpske državne bezbednosti ali ga je zadržao na funkciji upravnika grada Beograda i ostavljen mu je rang ministra. Sva trojica kvislinga ipak su nastavili međusobnu saradnju sve do kraja okupacije na opšte zadovoljstvo nemačkog okupatora.

Komandant Srpskog dobrovoljačkog korpusa i nakon Nedićevog preuzimanja je ostao pukovnik Kosta Mušicki, Ljotićev čovek i pristalica “Zbora“, tako da se nikako ne može tvrditi da je Ljotićev uticaj bio mali. Naprotiv, on je i dalje davao ton svemu što se dešavalo ne samo u njegovom političkom pokretu “Zbor“ koja je funkcionisao sve vreme okupacije, nego i u Srpskom dobrovoljačkom korpusu. Najžešće borbe protiv partizanskih jedinica i protiv svih onih koji su se na bilo koji način

opirali okupatorskom sistemu ili se iz ovih ili onih razloga nisu slagali sa Nedićevom vladom, vodio je upravo Srpski dobrovoljački korpus.

Četnici Koste Pećanca

Na ovom mestu neizostavno treba pored Srpske državne straže i Srpskog dobrovoljačkog korpusa, kao dodatnu vojnu snagu u Nedićevoj Srbiji pomenuti i četnike Koste Pećanca, jer su do kraja 1942. godine ovi četnici aktivno sadejstvovali sa nedićevcima i ljotićevcima u borbi protiv partizanskih jedinica, a u periodu septembar-novembar 1941. i protiv četnika Draže Mihailovića sve dok ovi nisu i definitivno napustili borbu protiv nacističkog okupatora koju su započeli zajedno sa Titovim partizanima.

Kosta Milovanović Pećanac (1879-1944), već kao mladić od nepunih dvadeset godina priključio se srpskim komitama koji su potajno upadali na teritoriju Turske carevine (Makedoniju i Kosovo) i izvodili gerilske akcije, da bi već 1904. godine dobio komitsku titulu "vojvoda". Učestvovao je u oba balkanska i u Prvom svetskom ratu. Godine 1917. po tajnom zadatku biva iz Soluna prebačen u Srbiju kod Kuršumlije, gde podiže tzv. Toplički ustanak protiv austrougarske okupatorske uprave. Posle rata tokom 1919. i 1920. učestvuje u operacijama komita i dela vojske Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca na teritoriji Albanije zbog navodnog "upada Arbanasa na našu teritoriju," kako je glasilo saopštenje vlade, nakon što su nevladini mediji otkrili ovu tajnu operaciju, iako upad Albanaca na teritoriju Kraljevine SHS nikada nije dokazan.⁵³ Za komitske zasluge, postavljen je 1932. godine na čelo Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić". Posle aprilskog sloma Kraljevine Jugoslavije, na planini Sokolovici kod Kuršumlije osniva svoj Gorski štab i formira četničke jedinice od svojih predratnih pristalica i dobrovoljaca. (Ćirković, 2009:330). Ne preduzimajući mere protiv okupatora, s podozrenjem gleda

⁵³ O ovom tajnoj i nikad do kraja rasvetljenoj oružanoj akciji vojske Kraljevine SHS na teritoriji druge države, kada su rezervisti dobijali poziv za „dvomesečnu vojnu vežbu“ i bili upućivani u Albaniju, opširno je 1919. i 1920. godine pisala beogradska Republika, tadašnji organ Jugoslovenske republikanske stranke zahtevajući od vlasti da "narodu kaže istinu".

na formiranje odreda odmetnutog pukovnika Dragoljuba Draže Mihailovića na Ravnoj Gori⁵⁴. A nemački okupatori na isti način prvih meseci okupacije gledaju na obe srpske vojne formacije sve dok i jedni i drugi nisu pokazali svoje pravo lice i volju za saradnju sa Nemcima “protiv komunista“. Kosta Pećanac se već u leto 1941. godine preko Vere Pešić, nemačke obaveštajke, povezo sa Nemcima kako bi započeo borbu protiv partizanskih jedinica. Ipak treba istaći da je jedan deo Pećančevih četnika naročito onih iz Topličkog okruga bio raspoložen za saradnju sa partizanskim jedinicama. (Borković, 1979:177). Istoričar Borković navodi i jedno pismo Aleksandra Rankovića upućeno Titu 11. septembra 1941. u kome se kaže: “Drugi pregovori su vođeni sa grupom četnika Koste Pećanca koji se ne slažu sa njim.“ (Isto:177). Ne treba smetnuti sa uma da je upravo u to vreme Tito pokušavao da uspostavi kontakt i saradnju i sa četnicima Draže Mihailovića i svim rodoljubima za zajedničku borbu protiv okupatora. Poznato je da je saradnja sa četnicima Draže Mihailovića jedno vreme postojala i da su vođene zajedničke akcije protiv Nemaca sve do novembra 1941. kada su se četnici definitivno okrenuli protiv svojih dojučerašnjih saveznika partizana, i počeli otvorenu borbu protiv njih. Pećanac nikada nije naginjao saradnji sa partizanima, ali su pojedine njegove jedinice bile raspoložene za borbu protiv okupatora. Otuda i Rankovićevo pismo Titu. Za razliku od Mihailovićevih četnika koji su sa Italijanima otvoreno sarađivali od 1942/43. godine, a sa Nemcima počeli sasvim otvorenu i neprikrivenu saradnju u proleće i leto 1944, a tajnu još od kraja 1941, Pećanac je već u avgustu 1941 godine javno prišao Nemcima. Bilo je to na Bukulji 26. avgusta 1941 kada je na sastanku sa šefom beogradskog Gestapoa Karlom Krausom potpisao sporazum da će “njegove snage voditi borbu isključivo protiv partizanskih odreda“.⁵⁵ Sutradan je izdao proglas u kome sebe naziva “vođom svih srpskih

⁵⁴ Kolika je bila lična netrpeljivost između Pećanca i Mihailovića svedoči i činjenica da su 25.5. 1944. godine po nalogu Draže Mihailovića njegove trojke uhapsile Pećanca i istog dana ga streljale u okolini Sokobanje, navodno zbog toga što je još 1941. godine uhvaćena njegova poruka šefu beogradskog Gestapoa Krausu kako je voljan da za 700.000 rajhsmaraka uhvati i izruči Mihailovića Nemcima (vd. Ćirković, 2009:330)

⁵⁵ Zbornik NOR, .II-1, 38

četnika“ i poziva na mir, red i pokornost prema okupatoru. Bilo je to u vreme nemačkih intenzivnih priprema za formiranje Nedićeve vlade i Pećanac je preko svog prijatelja Ljotića svakako bio upoznat sa tim. Odmah nakon što je kvislinška vlada formirana, Pećanac je dao svoj pristanak da njegove trupe budu jedan od važnih oslonaca te vlade. Naime, 15. septembra u Kuršumliji Pećanac je imao sastanak sa predstavnicima nemačkog Vermahta šturmfirerom Jeningom i untersturmfirerom Engelmanom na kojem je dogovoreno da Pećanac hitno otputuje u Beograd i izrazi svoju lojalnost Nediću i njegovoj vladi i svoje oružane snage stavi pod njegovu kontrolu što je ovaj i učinio. Saradivaće sa Nedićem sve do kraja 1942. godine kada uveliko bude završen proces rapidnog opadanja broja njegovih četnika jer su mnogi prešli ili u partizanske redove ili redove četnika Draže Mihailovića koga je u međuvremenu priznala i emigrantska vlada u Londonu, pa čak imenovala ministrom vojnim. Pećanac tako krajem 1942. godine gubi svaku političku i vojnu važnost.

Brojčana snaga četnika Koste Pećanca, međutim, tokom 1941. godine nije bila zanemarljiva. Računa se da je u svojim odredima imao oko 3.500 pripadnika. (Borković, 1979:184). Nemački okupator je imao samo reči hvale za Pećančevu vazalsku službu. U izveštaju Feldkomandature sa sedištem u Nišu od 11. septembra 1941 godine se kaže: “Prema svim vestima kojima raspoložemo, treba smatrati da su četničke formacije Koste Pećanca zauzele potpuno lojalan stav prema nemačkim okupacionim snagama. Između 7 i 9. o.m., tačan dan nije poznat, jedan odred Koste Pećanca napao je uspešno u planinama zapadno od Lebana jednu komunističku bandu, naneo joj znatne gubitke i zaplenio 25.000 metaka. Centar službe bezbednosti Feldkomandanture nalazi se u stalnoj vezi sa formacijama Koste Pećanca na teritoriji Feldkomandanture.“ (Borković, 1979: 184). Slično zadovoljstvo delovanjem Pećančevih četnika izazivao je i Harald Turner načelnik Upravnog štaba Vojnog komandanta Srbije u svom izveštaju o uspešnosti oružanih snaga Nedićeve vlade od 21. septembra 1941: “Zahvaljujući jedinicama g. Koste Pećanca u jugoistočnom delu Srbije, tj. jugozapadno od Niša, nije dosad ispaljen ni jedan metak i vlada potpunim mir. Tamo nema naših trupa, te bi

se Pećančeve formacije mogle tu i dalje starati o miru, redu i sigurnosti kao i dosad.“ (Borković, 1979:185).

Srpska državna straža, Srpski dobrovoljački korpus, četnici Koste Pećanca, a od leta 1944. i četnici Draže Mihailovića predstavljali su vojne snage Nedićeve Srbije 1941-1944, koje su tokom tri i po godine okupacije, ponekad potpuno samostalno ali neretko i zajedno sa nemačkim snagama vodile borbu protiv partizanskih narodnooslobodilačkih jedinica.

ODNOS AĆIMOVIĆEVOG SAVETA KOMESARA I NEDIĆEVE VLADE PREMA JEVRJIMA

Iako su glavnu ulogu u fizičkom eliminisanju Jevreja u svim evropskim okupacionim područjima, pa tako i u Srbiji imali nemački nacisti, ne može se mimoći ni uloga srpskih kvislinških snaga. Ona se pre sveg ogledala u sprovođenju mera prema Jevrejima na osnovu zapovesti Vojnog komandanta za Srbiju, ali nije zanemarljiv ni njihov samostalni “doprinos“ traganju za Jevrejima, njihovom lišavanju slobode, pa potom predaji nacističkom okupatoru “na dalji postupak.“

Već 19. aprila 1941. godine, naređen je obavezan popis tj. registracija Jevreja; 25. aprila nemačka komanda je izdala naredbu o rasnoj segregaciji tj. razdvajanju Jevreja od ostalih građana Beograda tako da samo posle njih i samo u određeno vreme (tek posle 10:30 časova) Jevreji mogu u trgovinama kupovati životne namirnice; tri dana kasnije sledi naredba o zabrani Jevrejima vožnje javnim prevozom (tramvajima i autobusima). Dana 29. aprila 1941. beogradske *Opštinske novine* (jedini list koji je u aprilu izlazio na srpskom jeziku u Beogradu, čija je redakcija sastavljena od pronemački orijentisanih predratnih beogradskih profesionalnih novinara) objavile su nemačku naredbu za Jevreje (početno slovo imenice Jevreji pisano je ovde malim slovom kao docnije i u svim srpskim kvislinškim medijima). Prenosimo tekst naredbe u celini bez gramatičkih i pravopisnih ispravki:⁵⁶

⁵⁶ Opštinske novine, 29.april 1941., 2.

Naredba za jevreje

Svi jevreji muškog pola od 16 godina pa naviše, imaju se javiti u sredu, 30. o.m. u 7,30 časova, bez obzira na njihovo dosadašnje određenje i oslobođenje. Naredba ima na sledeći način da se sprovede: jevreji čije prezime počinje sa slovom A do J, ima da se jave na teniskom igralištu englesko-amerikansko-jugoslovenskog teniskog kluba Donji grad, a oni čije prezime počinje slovom K do Z ima da se jave u Zoološkom vrtu na trkačkoj stazi.

Šef grupe policije i službe sigurnosti.

Beograd, 28-IV-1941 Komanda Beograda

Ali tek je naredba Vojnog komandanta Srbije od 30. maja 1941. godine (kasnije dopunjena 22. jula i 22. decembra iste godine) bila primer najdetaljnije razrađenog monstruoznog dokumenta u kome se ogledala sva suludost nacističke fiksacije antisemitizmom i rasne mržnje uperene protiv Jevreja. Već u paragrafu 3, Naredbe, Jevreji su bili “dužni obeležiti se, moraju nositi žutu traku na levoj ruci sa naptisom 'Jevrejin'“, u sledećem se izriče zabrana bilo kakve javne delatnosti Jevreja, u paragrafu 6. Jevrejima muškarcima od 14 do 60 godina nalaže se prisilan rad “za popravku ratom nastalih šteta“, u paragrafu 7. se Jevrejima zabranjuje “posećivanje pozorišta, bioskopa, mesta za razonodu svake vrste, javnih kupatila, sportskih priredaba i javnih vašara“. U paragrafu 11 stoji: “Jevreji i supružnici Jevreja moraju u roku od 10 dana od objavljivanja ove Naredbe, preko nadležne opštine svog mesta stanovanja ili prebivanja prijaviti Okružnoj komandi svoj imetak sa naznačenjem gde se ovaj nalazi.“ Ovo poslednje je jasno ukazivalo na želju za pljačkanjem celokupne jevrejske imovine.

Poznati istoričar Branislav Božović o ulozi kvislinških vlasti u pomaganju nacistima da se ovakve naredbe izvrše je nedvosmislen: “Saradnja srpskih vlasti na tom planu odvijala se na svim nivoima i u praksi se svodila na izvršenja okupatorovih naloga od vrha kvislinškog režima (Aćimovićevog Saveta Komesara docnije vlade narodnog spasa

Milana Nedića) do okružnih, sreskih i opštinskih organa.“ (Božović, 2004:207).

Istrebljenje Jevreja u Srbiji, dakle, jednako ide na dušu nacističkom okupatoru i Nedićevoj vladi odnosno njenom organu Specijalnoj policiji. Uostalom već 2. septembra 1941. samo tri dana nakon formiranja “vlade narodnog spasa“, Feliks Bencler je posetio Nedića i u izveštaju Berlinu navodi da mu je Nedić čvrsto obećao “da pored glavnog zadatka suzbijanja komunističkog ustanka, ima nameru da smesta najoštrije istupi protiv Jevreja kao i - što je moguće pre - protiv slobodnih zidara, svi oni moraju da budu ukonjeni iz srpskih javnih službi i sakupljeni u koncentracione logore“⁵⁷

“Progon i likvidaciju Jevreja pratila je nametljiva propagandna kampanja kojom je dirigovao okupator, a sprovodio je kolaboracionistički tabor. U tome istaknutu ulogu je imao pronacistički pokret Zbor Dimitrija Ljotića, a posebno mesto pripadalo je srpskoj Specijalnoj policiji i njenim specifičnim načinima delovanja. Dnevna i periodična srpska štampa (*Novo vreme*, *Srpski narod*, *Obnova*), publicistika, radio, plakati, izložbe, odisali su antisemitskom propagandom, koja je trebalo da opravda nemački progon i uništavanje jevrejske zajednice u Srbiji“. (Božović, 2004:225). Tako je na dan otvaranja Antimasonske izložbe u Beogradu, (o kojoj će biti više reči nešto kasnije) *Novo vreme* je pisalo kako “ne može biti mira dok se zlokobni uticaj jevrejstva ne onemogući za sva vremena“.⁵⁸

Isti list je dva meseca pre toga “zaključio“ kako “jevrejska razorna akcija na teritoriji Srbije potresa i rastočava naš državni i narodni život još od Prvog srpskog ustanka pa do najnovijeg doba.“⁵⁹

U okviru samog vrha kvislinškog režima najvažniju ulogu u hapšenju Jevreja i njihovom isporučivanju Gestapou u doba Aćimovićeve Komesarske uprave, imao je Komesarijat unutrašnjih poslova i njegovo Odeljenje za zaštitu države koje je imalo referat za Jevreje i Cigane a kojim

⁵⁷ VA, Nedićeva arhiva, N-T-120, 200/153408-09

⁵⁸ *Novo vreme*, 22. oktobar 1941.

⁵⁹ *Novo vreme*, 7. avgust 1941

su rukovodili Dušan Bujišić i Sava Šapinac. Kao ministar njima je šef bio upravo Aćimović. Tako se u naredbi Milana Aćimovića od 1. jula 1941. godine izrazito traži da se “u upravama banovina i Opštini grada Beograda iz službe uklone iz službe sva lica jevrejskog porekla kao i Cigani.”⁶⁰

Potom sledi i Aćimovićev raspis svim okružnim načelnicima u kome se traži da budu što hitnije pohapšeni svi Jevreji i Cigani.⁶¹

Dokument iz iste godine traži da se “sve bolničke ustanove provere da li se Jevreji skrivaju po bolnicama”⁶²; a nešto kasnije pismo u kome se od policije zahteva provera podataka za Srbe koji skrivaju Jevreje.⁶³

Nedić je, pak, kao predsednik kvislinške vlade doneo i *Uredbu o pripadanju imovine Jevreja Srbiji* od 29. avgusta 1942.⁶⁴

Da bi ta uredba mogla biti sprovedena Nedićeva vlada je prethodno donela *Uredbu o čistoti narodne krvi i narodne časti*.⁶⁵

Uredba o čistoti narodne krvi i zaštiti narodne časti je tipični antisemitski dokument. Ma koliko se srpski novoistoričari danas trudili da Nedića prikažu kao onoga ko se samo ponašao u skladu sa međunarodnim ratnim pravom koje pored ostalog reguliše i ponašanje lokalnih vlasti za vreme okupacije njihove teritorije, ovakve i slične antihumane, rasističke i antisemitski dokumente ne poznaje niti priznaje ni jedna odredba tog prava. Iz činjenice da su nacisti kao okupatori kršili odredbe ratnog prava, pa i onog njegovog dela kada je reč o okupiranim teritorijama, *nikako ne proizlazi* pravna obaveza da i lokalne vlasti pod okupacijom, to *isto* čine. Upravo suprotno, po tom istom pravu dužne su da *ne izvršavaju* antihumane akcije okupatora odnosno da se usprotive ratnom zločinu protiv civilnog stanovništva na okupiranom području kao i zločinu protiv čovečnosti.

⁶⁰ VA, NA, reg. br. 37/1-5, kut.9.

⁶¹ VA, NA, kut.91, fascikla 1, dok. br.7.

⁶² VA, NA, kut. 130, f. 3. dok. 30.

⁶³ VA, NA, kut. 130, f. 6, dok. 16 .

⁶⁴ Novo vreme 30. avgust 1942.

⁶⁵ Uredba o čistoti narodne krvi i zaštiti narodne časti , VA, NA, k 154, f.4, dok. 9.

U ovom antijevrejskom, antiromskom, rasističkom aktu koji govori o potrebi očuvanja *čistote srpske krvi* (donosimo faksimil ovog dokumenta koji ima 12 članova u Prilozima na kraju knjige) stoje odredbe koje je propisalo Ministarstvo unutrašnjih poslova Nedićeve vlade, kojih se ne bi “postideli” ni najokoreliji nacisti. Navodimo od reči do reči ključne članove ove Uredbe:

“ Član 3:

Jugoslovenske ili slične vrste krvi (arijevskog porekla) je lice koje potiče od predaka koji su pripadnici evropske rasne zajednice ili koji potiču od potomaka te zajednice izvan Evrope.

Ukoliko ne postoje posebne odredbe, poreklo krvi (arijevsko poreklo) se dokazuje krštenicom i venčanicom predaka prvog i drugog stepena (roditelja, dedova i baba). Ako je nemoguće podneti navedene isprave, potrebna je lična pismena izjava zainteresovanog lica uz pismeno svedočanstvo dva verodostojna svedoka koji su poznavali ove pretke da među njima nema osoba nearijevskog porekla. Svesno lažni podaci u ličnoj pismenoj izjavi zainteresovanog lica, povlače poništenja prava građanstva, kao i ostale kaznene sankcije za pravljenje lažnih isprava. U spornim slučajevima odluku donosi Ministarstvo unutrašnjih poslova.

(...)

Član 5.

Jevrejinom u smislu tač. 3. ove Uredbe, bez obzira na državljanstvo i pol, smatra se:

1. lice koje potiče bar od tri pretka u drugom stepenu (dedova ili baba) koji su Jevreji po rasi. Smatra se da su dedovi i babe Jevreji ako su mojsijeve vere ili su se u toj veri rodili.

2. lice koje ima dva pretka drugog stepena koji su Jevreji po rasi i to u ovim slučajevima:

a) ako je na dan 1. aprila 1941. bilo pripadnik mojsijeve vere ili je na nju kasnije prešlo.

b) ako ima bračnog druga koji se smatra Jevrejinom u smislu stava 1. ovog člana.

v) ako posle stupanja na snagu ove Uredbe sklopi brak sa osobom koja ima dva ili više pretka drugog stepena Jevreja po rasi; kao i potomci iz tog braka.

g) ako je nezakonito dete sa Jevrejinom u smislu stava 1 ovog člana, a rodi se posle 31. januara 1942. godine.

d) ako u spornom slučaju Ministarstvo unutrašnjih poslova odluči da se dotično lice ima smatrati Jevrejinom.

3. lice rođeno izvan teritorije naše države, od roditelja koji ne potiču iz naše države, ako je na dan 1. aprila 1941. godine bilo mojsijeve vere i imalo najmanje dva pretka drugog stepena Jevreja po rasi, ili je smatrano Jevrejinom po zakonima zemlje iz koje potiče.

4. lice koje posle stupanja na snagu ove Uredbe, protivpravno sklopi brak zabranjen članom 8. ove Uredbe, kao i potomci iz takvog braka pa i u slučaju ako bi takav brak bio sklopljen u inostranstvu.

5. lice koje je nezakonito dete Jevrejke u smislu stava 1. ovog člana.

Član 6.

Ciganinom u smislu ove Uredbe smatra se lice koje potiče od tri ili više pretka drugog stepena (dedova ili baba) koji su Cigani po rasi.

(...)

Član 8.

Zabranjen je brak između Jevreja odnosno Cigana sa licem jugoslovenske krvi ili slične krvi (arijevskog porekla). Isto tako zabranjen je brak lica koje ima jednog pretka drugog stepena Jevrejina ili Ciganina, sa licem koje po rasi jednakog porekla.

Brak između lica koje ima jednog ili dva pretka drugog stepena Jevreja ili Cigana, a ne smatra se Jevrejinom u smislu člana 5. ove Uredbe, i lica jugoslovenske ili slične (arijevske) krvi, dopušten je, ukoliko nije u suprotnosti sa odredbama člana 5. ove Uredbe.

Član 9.

Posebna dozvola za sklapanje braka potrebna je u sledećim slučajevima za:

1. lice sa dva pretka drugog stepena Jevreja po rasi, sa licem koje ima jednog pretka drugog stepena Jevrejina ili Ciganina po rasi.

2. lice koje ima među pretcima drugog stepena pripadnike drugih evropskih nearijevskih rasa, sa licem istog takvog porekla, ili sa licem koje ima jednog ili dva pretka drugog stepena Jevreja ili Cigana po rasi, ili s licem jugoslovenske ili slične krvi arijevskog porekla.(...)

Član 10.

Svako vanbračno polno opštenje Jevrejina ili druge osobe koja nije jugoslovenske ili slične krvi (arijevske krvi), sa ženskom osobom arijevskog porekla je zabranjeno.

Muška nearijevska osoba, koja se ogreši o ovu zabranu, vrši zločin oskrvnjenja rase i kažnjava se zatvorom ili robijom. U naročito teškim slučajevima, ako je ova radnja u sticaju sa silovanjem polno neporočne devojke, može se izreći smrtna kazna.

Član 11.

Jevreji ili druge osobe koje nisu jugoslovenske ili slične krvi (arijevskog porekla), ne smeju zaposliti kao domaću poslugu ženske osobe ispod 45 godina starosti."

Isto tako Milan Nedić je 22. juna 1942. godine, nakon što praktično Jevreja u Srbiji skoro da više nije bilo, uputio pismo vojnom zapovedniku Srbije generalu Paulu Baderu u kome insistira da se preuzmu određene mere prema srpskim Jevrejima i pojedinim oficirima komunistima koji se nalaze u zarobljeništvu u logoru Osnabrik u Nemačkoj. U tom pismu Nedić kaže: "U zarobljeničkom logoru u Osnabriku nalazi se oko 340 Jevreja vojnika jugoslovenske vojske ali i izvestan broj rezervnih i aktivnih oficira koji su komunistički nastrojeni. Prema verodostojnim podacima, ova lica šire u logoru bezobzirnu komunističku propagandu. Teško zabrinutoj zbog

ove destruktivne akcije, srpskoj vladi je čast da prednje stavi do znanja i ona bi bila naročito zahvalna da se protiv jevrejskih i levičarskih elemenata preduzmu odgovarajuće mere...” (Božović, 2004:211).

Povodom proslave dvogodišnjice nemačkog napada na Sovjetski savez, Nedić je na radio Beogradu u svom antisovjetskom obraćanju srpskom narodu istakao kako “zlo komunizma dolazi od jevrejsko-boljševičke zavere” i pored ostalog rekao i ovo: “Zar ja da vam govorim o zverstvima komunista, najvećih zlikovaca sveta kad ste vi to na svojoj koži osetili i od njih teške i crne dane doživeli. I danas patite od tih odmetnika od boga i ljudi srpskog imena, koji predvođeni *jevrejsko-boljševičkim ološem* (istakao Z.M.) – Titom, Singerom i Pijadom i šta ti ja znam kim, pale vaša žita, domove, mostove, opštine što je Srbin teškom mukom stekao.”⁶⁶

Druga po odgovornosti za holokoast Jevreja u Srbiji kada se reč o odgovornosti srpskog kvislinškog aparata, bila je srpska Specijalna policija. Za Jevreje je u toj policiji postojao poseban odsek - VII odsek za Jevreje i Cigane - koji je funkiconisao se do sredine 1943. godine kada Jevreja u Srbiji praktično više nije bilo pa je prestala potreba za njim. Šef tog odseka je bio Jovan Joca Nikolić koji je za razliku od svojih kolega šefova odseka (Gubareva, šefa III odseka za pogranična pitanja i strance i Bećarevića, šefa IV antikomunističkog odseka), koji su nakon rata osuđeni, bekstvom izbegao da pred licem pravde plati za učinjene zločine.

Specijalna policija je revnosno registrovala i docnije hapsila Jevreje i isporučivala ih Gestapou “na dalju nadležnost“, a to je značilo odlazak Jevreja u prvo u Topovske šupe kod Autokomande, delom u logor Banjica, a nešto kasnije u koncentracioni logor za Jevreje na beogradskom Sajmištu, a odatle u smrt. Ona je dakle imala *saučesničku* ulogu u fizičkom istrebljenju Jevreja u Srbiji u za Jevreje tragičnim periodu maj 1941. - jun 1942. Prema arhivskim dokumentima koje navodi Branislav Božović u svojoj knjizi *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu*, saradnja Specijalne policije i Gestapoa bila je svakodnevna. Šef Specijalne policije Ilija Paranos održavao je stalnu vezu sa šefom beogradskog Gestapoa, a njihovi saradnici, šefovi raznih odseka i referenti bili su takođe u neposrednoj vezi svaki u oviru svog referata. Tako je šef VII odseka Jovan

⁶⁶ Novo vreme, 22.jun 1943.

Nikolić svakodnevno bio na vezi sa Krausom, šefom Gestapoa, a jednom mesečno ga pismeno u vidu izveštaja informisao o brojnom i imovnom stanju Jevreja. Jedan takav izveštaj od 26. juna 1941. glasi:

“Do danas registrovano je ukupno 9.400 jevreja (već od 31. maja 1941. u javnom saobraćaju ime Jevreji pisano je početnim malim slovom - prim. Z.M.) i 678 jevrejskih radnji. U vremenu od 10. do 26. o.m. prijavilo se 218 odraslih jevreja, 37 jevrejske dece i 3 jevrejske radnje. Izvršen je i popis svih jevreja stranih državljana nastanjenih za poslednjih deset godina u Beogradu kao i onih koji su za poslednjih deset godina stekli naše državljanstvo. Takvih se do danas prijavilo 147. U vezi sa radom na registrovanju cigana (takođe i ime Cigani pisano je malim početnim slovom- prim. Z.M.) po kvartovima do sada ih je ukupno registrovano 3.044 od koji su 2080 starijih od 14 godina, a 946 ispod 14 godina. među odraslim ciganima ima 1081 muškarac od kojih 326 zemljoradnika i radnika, 261 muzikant, 71 zanatlija, 407 raznih zanimanja i 16 bez zanimanja. Ustanovljeni su naročiti spiskovi Jevreja koji su po odobrenju nemačkih vlasti napustili Beograd. Takvih do sada ima 116. Preko za to određenih organa kao *i preko organa cele Uprave grada Beograda vodi se stalni nadzor o jevrejima* (istakao Z.M.), a naročito se obraća pažnja da li svi nose propisane trake, da li ima neregistrovanih i.t.d. Svi *Jevreji koji se ogreše o postojeće propise predaju se Gestapou.*“ (istakao Z.M.) (Božović, 2004:233).

Sedmi odsek Specijalne policije za Jevreje i Cigane, rešavao je i prijave i dojave građana o rasnom poreklu istaknutih pojedinaca iz političkog života stare Jugoslavije. Tako je na “dojavu jednog anonimnog Beograđanina“, na razgovor u Specijalnu policiju pozvan i dr Kosta Kumanudi, predratni političar koji je morao da dokaže da ne vuče jevrejsko poreklo. Izgleda da je u tome uspeo jer je pušten na slobodu. Međutim Specijalna policija je po drugoj sličnoj dojavi utvrdila da je supruga nekadašnjeg ministra Vojislava Čvrkića, Jevrejka, pa je uredno registrovana.⁶⁷ Nije nam poznata njena dalja sudbina.

⁶⁷ Arhiv Beograda, Uprava grada Beograda, Specijalna policija, III-147

Specijalna policija odnosno njen antijevrejski odsek sve do svog raspuštanja marta 1943., po nalogu nemačkih okupacionih vlasti imao je sledeće zadatke: registrovanje i ažuriranje evidencije o brojnom stanju Jevreja u Beogradu i celoj Srbiji; raspoređivanje odrasle muške populacije Jevreja na prislian rad (raščišćavanje ruševina i uklanjanje leševa – od aprila do maja 1941, a zatim i drugih fizičkih radova na obnovi vodovodne, kanalizacione i druge infrastrukture); striktna provera da li se Jevreji drže propisa da nose žute trake sa natpisom “Jevrejin“, da li poštuju odredbe o snabdevanju životnim namirnicama tek posle 10:30 h (nakon što u trgovinama pazare ostali Beograđani); da li su Jevreji uklonjeni iz javnih službi ne samo državnih nego i iz advokatskih komora, zdravstvenih ustanova (lekari, zubari); da li ima po bolnicama i privatnim kućama skrivenih i neregistrovanih Jevreja; da li se pridržavaju striktnih zabrana da ne smeju posećivati bioskope, pozorišta, koncerte, sportske priredbe i druga mesta za razonodu, kao i javna kupatila, kafane i restorane; da li su prijavili svoju pokretnu i nepokretnu imovinu.⁶⁸

Već do kraja novembra 1941. pobijena je većina odrasle muške jevrejske populacije u Srbiji. Odvođeni su masovno iz logora Topovske šupe i Banjica u Jajince i Marinkovu baru gde su streljani. Ostatak od preko 5.000 Jevreja, (po nemačkim izvorima 5.281) uglavnom staraca žena i dece do 14 godina, upućeno je u logor za Jevreje koji se nalazio na beogradskom Sajmištu.

Ali i nakon toga i čitave 1942. i veći deo 1943. godine Specijalna policija je tragala za Jevrejima koji su se eventualno spasili hapšenja i koje su mnogi Srbi prikrivali u svojim kućama, naročito po selima uprkos tome što su okupatorske vlasti za skrivanje Jevreja propisivale smrtnu kaznu.

Ne samo VII odsek zadužen za Jevreje, nego su se u ta traganja uključivali i III odsek Nikole Gubareva za strance. “Odseku je pripadalo traganje za Jevrejima koji su nameravali ili su se već prebacili ilegalno u ostale delove bivše Jugoslavije ili u susedne zemlje, kao i preuzimanje

⁶⁸ AB, UGB, SP, kut. 589.

Jevreja koji su odatle vraćani, odnosno proterani u Srbiju. Takav je na primer bio slučaj beogradske Jevrejke Rahele Alfandari, supruge lekara Jaše Alfandarija. Ona je živela u Beogradu od 1922 do avgusta 1941 kada joj se gubi svaki trag. Uspela je da se, sa desetogodišnjim sinom Armandom prebaci u italijansku okupacionu zonu i od italijanskih vlasti dobije dozvolu boravka jer je rođena u Milanu. Živeli su neko vreme u Skoplju, pa je dospela u Sofiju, odakle su je Bugarske vlasti proterale u Srbiju. U Beogradu je 26. juna 1942. saslušana u III odseku Specijalne policije i odmah predata Gestapou zajedno sa detetom.“ (Božović, 2004:243)

Sličan slučaj “uspešne“ pogranične saradnje beogradska Specijalna policija je imala i sa pograničnom policijskom službom Nezavisne Države Hrvatske. Naime Jevrejina Feliksa Benfelda koji je 1941. pobjegao iz Beograda i sklonio se u Zemun, ustaške vlasti su na Nedićev zahtev isporučile Srbiji odnosno Upravi grada Beograda “ pošto je isti zavičajan u Beogradu.“⁶⁹

Ali i IV antikomunistički odsek koji je vodio Božidar Bećarević, hapsio je Jevreje, jer se verovalo da među komunistima ima dosta Jevreja. Takav je bio slučaj kada su u decembru 1941. godine pripadnici III odseka Specijalne policije uhapsili tri Jevrejke navodno levičarke bliske partizanskom pokretu “zbog širenja alarmantnih vesti“, pa ih nakon isleđenja predali Gestapou, a ovaj ih poslao u logor Sajmište odakle se nisu više vratile. Bile su to Johana Mosbacher, Elza Kovač i Elvira Kolb. Ova poslednja je bila udata za Srbina, uzela je njegovo prezime (Popović) prešla je u pravoslavnu veru i na krštenju dobila ime Milica. Ni ta činjenica joj nije pomogla kod srpske policije. Nakon isleđenja koje je uvek podrazumevalo određenu torturu, Gubarev je predajući je Gestapou, napisao: “Pokrštena Jevrejka, širila alarmantne vesti i unosila zabunu i nespokojsstvo među mirne građane, a pored toga i levičarski orijentisana.“ (Božović, 2004:244).

⁶⁹ AB, UGB, SP, III, - 144/27.

Specijalna policija je u svojoj prilježnosti služenju okupatoru hapsila i one Jevreje koji su imali lične isprave na srpska imena. Takve primere navodi istoričar Božović: “Roza Bahar je živela pod lažnim imenom Roksanda Žunić. Uhapšena je zajedno sa sestrom 6. novembra 1941. godine, saslušana u III odseku kod Gubareva, pa sprovedena u VII odsek za Jevreje i Cigane kod Jovana Nikolića. Berta Flatović je 11. novembra dovedena u zatvor, odatle sprovedena u koncentracioni logor na Banjici, mada je prethodno uspela da dobije lične isprave u Centralnoj prijavnici grada Beograda. Nisim Konfino (sa lažnim imenom Aleksandar Đ. Stanković) imao je više sreće. Njega je Specijalna policija uhapsila 4. decembra, predala ga III odseku gde je saslušan, ali je 's obzirom da je rođen u Sarajevu i po narodnosti Hrvat', rešeno da se protera preko granice u Nezavisnu Državu Hrvatsku. Samuilo Pijade koji je imao lične isprave na ime Nikola Jovanović, lišen je slobode 26. decembra, a potom sproveden u VII odsek za Jevreje, pa onda isporučen Gestapou“ (Božović, 2004:245-246).

Ali i kada u julu naredne, 1942. godine Jevreja praktično skoro da više nije bilo jer su u masovno stradali u dušegupkama od februara do maja 1942., Specijalna policija je, po nalogu svojih gazda nemačkih nacista, i dalje tragala za preostalim Jevrejima. Tako je 26. jula 1942. godine “posle saslušanja beogradskog Jevrejina Evgenija Polačeka, Nikola Gubarev zabeležio: 'Kao Jevrejin, krio se pod lažnim imenom Andrejević Andrija, kao takav sproveden Jevrejskom odseku na dalju nadležnost'.“ (Božović, 2004:246). U Jagodini je nakon više od godinu dana skrivanja u leto 1942. otkrivena porodica beogradskih Jevreja Rubenović, iako su posedovali lične karte na srpska imena (Ješa Obrenović, njegova žena Gina Janković i njihova kći Olga Đorđević). Otkriveni su prilikom redovnog periodičnog overavanja ličnih dokumenata u jagodinskom odeljenju Specijalne policije i predati VII odseku u Beogradu, a odatle upućeni u logor na Banjici.

Iako je jevrejska imovina oduzeta tokom 1941. godine bilo je pojedinih slučajeva da Jevreji koje su skrivali Srbi, nisu prijavili svoju pokretnu i nepokretnu imovinu. Tako su februara 1942. godine policijski agenti III odseka Specijalne policije u raciji otkrili Terezu Fišer udatu Šljivić i njenu majku Ernestinu Fišer. Nakon saslušanja sastavljen je

izveštaj u kome se ističe kako “imenovane su se krile od vlasti kao Jevrejke i krile su jevrejsku imovinu, a tim samim ogrešile se o postojeće propise i naredbe.“ (Božović, 2004:247). Gubarev ih nije poslao u VII odsek svom kolegi Joci Nikoliću, već direktno u logor na Banjici. Slično se postupilo i sa dvema Jevrejkama uhapšenim u Užicu maja 1942. Verom Davidovac i Magdaleom Fučudžić. (Božović, 2004:246).

Iako logor Banjica nije bio logor za Jevreje ipak je u njemu bilo zatočeno oko 900 Jevreja od kojih su gotovo svi smrtno stradali.⁷⁰

S obzirom dakle na takvu na revnost Specijalne policije, ocene Gestapoa o njenom radu su bile vrlo povoljne. SS-šturmbanfirer Šefer je isticao kako “srpska policija odlično radi.“ (Božović, 2004:222).

⁷⁰ Logor Banjica 1941-1944, Arhiv Beograda, 2008

ANTIJEVREJSKA, ANTIMASONSKA I ANTIKOMUNISTIČKA IZLOŽBA U BEOGRADU 1941.

U sklopu antijevrejske, antimasonske i antikomunističke propagande u Beogradu je 22. oktobra 1941. godine u današnjoj ulici Svetozara Markovića br. 46 (nekadašnjoj Garašinovoj 8) otvorena velika izložba usmerena protiv Jevreja, masona i komunista poznata pod kraćim imenom “Antimasonska izložba“. Izložbu je organizovala Nedićeva vlada, a okupatorska vlast je dala logističku podršku. Trajala je tri meseca (86 dana odnosno čak 75 radnih dana) a posetilo ju je između 80-100.000 građana.

Izložbu je svečano u ime vlade Milana Nedića, otvorio dr Đorđe Perić koji je radio u propagandnom vladinom štabu i bio poznati germanofil. Lazar Prokić, istaknuti ljotićevec, je dan ranije medijima (*Novo vreme*, *Srpski narod*, *Obnova*) pokazao sve eksponate, a ovi su izložbu najavili nekoliko dana ranije.⁷¹

“Osnovni materijal za antimasonsku i antijevrejsku izložbu obezbedila je Specijalna policija stavljajući organizatorima na raspolaganje dokumenta, fotografije i podatke iz svoje bogate policijske arhive kao i prigodne tekstove i objašnjenja. Glavni cilj propagandnog delovanja koje je pratilo izložbu bio je voditi neprekidnu kampanju protiv “tri velika zla“ odnosno “hidre sa tri glave“ – komunizma, jevrejstva i masonerije.“ (Božović, 2004:225)

Na ovu temu dr Aleksandar Stojanović je objavio izvanredan rad pod nazivom *Antimasonska izložba u Beogradu 1941. u kontekstu nacističke aktivnosti u okupiranoj Evropi 1939-1944* iz koga ćemo citirati

⁷⁰ *Logor Banjica 1941-1944*, Arhiv Beograda, 2008

⁷¹ *Novo vreme*, 17.10.1941.

najzanimljivije delove : “Iako je manifestacija formalno nosila naziv Antimasonska izložba, njen koncept je istovremeno podjednako bio antimasonski, antisemitski i antikomunistički, i predstavljao je vernu materijalizaciju otrovne okupatorsko-kolaboracionističke propagande o 'judeo-masonsko-boljševičkoj zaveri'. Ponajviše na osnovu novinskih članaka: 'Interijer jevrejske sobe usred Beograda i misli koje čoveku padaju na pamet povodom toga', 'Masonerija, jevrejstvo i komunizam na videlu dana', 'Tajna kuće u Garašaninovoj 8', i 'Odaje koje otkrivaju tajnu jedne paklene organizacije', moguće je u velikoj meri rekonstruisati izgled i raspored postavke Antimasonske izložbe. Ona je bila kompleksna, sastavljena iz više efektno zaokruženih celina, a cilj joj je bio da kod posetioca izazove snažnu emotivnu reakciju, i usmeri ga ka ideološkim stavovima nacista i njihovih saradnika.

Tzv. “Русki paviljon“ bio je posvećen boljševičkoj revoluciji i životu u Sovjetskom Savezu: isticano je da su Jevreji, presvučeni u komuniste i tobožnje borce za ravnopravnost, prevarili ruski narod i sproveli uništenje Rusije i njene duhovnosti, u skladu sa uputstvima iz Protokola sionskih

mudraca i Talmuda. Na posetioce je posebno snažan vizeulni utisak ostavljao deo izložbe posvećen masoneriji, tzv. 'hram', koji je predstavljao (dramatizovanu) umanjenu rekonstrukciju predratnog izgleda lože 'Jugoslavija', sa posebnim odajama za iskušeničke, porukama na latinskom jeziku, izloženim kosturima i mrtvačkim lobanjama. Dodatni antimasonski sadržaji prezentovani su u tzv. 'Engleskom paviljonu', kojim je dominirala rekonstrukcija britansko-jevrejske masonske lože sa ostrva Džerzi (Jersey) u kanalu La Manš. U njoj su se, umesto Biblije i poruka na latinskom i engleskom jeziku, nalazile Tora i poruke na hebrejskom, čime je okupatorsko-kolaboracionistička propaganda htela da ukaže na navodnu snažnu povezanost engleske masonerije sa jevrejstvom. Ona je posetiocima i konceptualno sugerisana, jer se iz Engleskog paviljona prelazilo u jevrejsku ložu Bene Berit (B'ne B'rit, u prevodu: Sinovi Saveza), a iz nje potom u deo izložbenog prostora posvećenog Jevrejima na prostoru Jugoslavije. Jevrejska ornamentika, koja je bila prisutna i u izložbenim prostorima posvećenim masoneriji i u onima posvećenim Jevrejima, očigledno je bila odabrana i postavljena tako da posetioce navede na zaključak da 'međunarodno jevrejstvo' stoji i iza slobodnih zidara, britanskog imperijalizma i komunista.

Tzv. 'Jevrejsko odeljenje' izložbe bilo je posvećeno iskrivljenom prikazivanju istorijske uloge jevrejske zajednice u Srbiji: brojni grafikoni i statističke tabele trebalo je da uvere posetioce kako su Jevreji eksploatirali srpski narod i kočili njegov civilizacijski napredak, a u okviru ovog odeljenja kao posebna organizaciona celina postavljena je i soba Gece Kona, istaknutog izdavača, koji je u okupatorsko-kolaboracionističkoj propagandi bio personifikacija negativnog jevrejskog uticaja na srpsku kulturu i prosvetu.

Put kroz postavku posetioce je potom vodio do komunističkog dela izložbe, u kome su uglavnom bili izloženi odlomci iz komunističke štampe, proizvoljno predstavljeni podaci o ustanku koji je još uvek buktao, kao i autoportret Moše Pijade. Poslednja izložbena prostorija na Antimasonskoj izložbi, konceptualno postavljena kao "svetlo na kraju tunela ('posetiocima izložbe pruža vedriju sliku i osveženje'), bio je 'Nemački paviljon', nazvan 'Viktorija!'. On je predstavljao oličenje nemačke ratne propagande i

različite vrednosti iznosila je 15 dinara. Sačuvanih originalnih primeraka ovih poštanskih marki ima i danas, i oni među filatelistima dostižu veliku vrednost.”

Posebno je indikativna poruka sa Nedićevih plakata upućena srpskom narodu: birajte život, a ne smrt. Za Nedićevu vladu život je predstavljala nacistička Nemačka, a smrt Sovjetski savez i komunizam ali ništa manje ni “plutokratski Zapad“.

”Prigodne” poštanske marke povodom Antimasonske, antijevrejske i antikomunističke izložbe u Beogradu, 22.10. 1941 – 18. januar 1942.

Za javni diskurs Nedićeve Srbije, a ova izložba je to trebalo jasno da pokaže, i “buržoasko-demokratski Zapad i boljševička Rusija“ nisu tvorevine po sebi, već puki produkt “paklenog jevrejskog plana“ da se pokori svet. Jer “niko drugi već Jevrejin drži ravnotežu između boljševizma i zapadne demokratije“ i, baš kao što tvrdi nacifašistički okupator, sa čim se očito slažu i Nedić i njegova vlada, samo on, Jevrejin, “ako mu se ne stane na put“ može da tu ravnotežu pomera po svojoj volji.

Novo vreme je na svoj način podsticalo antisemitsko raspoloženje kod svojih čitalaca tvrdnjama kako “mi Srbi u svojoj naivnosti nismo ni slutili da tolike godine gajimo guju u nedrima“ misleći na domaće Jevreje.⁷²

Ova izložba, (slična je 1942. godine priređena i u NDH), još je jedan neoboriv dokaz o antisemitskom karakteru Nedićeve vlade.

⁷² vd. *Novo vreme*, 27. 10. 1941, s.2

LOGORI U NEDIĆEVOJ SRBIJI

U Nedićevoj Srbiji postojalo je više koncentracionih logora za sve protivnike okupatora i kvislinških snaga kao i za Jevreje i Rome (Cigane) koji su prema nacističkim Nirnberškim propisima iz 1935. godine bili proglašeni nižom rasom i kojima je namenjeno fizičko istrebljenje.

Postojali su logor Topovske šupe na Autokomandi, docnije logor isključivo za Jevreje na beogradskom Sajmištu, logor Banjica za sve političke protivnike i Zavod za prevaspitavanje srpske omladine u Smederevskoj Palanci, specifična ustanova u kojoj su vladali logorski uslovi: izgladnjivanje, prebijanja i razne vrste tortura za one koji “pružaju otpor prevaspitanju u nacionalno-patriotskom“ duhu.

Logor na beogradskom Sajmištu

(Jevrejski logor Zemun – Judenlager Semlin)

Logor Sajmište, ili “Jevrejski logor Zemun” (Judenlager Semlin), nalazio se na levoj obali reke Save, naspram današnjeg Savskog mosta, na Beogradskom sajmištu i bio namenjen za likvidaciju beogradskih i srpskih Jevreja. Formalno, beogradsko Sajmište jeste bilo na teritoriji NDH od 10. oktobra 1941., kad je na nemačku inicijativu utvrđeno razgraničenje između Srbije i NDH, ali tamo nikada nije bilo ni jednog ustaše niti su oni imali bilo kakve ingerencije nad tim logorom, što je dobro poznata istorijska činjenica. Zato je nerazumljivo zbog čega srpski novoistoričari insistiraju da je to bilo “Logor NDH“ kad je to potpuno istorijski i naučno neopravdano tvrđenje.

Ipak poštujući formalne činjenice, nemačka okupaciona vlast je uputila zahtev vladi NDH za dozvolu da joj ustupi teritoriju za uspostavljanje logora, što je Pavelićeva NDH i učinila, pod uslovom ”...da u logoru ne

bude srpskih stražara ili policajaca i da se logor snabdeva i finansira iz Beograda.” (Božović, 2004:213). I ova činjenica jasno pokazuje da NDH nije imala ništa sa ovim logorom za Jevreje, a zahtev da u logoru ne bude srpska već isključivo nemačka straža upućen je kako se ne bi “povredio teritorijalni integritet i narušio suverenitet HDH“ ulaskom srpske policije na njenu, makar i formalnu, teritoriju.

Upravu nad logorom je vršila isključivo nemačka okupaciona vlast do jula 1944., kad je logor definitivno raspušten. Od decembra 1941. do maja 1942. godine logor je imao naziv Logor za Jevreje, a od maja 1942. do jula 1944. zvao se Prihvatni logor Zemun (Anhaltelager Semlin).

U početku je logor bio samo za srpske Jevreje i to prvenstveno za žene, decu i starce. Svakodnevno od 8. decembra 1941. do početka maja 1942. godine, jevrejska deca, žene i starci ubijani su na putu od logora do pripremljenih masovnih raka u Jajincima i za samo pet meseci u logoru je stradalo preko šest hiljada Jevreja. Kada je maja 1942. dovršeno uništavanje Jevreja, a Srbija proglašena za *Judenrein* – očišćenu od Jevreja, logor je počeo da prima i druge taoce: komuniste, partizane kao i civile uhvaćene na području ratnih dejstava od maja 1942. do jula 1944. godine⁷³

Kako je nastao ovaj koncentracioni logor?

Nakon što je Vermaht streljao u znak odmazde oko 5.000 muškaraca Jevreja od maja do oktobra 1941, nemačka administracija je u jesen 1941. počela da traži lokaciju na koju bi bili premešteni preostali Jevreji, žene, deca i stari, koji su zbog pola, godina ili fizičkog stanja bili privremeno pošteđeni streljanja. Prvobitno, plan je bio da se do predviđene deportacije na “prihvatilište na istoku“, Jevreji smeste u logor blizu Sremske Mitrovice, ali se shvatilo da je lokacija nepodesna, jer je zemljište podložno poplavama, te se od tog plana odustalo.

⁷³ Podrobnije o ovom logoru u: Milan Koljanin, Nemački logor na beogradskom Sajmištu, Beograd, 1992.

Nemačka vojna uprava je odlučila 23. oktobra 1941, da za tu namenu preuredi Beogradsko sajmište i njegove paviljone, napuštene nakon bombardovanja 6. aprila.

Adaptaciju prostora je izvela nemačka građevinska organizacija Tot, a radove su izvodila grupa od 200-300 Jevreja iz logora Topovske šupe, koji su kasnije internirani u logor Sajmište, dok je logor na Autokomandi likvidiran.

Svim registrovanim Jevrejima u Beogradu je naređeno da se prijave u policiju u kancelariju za Jevreje (Judenreferat). Između 8. i 13. decembra, Jevreji su sprovedeni preko pontonskog mosta u logor, u kome je broj zatvorenika već do 12. decembra bio 5.281. Sa dovođenjem Jevreja sa Banjice, iz Šapca, Niša, Kosovske Mitrovice, Novog Pazara, Raške, izbeglica iz Beograda i srednje Evrope, broj zatočenika u logoru je između 8. decembra 1941. i kraja aprila 1942. porastao na 7.000, od toga 6.400 Jevreja i 600 Roma. (Koljanin, 1992)

Za komandanta logora i njegovog zamenika su određeni SS potporučnik Herbert Andorfer i SS podoficir Edgar Enge, poznat pod nadimkom "Dželat". U logoru su Nemci organizovali određenu hijerarhiju od samih logoraša-Jevreja koji su imali razna zaduženja: da brinu o snabdevanju logora i da se staraju o organizaciji života u logoru, pružanju medicinske pomoći i sl.

Sajamski prostor se sastojao iz više paviljona različite veličine. Najveća zgrada, Jugoslovenski paviljon br. 3, površine 5000 m², primio je prvi kontigent zatočenika, 5.000 žena i dece. Paviljon je pretrpeo štetu prilikom bombardovanja 6. aprila, i na njemu su bili oštećeni krov i polupani prozori, koji su propuštali kišu, sneg i vetar. Zima 1941/1942. je bila jedna od najhladnijih koje se pamte. Između decembra i marta, 500 zatvorenika je umrlo od hladnoće, bolesti i gladi. Zatvorenici u paviljonu br. 2, pristigli u januaru 1942, smešteni su pod jednako nehumanim uslovima. (Koljanin, 1992).

U paviljonu br. 4 se nalazila kuhinja u kojoj je spremana hrana. Dnevno sledovanje se sastojalo od vode, slabog čaja, bajate čorbe od kupusa ili krompira i malog komada kukuruznog hleba. Beogradske vlasti

su snabdevanje logora stavile na dno prioriteta. Isporuka hrane logoru se vršila jedino kada je bila zadovoljena potreba ostalih stanovnika grada.

Umrli zatvorenici su, nakon odlaganja u Turski paviljon, koji je služio kao kupatilo i mrtvačnica, prenošeni preko Save i sahranjivani na Jevrejskom groblju. U bolnici logora, koja se nalazila u Spasićevom paviljonu, radili su doktor Moša Alkalaj i bolničarka Hilda Dajč. Zatočenici su bili tretirani svirepo i izloženi prebijanju i ponižavanju od strane nemačkih stražara. Desetak zatočenika je pogubljeno, jer su pokušavali da prokrijumčare pisma. Pogubljenja su vršena na otvorenom, između paviljona br. 3 i 4. Jedno od drastičnih pogubljenja bilo je i ovo:

“Pomoć Jevrejima koji su doterani iz Niša jedno kraće vreme pružao je nemački šofer, koji im je doturao hleb, ponekad i slaninu. Pomagala mu je i mlada Jevrejka, ali su oboje bili otkriveni. Zatvorenici su pozvani da se okupe u dvorište logora, zatim su postrojeni, a ispred njih su doveli Jevrejku sa nemačkim šoferom. Devojci je dat budak da sebi iskopa grob. Iskopala je toliko da je rupa došla do njene glave, a onda su je nemački vojnici zatrпали. Virila je samo glava kad je prišao Nemač i odsekao je naočigled logoraša koji su posmatrali strašan prizor. Pojedini su tada preklinjali Nemce da ih streljaju i ne muče više.⁷⁴

U decembru 1941, oko 500 Romkinja sa decom je dovedeno u logor. Zatočeni Romi su bili smešteni u paviljonu br. 2. Njih oko 60 je umrlo tokom zime, od bolesti i hladnoće. Ostali su oslobođeni januara i marta 1942, nakon što su preko prijatelja i rođaka uspeali da nabave dokaz o stalnom boravku, odnosno da ne pripadaju grupi Roma čergara. Poslednja grupa Roma je oslobođena aprila 1942. godine.

Okupatorske vlasti u Beogradu su u proleće 1942. shvatile da planirana deportacija srpskih Jevreja na istok nije izgledna. Rešenje za ”Jevrejski problem“ je pronađeno u njihovom istrebljivanju. U tu svrhu je marta 1942. iz Berlina stigao kamion ”đušegupka“, vozilo marke Zaurer (Saurer), specijalno adaptirano za usmeravanje izduvnih gasova motora u hermetički zatvoreni tovarni deo kamiona. Nakon što se auspuh priključi na tovarni

⁷⁴ Izložba o devojci koja je poslednje dane provela na Starom sajmištu (B92, februar 2018)

deo, vožnja od 10 do 15 minuta je bila dovoljna da usmrti 100 ljudi zaključanih u vozilu. U nacističkim dokumentima, vozilo je nazivano "vozilo za uništavanje vaški" (Entlausungswagen).⁷⁵

Prve žrtve su bili pacijenti i osoblje beogradske jevrejske bolnice (u ulici Visokog Stevana na Dorćolu). Oni su pogubljeni 18. i 19. marta 1942, njih preko 800⁷⁶. Nakon što su usmrćeni ugljen monoksidom, tokom puta kroz Beograd, njihova tela su zakopana u masovnu grobnicu u Jajincima, selu u podnožju Avale, južno od grada. Tamo su srpski zatvorenici vadili leševe iz kamiona i zakopavali ih u prethodno iskopane rake.

Ostali Jevrejski zatočenici logora su doživeli istu sudbinu. Između 19. marta i 10. maja 1942, Gec i Majer, SS oficiri koji su vozili kamion, usmrtili su na isti način još oko 6.300 Jevreja, vozeći od Sajmišta do Jajinaca i nazad između 65 i 70 puta. Od oko 7.000 Jevreja zatočenih na Sajmištu, preživelo je manje od 50 žena, koje su oslobođene jer su bile udate za Srbe.⁷⁷

Broj Jevreja u logoru po datumima

Datumi 1942.	Broj Jevreja u logoru
6 – 15. Mart	5.150
16 – 25. Mart	5.293
26. mart – 4. April	4.005
5 – 24. April	2.974
25. april – 5. Maj	1.184

Od ukupno 17.800 Jevreja koliko je živelo u Srbiji i Banatu, ubijeno je njih 14.800 (83,1 %). Ako se ne računaju 1.200 jevrejskih izbeglica koje je rat zatekao u Srbiji, od 16.600 Jevreja, poreklom sa teritorije pod okupacijom Nemaca od aprila 1941, ubijeno je oko 13.600, odnosno 82 %. Oko 6.320, ili 42,5 %, je izgubilo život u Jevrejskom logoru Sajmište ili ubrzo nakon odvođenja iz njega. (Koljanin, 1992: 70-97)

⁷⁵ <http://www.semlin.info/> Istraživački projekat sajmište, Pristupljeno 9. 4. 2018.

⁷⁶ *Isto.*

⁷⁷ *Isto.*

Po istoričaru Kristoferu Brauningu, ubijanje srpskih Jevreja na Sajmištu je "začeće" šireg plana da se unište evropski Jevreji. Konstruisanje kamiona i njegova upotreba u ubijanju, "nagovestilo je efikasnost i rutinsku hladnokrvnost koje će kasnije biti usavršena u logorima smrti"⁷⁸.

U Jevrejskom logoru Sajmište, za manje od dva meseca, nestala je skoro polovina od ukupnog broja Jevreja sa teritorije okupirane Srbije. Druga polovina, (uglavnom muški deo populacije), je ubijena ranije od maja do novembra 1941., van ovog logora. Računa se da je rat je u Srbiji preživelo samo oko 1500 do 2000 Jevreja.

Nakon što su i poslednji Jevreji iz logora ubijeni, logor menja svoju namenu i postaje "Prihvatni logor" za političke zatvorenike (nem. Anhaltelager). Većina zarobljenika će kasnije biti deportovana na prinudni rad u Norvešku, Nemačku i manje radne logore u centralnoj Srbiji. Sajmište je tako pretvoreno u glavni "distributivni centar" radne snage iz cele Jugoslavije. Manji broj političkih zatvorenika i partizana su poslani u Mathauzen i Aušvic. Oko 2.900 zatvorenika iz Jasenovca nakon što su proglašeni radno nesposobnima, vraćeni su u Jasenovac, gde su i ubijeni.

Prvi komandant logora je bio SS kapetan Forster, koji je direktno učestvovao u zlostavljanju zatočenika, a ponekad ih je i lično ubijao. Početkom novembra 1942, zamenio ga je SS kapetam Majneke, koji će ostati na dužnosti do februara 1943. godine. Njega će zameniti SS potporučnik Šercinger. Ostaće upamćen kao surov i bezobziran iako je na položaju ostao samo dva meseca. Početkom maja 1943, za komandanta logora je postavljen SS poručnik Beker. On će ostati komandant logora sve do druge polovine maja 1944. odnosno do raspuštanja logora.

Prema istoričaru Milanu Koljaninu, ukupno 31.972 zatočenika su prošla kroz logor između maja 1942. i jula 1944. Velika većina su bili Srbi iz Hrvatske i Bosne, ali je bilo i Hrvata, Bošnjaka, Grka, Albanaca i Jevreja. Najmanje 10.636 je umrlo u samom logoru i sahranjeno je u grobnicama na Jevrejskom groblju u Zemunu, na Bežaniji, u Jajincima i na nekim drugim lokacijama u blizini logora. To predstavlja trećinu ukupnog

⁷⁸ O stavovima Brauninga detaljnije videti u: Browning, Christopher R. . Holmes & Meier, Nebraska press, Lincoln and Yad Vashem, Jerusalem, 1985.

broja logoraša za taj period, ili prosečno 13 žrtava dnevno. (Koljanin, 1992)

Više od 16.500 zatvorenika je dovedeno je nakon istrebljenja Jevreja u drugoj polovini 1942. godine. Oko 14.000 je bilo sa teritorije NDH, a oko 2.800 zatvorenika je bilo iz Srbije. Najviše zatvorenika je dovedeno sa Kozare, zarobljenih prilikom velike nemačke vojne operacije u leto 1942. Od ukupno 2.879 zatočenika dovedenih sa teritorije okupirane Srbije, partizana i njihovih simpatizera je bilo 1.609, a pripadnika četničkog pokreta 1.023. Za kriminal je bilo optuženo 30 zatočenika, a za 247 nije moguće utvrditi razlog hapšenja. (Koljanin, 1992).

Uskoro su pristigli i zarobljeni partizani iz Crne Gore i Hercegovine, a zatim i sa područja Like, Korduna i Banije. Ukupno je prema jednom nemačkom izveštaju u junu, julu i avgustu bilo zatvoreno 7.000 partizana. Partizanski ustanici i simpatizeri su u logoru bili kao dopuna kvote za odmazdu u slučaju da je iz logora na Banjici nije bilo u predviđenom broju. Veliki broj njih je streljan u Jajincima.

Prvi veći dolazak četničkih ustanika zabeležen je u novembru i decembru 1942. godine. Iz okoline Čačka, Užice, Požege i Ivanjice pristigla je grupa od 500 uhvaćenih četnika, od kojih je veliki broj bio iz redova četnika Koste Milovanovića Pećanca. (Glišić, 1970:143).

Tokom tih prvih osam meseci, u logoru je umrlo oko 4.250 zatvorenika. Najveća smrtnost je zabeležena u leto 1942, kada je zbog velike koncentracije zatvorenika na malom prostoru i zbog loših sanitarnih uslova, izbila epidemija dizenterije. Samo tokom meseca avgusta, umrlo je 2.266 zatočenika (samo 22. avgusta ih je umrlo 340), a nakon toga još 1.340 u septembru. (Koljanin, 1992)

Između januara 1943. i jula 1944, dovedeno je u logor još 15.300 zarobljenika, najveći deo iz NDH i iz okupirane Srbije. Nakon kapitulacije Italije u jesen 1943, dovođeni su i zarobljenici iz Crne Gore, Sandžaka i sa Kosova, iz Dalmacije, Italije, Grčke i Albanije. Takođe je dovedeno i 120 Jevreja uhapšeno u Splitu. Oni su u logor stigli 27. oktobra 1943, a streljani u Jajincima tri meseca kasnije.

U januaru 1943. godine stigla je još jedna veća grupa četnika i njihovih pristalica iz Kosova i Metohije i Raške. Najveći dolazak četnika zabeležen je posle operacije “Švarc“ u Crnoj Gori koja je bila u početku uperena protiv četničkog pokreta Draže Mihailovića. Prema depeši koju je general Mihailović uputio vladi u Londonu, u logor Sajmište je došlo 4.000 ljudi posle prve faze operacije “Švarc“, a u logoru je bilo zatočeno ukupno 6.000-7.000 ljudi. U depeši koju je poslao u junu 1943. pomenuo je da se broj zatočenika popeo na 12.000, od kojih je bilo i 1.500 žena. Naravno, u ovaj broj su ulazili i zarobljeni partizani i njihovi simpatizeri iz druge faze operacije “Švarc“ (bitke na Sutjesci). Kao i partizanski zatočenici, i četnički su dopunjavali kvotu za odmazdu. (Glišić, 1970:150)

Od ukupnog broja zatočenika dovedenih u tom periodu, umrlo je njih 6.000, od bolesti, iscrpljenosti, a pogotovu zbog epidemije tifusa u jesen 1943. Premlaćivanja i vešanja u Mađarskom paviljonu su se nastavila, a oko 400 zatvorenika je ubijeno kao odmazda za činove sabotaže protiv Nemaca u Beogradu. (Glišić, 1970:151)

Uslovi u logoru su bili izuzetno teški: logoraši su bili krvnički premlaćivani do smrti od strane stražara, i od strane logorskog obezbeđenja, regrutovanog iz redova zatvorenika. Drugi uzroci smrti su bili iscrpljenost usled besmislenog fizičkog rada i bolesti. Takođe, zatvorenici koji su pokazivali simptome zaraznih bolesti su bili streljani ili premlaćivani da ne bi došlo do proširenja zaraze. Premlaćivanja su vršena u zloglasnom Mađarskom paviljonu, nazvanom “paviljon smrti“⁷⁹.

Iako su većinu zatvorenika činili muškarci, kroz logor je prošlo i 1.500 žena. Većina njih, smeštenih u Češkom paviljonu, ili je bilo oslobođeno, ili je poslato u Nemačku na prinudni rad. U martu 1944, poslednja grupa logorašica je predata srpskim vlastima.

Prilikom bombardovanja Beograda aprila 1944, Sajmište je direktno pogodeno. Leteće tvrđave B-17, korišćene u napadu, ciljale su obližnje mostove i oblast direktno naspram logora (savske dokove i železnički čvor). Poginulo je između 80 i 120 logoraša. (Glišić, 1970:150). Narednih

⁷⁹ <http://www.semlin.info/> Istraživački projekat Sajmište, Pristupljeno 9. 4. 2018.

nedelja, zatvorenici su prebacivani u druge logore, a u krajem maja Nemci su u dogovoru sa vlastima NDH transportovali zatočenike u logor u Vinkovcima. Dana 26. jula 1944, Sajmište je zvanično zatvoreno.

Međutim, dva meseca kasnije, 17. septembra, grupa Jevreja iz Mađarske i Banata, koji su radili prinudno u Borskom rudniku, provela je tri dana na lokaciji napuštenog logora dok su čekali transport u logore smrti u Nemačkoj i Poljskoj. Tako su Jevreji bili prve i poslednje žrtve Sajmišta⁸⁰.

Većina Nemaca odgovornih za rad logora je uhapšeno i izvedeno pred sud. Nekoliko njih je izručeno Jugoslaviji i pogubljeno. Komandant logora Herbert Andorfer i njegov zamenik Edgar Enge su uhapšeni tokom 1960ih nakon mnogo godina skrivanja. Obojici su Zapadnoj Nemačkoj i Austriji izrečene kratke kazne, mada Engeova osuda nikada nije realizovana zbog njegovih godina i lošeg zdravlja.

Logor Banjica

Drugi veliki beogradski logor bio je logor Banjica. O tom logoru kroz koji je prošlo oko 30.000 ljudi (prema logorskim knjigama 23.637) među kojima i oko 900 Jevreja i 300 Roma (koji iz nekih razloga nisu isporučeni u “logor za Jevreje i Cigane” na Starom sajmištu) i u kojem je stradalo, prema podacima zvaničnih logorskih vlasti, 4.286 zatočenih, objavljena je obimna dvotomna monografija u izdanju Istorijskog arhiva Beograda. Pored kraće uvodne studije i statističkih podataka o logorašima sačinjenim na osnovu knjiga koje je vodila logorska uprava, monografija sadrži imena svih onih koji su kroz taj strašni logor smrti prošli od njegovog formiranja 5. jula 1941. do njegovog rasformiranja 3. oktobra 1944. godine.

Kako je nastao ovaj logor?

Šef Upravnog štaba Harald Turner uputio je 22. juna 1941. godine tadašnjem šefu Komesarske uprave koji je vršio i dužnost “ministra“ un-

⁸⁰ Isto, pristupljeno 9.4.2018.

utrašnjih poslova Milanu Aćimoviću zahtev da počne sa “hapšenjem komunista i svih zločinačkih elemenata“. U zahtevu se kaže: “sve uhapšene zločinačke elemente i komuniste moramo sprovesti u koncentracioni logor koji Vi treba da organizujete“⁸¹. Odlučeno je da logor bude podeljen na deo u nadležnosti srpskih kolaboracionističkih vlasti, a druga polovina da bude pod nadležnošću Gestapoa. Srpskim delom logora upravljao je zloglasni Svetozar Vujković, a nemačkim Ernst fon Kajzenberg koji je bio ujedno i komandant Beograda. Za logor je izabrana bivša kasarna 18. Pešadijskog puka na Banjici. Prvi logoraši stigli su u logor već 9. jula 1941. Gestapo je srpsku policiju koristio kao svoj pouzdani brutalni i vrlo učinkovit instrument za hapšenje svih nepodobnih Srba, Jevreja, Roma. Njih su dakle hapsili ne samo Gestapo, nego i srpska Specijalna policija. Dragi Jovanović, šef Srpske državne bezbednosti, napravio je kategorizaciju banjičkih logoraša na one koje treba streljati i one koje treba osuditi na robiju i prisilan rad. Komisija koja je istovremeno predstavljala i sud i odlučivala o sudbini logoraša, imala je tri člana, svi su bili Srbi i to po jedan iz Uprave grada, Ministarstva unutrašnjih poslova i Srpske državne bezbednosti. Nije se retko dešavalo da Komisija svoje sunarodnike Srbe osudi na I kategoriju (streljanje), a da Nemci tu kaznu preinače u robiju “Pokazalo se da i gestapovski kriterijumi mogu biti manje radikalni od onih koje je primenjivala Specijalna policija.“ (Božović, 2014:381).

U kojoj meri su okupatorske i kvislinške vlasti učestvovala u broju streljanih lica u banjičkom logoru svedoče sledeći podaci: Specijalna policija, kojom su rukovodili Ilija Paranos i Božidar Bećarević, tokom troipogodišnje okupacije privela je 4.456 lica od kojih je 1.409 streljano što čini njeno direktno učešće u zločinima od 31,62%. Treba istaći da je ta lica pre streljanja u “islednom postupku” saslušavala i torturivala na najgore moguće načine upravo Specijalna policija. Evo kako izgleda lista drugih “dovodilaca” u logor na Banjici: SS je priveo 11.311 lica od kojih je streljano 1.872 (16,52%), Gestapo je uhapsio 1.773 osobe i od tog broja streljano je 326 (18,39%), feldkomande su privele ukupno 1.246 lica od kojih

81 Zbornik NOR, Borbe u Srbiji 1941, dokument br. 108.

je dvoje izgubilo život (0,16%), nemačka policija je tokom okupacije uhapsila 637 lica i od tog broja je ubijeno 71 (11,15%), nemačka vojska je u logor privela 1.224 osobe i od tog broja 124 je streljano (10,21%), dok su načelstva srezova širom Srbije pod ingerencijom Nedićeve “vlade narodnog spasa” za nešto više od tri godine uhapsila ukupno 1.256 lica, a od tog broja njih 25 nije preživelo pakao banjičkog logora (1,99%)⁸²

Banjički logor zauzima važno mesto i u istoriji holokausta u Srbiji. Prema Branislavu Božoviću u banjički logor je dovedeno oko 900 Jevreja oba pola i svih starosnih struktura.

“Jevreji zatočeni u logoru na Banjici bili su uglavnom iz Beograda (385) a manji broj iz unutrašnjosti. Muškarci su među zatočenicima činili 66,72%, a žene 32, 41%. Pregled po zanimanjima pokazuje da je najviše bilo trgovaca, činovnika, zanatlija i domaćica ali i priličan broj univerzitet-ski obrazovanih ljudi. Oni su doživeli istu sudbinu kao i zatočeni ostalih logora za Jevreje (Topovske šupe i kasnije beogradsko Sajmište). Prema nepotpunim podacima u logoru na Banjici stradalo je ukupno 382 Jevreja, od toga posebno označeno 257 streljanih, 122 likvidirana, 2 obešena i 1 preminuo. Od ostatka, 186 je prebačeno u logor na beogradsko Sajmište, a 103 Jevreja su iz Banjice preuzeli SS i Gestapo.“ (Božović, 2004:260).

Ipak najveći broj logoraša su po nacionalnosti bili Srbi. Bili su to ne samo komunisti, već i drugi rodoljubi, građanski političari koji se nisu priklonili kvislinškom režimu, kulturni i javni radnici, ugledni ali i sasvim obični građani. Stradale su čitave porodice, među njima i porodica Trajković – otac, majka, sin i dve kćeri – koji su ubijeni 9. marta 1942. godine. Jedna od kćeri apotekara Trajkovića bila je i Sloboda, studentkinja filozofije i verenica Ive Lole Ribara.

Hapšeni su, i to treba reći, i pojedini pripadnici ravnogorskog pokreta. To je činjeno uglavnom zato što Nemci nikada nisu verovali svom povremenom saradniku Draži Mihajloviću, što je bilo sasvim u skladu sa Hitlerovim uverenjem da “Srbima nikada ne treba verovati, naročito ne oficirima kojima su pučevi u krvi što se jasno pokazalo 27. marta”. Čak i kada u leto 1944. ravnogorski oficiri manje-više otvoreno budu prešli na

⁸² Podrobnije u: Logor Banjica, Arhiv Beograda, Beograd, 2008.

Nedićevu stranu, izdajući tako “kralja i otadžbinu”, nemačka komanda u Beogradu će ih i dalje gledati s podozrenjem. Nisu tobožnje rodoljublje ravnogoraca i navodni otpor neprijatelju primorali Nemce da ih povremeno preventivno hapse i za njima raspisuju poternice, već strah od njihovog verolomstva i “pučističkih namera” i onda kad pristanu na povremenu saradnju. Premda je svakako među nekima od njih bilo i iskrene želje da se bore protiv okupatora, ali takvi su većinom prešli u partizanske redove još krajem 1941 a naročito nakon govora kralja Petra Drugog na radio Londonu (26. avgusta 1944) kada se javno odrekao Draže Mihailovića i priznao Tita i Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije kao jedine snage koje se bore protiv okupatora i pozvao sve rodoljube da stupe u njene redove. Tada se među šokiranim četnicima pevala ona podrugljiva pesma “Mi za kralja, kralj za Tita, šta će biti, Bog te pita!”.

Odbijanjem da potpišu *Apel srpskom narodu* mnogi građanski intelektualci su pali u nemilost Nedićevog režima. Ali čak i potpisnici Apela ukoliko su kasnije izrazili bilo kakvu rezervu prema “novoj Srbiji” ili prema “nemačkim prijateljima, koji svojom teškom borbom strpljivo grade mesto za Srbiju u novoj Evropi”, okarakterisani su kao potencijalni protivnici “novog evropskog poretka” i bili su preko tadašnje štampe (*Novog vremena, Obnove, Srpskog naroda* i sl.) izloženi javnoj osudi, a od nje do čina hapšenja bio je samo korak. Već početkom novembra 1941. pokrenuta je zajedno s nemačkom okupacionom upravom velika akcija njihovog hapšenja. Tom prilikom uhapšeno je 152 istaknutih rodoljuba, profesora univerziteta, naučnika i kulturnih pregalaca i kao taoci su upućeni u Banjički logor. Među njima su bili Aleksandar Belić, (koji je potpisao Apel!), Aleksandar Deroko, Miloš Đurić, Mihailo Ilić, Petar Kolendić, Viktor Novak, Veljko Petrović, Vasa Čubrilović, Jovan Erdeljanović, Risto Stijović, Aleksandar Leko, Nikola Vulić, Ivan Đaja, Tihomir Đorđević i drugi.

Upravnik grada Beograda i šef srpske obaveštajne službe Dragi Jovanović, u govoru koji je održao 5. novembra 1941. godine, profesore i kulturne radnike nazvao je pristalicama “engleske plutokratije, američkog imperijalizma, jevrejske bankokratije i Kominterne”.⁸³

Dimitrije Ljotić, osvedočeni fašista i nemački prijatelj, iste večeri po hapšenju grupe intelektualaca posetio je generala Turnera u nastojanju da

⁸³ *Isto.*

ga ubedi da “uhapšeni taoci nisu povezani sa komunističkim bandama” i da bi ih “u interesu smirivanja javnosti” trebalo pustiti. Turner mu je odgovorio da i on zna da oni svakako nisu komunisti, ali jesu “masonerija” i da su pod tom optužbom uhapšeni, ali da će on sa svoje strane učiniti sve da uhapšenici ne budu držani kao taoci za eventualne partizanske odmazde, nego kao obični pritvorenici. Tako je Nedićev kabinet već sutradan obavješten o ovoj odluci generala Turnera. Najveći broj uhapšenih intelektualaca pušten je već do kraja decembra 1941. godine. Neki od njih su pak ostali u logoru sve do marta 1942. To je bila jedna od retkih intervencija domaćih kolaboracionista kod Nemaca da se spasu životi sugrađana.

O zločinima u logoru Banjica ne samo da nije bilo reči na sednicama vlade ili u razgovorima sa nemačkim komandantima, nego je teror s jeseni 1944. i povećan. Dragi Jovanović je nakon rata u istrazi priznao da je kao šef državne bezbednosti i upravnik grada pod čijom nadležnošću su bili i Specijalna policija i upravnik logora Banjica Vujković, izdao stroga naređenja o mučenjima logoraša: “Vođena je borba na život i smrt između nas i komunista i nisu birana sredstva. Primenjivane su kod isleđenja batine i to na taj način što su licima vezivane noge i ruke i ona su tučena po tabanima goveđom žilom ili pendrekom. Tučeni su po celom telu, a naročito pendrekom po krstima. Bilo je pesničenja i šamaranja. Davali bismo im slana jela, a posle toga ih mučili žeđu sve dok se ne nateraju na priznanje. Držani su ljudi stojeći, vezanih ruku, i nije im se dozvoljavalo da spavaju da bismo na taj način došli do daljih otkrića. A tuklo se i džakčićima peska, čuo sam da su metate igle pod nokte, da su vađeni nokti, a bilo je i ubistva “u bekstvu”. (Božović, 2014:408).

Jovanović nije negirao svoju odgovornost za streljanje uhapšenih komunista i drugih rodoljuba. “Bećarević je podnosio predloge za streljanje lica I kategorije, a ponekad i Paranos. Konačnu odluku sam donosio ja.” (Božović, 2014:408).

Kako se nazirao kraj rata i propast Hitlerove Nemačke, bes, strah i razočaranje su se uvukli u duše srpskih kvislinga. Samo tako se može objasniti da je 11. septembra 1944, kada se u Beogradu već maltene mogla čuti potmula grmljavina ruskih kaćuša sa granica Rumunije, odvedena ve-

lika grupa žena na streljanje. Tom prilikom, osećajući da je kraj rata blizu, i računajući da nemaju šta da izgube, četiri žene iz te grupe su iznenada napale stražare i pokušale da pobegnu. Dve su ubijene na licu mesta u hodniku logora, dok su ostale istoga dana streljane na Jevrejskom groblju. To se dogodilo samo tri sedmice pre kukavičkog bekstva Nedićeve vlade iz Srbije u Beč! Da ti kvistlinzi nisu pokazali ni trunke samilosti čak ni onda kada su videli da se raspršio njihov san o “moćnoj Srbiji u novom evropskom poretku” svedoči i poslednja egzekucija u logoru Banjica koja je izvršena 1. oktobra 1944. godine kada su streljane dr Vera Mičić i njena maloletna kći. Logor je raspušten 3. oktobra po naredbi nemačkog komandujućeg generala. Upravnik Vujković je istog dana posle podne telefonskim putem dao nalog svom pomoćniku Radomiru Čarapiću da pusti sve logoraše. Banjicu su tog dana i večeri napustili zatvorenici II i III kategorije. Krivci I kategorije njih ukupno 31 od kojih 26 muškaraca i 5 žena (koji su prema logorskoj klasifikaciji čekali na streljanje) pušteni su sutradan 4. oktobra 1944.

“Logor je ostao prazan. Zatočeničke prostorije zvrjale su otvorene, gvozdena vrata i rešetke više nisu ničemu služile. Bio je to kraj zloglasnog mučilišta i stratišta.” (Božović, 2014:371).

Glavni krivci Dragi Jovanović, Božidar Bećarević, Svetozar Vujković su posle rata uhvaćeni i kao ratni zločinci osuđeni na smrt. Bećarevićev prvi pomoćnik Radovan Grujičić, takođe optužen za teške ratne zločine prema civilnom stanovništvu (Jevrejima i Srbima-komunistima) izbegao je sudbinu svog šefa, prvo bekstvom u Beč gde je od oktobra 1944. do aprila radio u bečkom Gestapou, a potom nepoznaim kanalima se prebacio u Kanadu gde je, pod lažnim imenom Marko Janković mirno živio sve do aprila 1992. godine, kada su ga uhapsile kanadske vlasti zbog ratnih zločina. Međutim zbog Grujičićeve starosti i teške bolesti suđenje je 1994. godine prekinuto, a smrt ga je spasila osuđujuće presude. (Božović, 2014:376)

O zločinima u logoru Banjica u Beogradu postoji opsežna i brojna literatura. Snimljena je i jedna odlična TV serija pre nekih četrdesetak godina bazirana na istorijskim dokumentima. Nažalost, sve je to u Srbiji pod

naletima populističkog fundamentalizma, nacionalističke euforije i ratova za teritorije tokom devedesetih godina XX veka, zaboravljeno, potisnuto i svesno zamagljeno. Stoga se danas veličaju okupatorski vazali i dželati i proglašavaju “istinskim Srbima” i “patriotama”. Ulicama se daju njihova imena, dok se žrtve proglašavaju “komunjarama” i krivcima “za sve nedaće srpskog naroda”. Vladala je i još uvek u jednom delu javnosti vlada retorika Nedićeve Srbije, a u našoj novijoj historiografiji pokušaj rehabilitacije ratnih zločinaca uzima sve više maha. Pokušava se, naime, služenju nacizmu i fašizmu kao tobože objektivnoj neminovnosti dati legitimacijska osnova, nasuprot otporu i oslobodilačkoj borbi jugoslovenskih i srpskih komunista i svih istinskih rodoljuba u zajedničkom narodnom antifašističkom frontu.

Zavod za prevaspitavanje omladine u Smederevskoj Palanci

Ovaj logor bio je osnovan odlukom Nedićevog Ministarstva unutrašnjih poslova od 15. jula 1942. godine sa glavnim zadatkom da “ispravlja levičarske, masonske i druge zablude srpske omladine”, kao i da oni steknu osnove “reda, rada i discipline”, a odluke je stupila na snagu danom objavljivanja u *Službenim novinama*⁸⁴. Bio je to logor za školsku i vanškolsku omladinu od 14 do 25 godina koje je trebalo prevaspitati u duhu “srpskog patriotizma i nacionalne dužnosti”, i imao je eufemistički naziv: Zavod. Kroz njega je do jeseni 1944. godine (kada je Zavod raspušten) ukupno prošlo 1.270 omladinaca i omladinki. Odluku o oduzimanju maloletne dece od roditelja donosile su upravne i policijske vlasti (Božović, 2014:192). Punoletne mladiće i devojke je hapsila Specijalna policija na osnovu dojava, prijava ali i ranijih policijskih dosijea. Ovo poslednje se najviše odnosi na simpatizere komunista. Kazne koje su deci i omladini izricane iznosile su od minimalnih šest meseci do dve godine. Prvi mladi logoraši koji su “skrenuli sa nacionalno-patriotskog puta” stigli su na izdržavanje kazne 22. septembra. Već do kraja te 1942. godine u Zavodu je bilo 500 dece i mladih. Prevaspitavanje je obavljano uz “specijalne kurseve protiv komunizma, masonsva i jevrejstva”, a mladi su bili podel-

⁸⁴ Službene novine br. 62, 4. avgust 1942.

jeni u tri kategorije: u prvu su svrstani oni koji “poznaju komunizam u teoriji i praksi ili pokazuju izuzetno interesovanje za političke, socijalne i filozofske ideje”, u drugu su spadali oni koji slabo poznaju komunizam i socijalne i filozofske ideje, a u treću mladi koji upšte ne poznaju marksističku nauku i komunizam ali su “nesvesno obuhvaćeni većtom komunističkom taktikom i propagandom”. (Božović, 2014: 193).

Božidar Bećarević je pred istražnim organima nove Jugoslavije 1946. godine o hapšenjima i sudbini mladih ali i maloletnih osoba koja je trebalo prevaspitati u nacionalnom duhu, izjavio kako je on došao na ideju da se formira takav Zavod: “Lično sam dao inicijativu ministru prosvete Veliбору Joniću za obrazovanje ovakvog zavoda gde bi se omladina izdvojila i vaspitavala u antikomunističkom duhu. Mi kao Specijalna policija smo upućivali omladince i omladinke do 25 godina i to iz Beograda i unutrašnjosti. Zavod nam je podnosio redovne izveštaje o napretku vaspitavanja.”⁸⁵

Bećarević je u pratnji ministra Jonića povremeno obilazio Zavod, a ako je trebalo policijski intervenisati onda je slao svoje saradnike iz Specijalne policije pre svih agente Sergeja Golubjeva (pored Nikole Gubareva još jednog belogardejskog Rusa zaposlenog u Specijalnoj policiji) i Momčila Novakovića. Stalni “vaspitači“ koji su neretko i fizički zlostavljali mlade logoraše, eufemistički nazvane “pitomci“, bili su Dušan Jovanović i Vladimir Popović, zvani Ćora. Ovaj poslednji je naročito bio poznat po svojim sadističkim sklonostima.⁸⁶

Oni koji su se na bilo koji način bunili protiv tretmana u zavodu ili ostajali “tvrdoglavi“ u svojim ideološkim načelima, poslani su u banjički logor. Tako je za beogradskog studenta tehnike Milorada Stanišića upućenog na Banjicu obrazloženje glasilo: “Krajnje upornim držanjem i odricanjem svoje ilegalne delatnosti a koja je nesumnjivo utvrđena, dokazao je da je ubeđeni i opasan ideološki izgrađeni komunista.” (Božović, 2014:406).

⁸⁵ Istražni predmet Božidara Bećarevića, s. 23-26 i dalje (prema Božović, 2014:406)

⁸⁶ *Isto.*

Iz Saopštenja br. 10, Državne komisije za ratne zločine iz 1945. godine, a na osnovu svedočenja većeg broja “pitomaca”, vidi se koliko su bile velike razmere fizičkog načina preavspitavanja: izgladnjivanje i batine za one koji se sporo “popravljaju” i naporan celodnevni rad do iznemoglosti bile su skoro svakodnevna pojava⁸⁷. U Zavodu su usled teških uslova života harale i bolesti. Šesnaest drvenih baraka u kojima su bili smešteni omladinci, bile su opasane bodljikavom žicom i stražarnicama, a logor je obezbeđivalo preko pedeset žandarma. Upravnik logora bio je već pomenuti Momčilo Novković koga je na to mesto upravo postavio šef IV odseka Specijalne policije Božidar Bećarević koji je ujedno i vršio nadzor nad Zavodom. Zbog nehumanog odnosa i torture nad omladinom kao i zbog odvođenja jednog broja “neposlušnih” omladinaca koji su se usprotivili bezobzirnim metodama mučenja od strane zavodskih stražara, u logor Banjicu odakle su ubrzo odvedeni i streljani u Jajincima⁸⁸ kao i zbog formiranja jednog takvog logora za decu i omladinu, Milan Nedić predsednik kvislinške vlade, Dragi Jovanović, šef državne bezbednosti i upravnik grada Beograda, Božidar Bećarević i upravnik Zavoda Momčilo Novković proglašeni su nakon rata od strane Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina, pored tačaka optužnice za ratni zločin, i posebno odgovornim i za nečovečno postupanje i zločin prema srpskoj omladini.

⁸⁷ Saopštenje br. 10 Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina, Beograd, 1945.

⁸⁸ Grupa omladinaca je pokušala bekstvo iz Zavoda ali su 11. aprila 1943 godine otkriveni, uhapšeni a zatim nakon torture u zloglasnom zatvoru Specijalne policije u Dušinoj ulici, poslani u logor na Banjici gde su nakon samo četiri dana streljani u Jajincima (Božović, 2014: 273).

NEDIĆEVE ZAMISLI O VELIKOJ SRBIJI I NJEGOVO ANTIJUGOSLOVENSTVO

Nedićeva poseta Hitleru je punu godinu dana, od septembra 1942. pa sve do njene realizacije u septembru naredne godine bila je tema brojnih razgovora između Nedića i nemačke vojne uprave.

Zbog čega je Nedić tako uporno insistirao da ga u Berlinu prime najviši nemački rukovodioci uključiv i samog Hitlera?

Bilo je dakako više razloga, od kojih su neki navođeni u našoj historiografskoj literaturi poput onoga kako bi učvrstio svoj poljuljani ugled u srpskoj javnosti ili pak da je bio nezadovoljan ograničenošću svojih ingerencija i nemogućnosti da pruži više u borbi protiv ustaničkih snaga (Borković, 1979:160). Svakako da su i jedan i drugi razlog bili važni. Ipak čini se da je Nedićev koncept budućeg državnog uređenja Srbije na kome je ozbiljno radio skoro čitave 1942. godine po kojem bi Srbija već tada za vreme okupacije dobila “legalne organe vlasti sa potpunom autonomijom odlučivanja o svim najvažnijim pitanjima unutrašnje i spoljne politike“, tj. praktično bi dobila sve važne attribute države poput Nezavisne Države Hrvatske, bio najvažniji razlog.

Nedić je u svojim zamislima težio i proširenju državnih granica odnosno priključenju Banata i Srema, delova Kosova, istočne Bosne sve do granice koju bi činila reka Neretva do svog utoka u Jadransko more i cele Crne Gore. Nakon pada Musolinijevog režima 24. jula 1943 i kapitulacije Italije 8. septembra, Nedićeve zamisli kao da su postale realnije: naime smatrao je da bi se dobar deo teritorija koje su dotad bile pod italijanskom okupacijom (Crna Gora, Sandžak, pa i delov i koji su bili u NDH u tzv. Drugoj okupacionoj zoni poput Dalmacije, a koji su nastanjeni srpskim življem) sad mogao pripojiti Srbiji i od nje napraviti Velika Srbija. Nedić je, kao što je poznato, bio protivnik obnove bilo kakve

Jugoslavije i to je u više navrata javno isticao zbog čega je navukao bes emigrantske vlade u Londonu i samog kralja Petra Drugog koji su ga prosto smatrali izdajnikom i saradnikom okupatora što je on zapravo i bio. U jednom od svojih takvih antijugoslovenskih govora Nedić je rekao i ovo:

“Mi Srbi imali smo dosta Jugoslavije! Ne samo da nećemo u nju, nego nećemo uopšte ni da čujemo za tu perfidnu kombinaciju koje je vreme pregazilo i koje u Novoj Evropi neće ni biti... Zašto srpski narod neće više Jugoslaviju? Zato što je srpski narod imao svoje časno i svetlo ime koje mu je u Jugoslaviji ugušeno i uprljano. Zato što je srpski narod imao svoje stegove slave i pobeda koje je zamenio drugima, pod kojima je poznao samo sramotu, rasulo, poraz i uništenje. Samo politički slepci ne vide novo vreme i novu istinu. Jugoslavija je mrtva i neće se više povratiti.“⁸⁹

U svom obraćanju srpskom narodu na radio Beogradu 16. januara 1943. godine, koji je prenelo *Novo vreme* od 17. januara, Nedić je ponovio svoj antijugoslovenski stav i odbio bilo kakvu pomisao o restauraciji Jugoslavije nakon rata:

Milan Nedić govori na zboru u Kragujevcu 30. avgusta 1943.

⁸⁹ <http://borba14.blogspot.com/2012/09/b...> pristupljeno 25.02. 2017

“Sve je moralo da bude tako pošto smo uneti u to jugoslovensko kolo. Ali kada sam vas poveo u borbu ja vam nisam govorio Jugoslavija. Mi smo tada znali samo za Srbiju. Ovo ime Jugoslavija nisu Srbi izmislili, već neka naša lažljiva braća koja su htela da iskopaju grob sprskom narodu i to dubok i širok da bi ga u njega survali.“

A na velikom narodnom zboru u Kragujevcu 30. avgusta 1943., povodom obeležavanja dvogodišnjice formiranja svoje vlade, Nedić je rekao:

“Želim da vidim svoj narod opet slobodan, složan i zadovoljan. Narodni opstanak je iznad svih interesa i mi ćemo ga svim sredstvima braniti. Zato svi pod srpsku zastavu! Ima ih koji još misle na Jugoslaviju. A ja ih pitam: gde je Srbija, šta je sa srpskim narodom? Šta je sa srpskom budućnošću? Pitam vas braćo: hoćete li srpsku seljačku zadružnu državu gde će se čuti vaš glas, glas seljaka, ili hoćete da opet idemo u neizvesnot i maglu, da se opet ne zna šta je srpsko?...

...Uradiću sve što je potrebno da Srbiju i srpski narod nacionalnim preporodom načinim dostojnim članom nove evropske porodice naroda. Srbija je sebe ponovo našla i pozvala kako treba da misli i šta da radi da bi našla put u srećnu budućnost!⁹⁰

Aleksandar Cincar Marković, bivši ministar inostranih poslova u vladi Cvetković-Maček, potvrdio je da je Nedić imao isključivu ambiciju da stvori Veliku Srbiju. U saslušanju nakon rata izjavio je islednicima nove Jugoslavije sledeće: “Miroslav Spalajković je imao veliki uticaj na Nedića i to u pogledu stvaranja 'Velike Srbije' uz pomoć Nemaca i Italijana... U to vreme Nedić je poverio Spalajkoviću da izradi naše teritorijalne pretenzije u pogledu ostvarenja 'Velike Srbije'. Ovim povodom dobio sam poziv iz predsedništva vlade da na sastanak dođem i ja. Tamo sam zatekao Nedića, Spalajkovića i Milutina Nedića, brata generala Nedića, koji su već bili u razgovoru o poverenom im zadatku. Spalajković je imao da obradi uvod u kojem je opširno i sa njemu svojstvenom žučnošću iznosio razloge o nemogućnosti ma kakvog zajedničkog državnog života sa Hrvatima.

⁹⁰ Novo vreme, 31. avgust 1943.

Mene su zamolili da se primim da izradim pitanje Makedonije. Moj elaborat o Makedoniji izlagao je ovo pitanje isključivo s obzirom na naše odnose sa Bugarima i uglavnom je izrađen prema argumentima profesora Cvijića.⁹¹

Zato ne iznenađuje ni ova rezolutna Nedićeva izjava koju je dao 3. marta 1944. godine na skupu komandanata i komandira jedinica Srpske državne straže iz unutrašnjosti: “Ponavljam vam, nama nije potrebna nikakava Jugoslavija, mi hoćemo Veliku Srbiju!”⁹²

Memorandum upućen nemačkoj vojnoj upravi i ovakva istupanja u javnosti dovoljno jasno pokazuju Nedićeve velikosrpske ambicije. U tome je imao nedvosmislenu podršku Dimitrija Ljotića, Dragog Jovanovića i svih svojih ministara u vladi. Da bi tu svoju ideju ostvario pokušao je da kod Nemaca izdejstvuje povratak potpune kontrole svih srpskih vojnih efektivna (Srpske državne straže, Srpskog dobrovoljačkog korpusa) kao i njihovo znatnije uvećanje uz obavezu da u svemu postupa u skladu sa vitalnim interesima Rajha baš kao što to čini i Pavelić u susedstvu. Smatrao je da se interesi tako zamišljene, uvećane i ojačane Srbije poklapaju sa interesima Rajha i novim evropskim poretkom u kome mora biti mesta i za Srbiju.

Nemci su bili drugačijeg mišljenja. Nedić za njih ipak nije bio isto što i Pavelić. Iako je bio vrlo cenjen kod vojnoupavnih vlasti u Srbiji, zvanični Berlin, pre svih Ribentrop i Hitler, nisu imali puno poverenje u njega. “Ipak je on srpski nacionalista kome ne treba verovati u potpunosti” konstatovao je u više navrata Ribentrop kad god bi mu njegovi beogradski saradnici pre svih njegov opunomoćenik za spoljne poslove u Srbiji Feliks Bencler i docnije Benclerov naslednik Herman Nojbaher predlagali da se Nediću dâ tretman kao i Paveliću.

U tome je naročito prednjačio Nojbaher koji je smatrao da bi se uspostavljanjem srpske države na Balkanu pod nemačkim patronatom, kao što je urađeno u slučaju NDH, borba protiv komunista dobila ne samo na

⁹¹ VA, NA, br- 20/7, kut. 1, s.33

⁹² Novo vreme, 4. mart 1944.

Defile SDS i SDK pred Nedićem 1944. godine, Muzej grada Beograda

zamahu nego bi bila nemilosrdnija jer Srbi, po njegovom viđenju, “nisu za komunizam“, odlučno bi se borili protiv njega, a time bi i Nemci bili na dobitku: “Od mog dolaska u Srbiju kao opunomoćenika za spoljne poslove Rajha umesto Benclera, oktobra 1943., zagovarao sam ideju da Nedića treba tretirati kako to dolikuje državniku njegovog ranga. Da Srbiju trebamo rasteretiti tako što ćemo likvidirati našu dosadašnju politiku i dati Nediću značajne ustupke i koncesije. To bi doprinelo da se učvrsti naš vojni i politički položaj na Balkanu; treba pojačati Nedićevu vladu na račun unutrašnjih i spoljnih uspeha. Jedan od unutrašnjih uspeha bio bi ustupiti kompletnu egzekutivu srpskoj vladi; raspustiti našu vojnu upravu i svesti je na kontrolu; ponovo otvoriti univerzitet u Beogradu, dati potpunu autonomiju svim kulturnim institucijama, smanjiti obavezni izvoz žita u Nemačku na količine ne koje mi tražimo, nego na one koje odredi sama srpska vlada.“ (Borković,1, 1979:175).

NEDIĆEVA POSETA HITLERU, 18. SEPTEMBRA 1943. GODINE

Posle godinu dana neizvesnosti i odlaganja konačno je, na uporno insistiranje Nedića preko Benclera i Nojbahera, Ribentrop pristao da predsednik kvislinške vlade dođe u Berlin, pa je utanačena Nedićeva poseta za 18. septembar 1943.godine.

Sa velikim ciljevima, nadama i očekivanjima pošao je Nedić na sastanak sa Ribentropom i Hitlerom. Očekivao je da će ta poseta učvrstiti njegovu poziciju u Srbiji i podići mu ugled, da će mu Hitler ispuniti bar deo teritorijalnih zahteva iz Memoranduma koji je svojevremeno podneo na uvid nemačkim okupacionim vlastima u Beogradu. U Berlin je otputovao 17. septembra 1943. godine nemačkim vojnim avionom iz Beograda bez pratnje svojih ministara. Sa njim su putovali opunomoćenik za spoljne poslove Feliks Bencler i prevodilac Kronholc. Iz Berlina su iste večeri nastavili vozom za istočnu Prusku gde se tada nalazio Hitler. Na malu železničku stanicu Eden, od koje je šuma u kojoj se nalazio Hitlerov Glavni stan bila udaljena jedva desetak kilometara, stigli su, po izjavi samog Nedića datoj posle rata jugoslovenskim istražnim organima, oko podneva, 18. septembra. Tu su sačekali specijalni voz kojim se iz Berlina dovezao ministar spoljnih poslova Ribentrop. “Oko 14 časova stigao je Ribentrop u pratnji Hermana Nojbahera i Edmunda Vezemajera. Ručali smo svi zajedno u restoranu Ribentropovog voza, pa je Ribentrop oko 16 sati po podne otišao sa Nojbaherom i Vezemajerom u Vrhovnu komandu, s tim da će po nas u četvrt do šest doći Hitlerov ađutant. Tačno u određeno vreme ađutant je stigao i prihvatio nas. Ispred jedne barake sačekali su me prvi ađutant Hitlerov, dežurni oficir i Ribentrop. Ribentrop je uveo mene, Benclera i Kronholca kod Hitlera koji je bio sam. Sastanak je trajao oko dvadeset minuta.”(Borković, 1979:167).

Sastanak sa Hitlerom nije doneo očekivani rezultat. Dok je Nedićev razgovor sa Ribentropom bio u znaku Ribentropovog apsolutnog odbijanja svih zahteva, Hitler je ipak, prema dnevničkim zapisma Hermana Nojbaheera, postupio “mnogo više diplomatski jer je bio nesravnjeno veštiji u ophođenju sa ljudima nego što je to bio kruti Ribentrop“ . (Borković, 1979:175).

General Nedić u poseti Hitleru u “Vučjoj jami“, Rastenburg, istočna Pruska, 18. septembar 1943.

Hitler je odbio sve teritorijalne zahteve Srbije, oštro ponovio Nediću da su “Srbi 27. marta izneverili njegovo poverenje“, i da zato Srbija ne može imati tretman kao Nezavisna Država Hrvatska, ali je ipak obećao da će se svi srpski vojni efektivni staviti pod potpunu Nedićevu komandu i kontrolu radi što uspešnije borbe protiv komunista i da će se u tom cilju Srpski dobrovoljački korpus sa dotadašnjih pet, povećati na deset bataljona. To je sve što je Nedić postigao ovom posetom koja je za njega bila apsolutno razočaravajuća.

Nedić je, međutim, za srpske medije izrazio veliko zadovoljstvo ovom “istorijskom posetom“: “Potpuno sam zadovoljan i mogu da vam

kažem da sam optimista. Vođa Rajha i fon Ribentrop pokazali su mnogo razumevanja za životne interese našeg naroda i verujem da će srpski narod uskoro osetiti posledice ovog sastanka. Kad vidim kakva je nesreća bila zadesila srpski narod i kada to uporedim sa današnjom situacijom, gde su se u punoj meri ispoljile konstruktivne snage srpskog naroda, a sa druge strane, velika širokogrudost vodećih faktora Velikonemačkog Rajha, onda moram da konstatujem da Bog čuva Srbiju.“⁹³

I ostali srpski kvislinški mediji (*Srpski narod*, *Obnova*, *Ponedeljak*, *Zemlja i rad* i dr.) pisali su hvalospeve ovoj poseti. Jonićev *Srpski narod* je o Nedićevoj poseti Hitleru, napisao i ovo: “U novoj eri srpskog života, ova poseta predstavlja u prvom redu moralno učlanjenje u evropsku zajednicu naše nacionalne individualnosti, ako ostanemo dosledni investiture i poverenja najmerodavnijih faktora evropske politike.“⁹⁴

Nedićeva poseta Hitleru izazvala je priličnu nervozu u susednoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i to iz najmanje dva razloga: prvo, svako jačanje Srbije bilo vojno ili političko smatrano je za neposrednu opasnost po interese NDH jer je Nedić kao srpski nacionalista na određen način pomagao četničke elemente u Hrvatskoj pre svih one u Dalmaciji, i drugo, memorandum koji je izradio Nedić i njegova vlada u kome se zagovara Velika Srbija i njoj pripajanje nekih delova teritorije NDH, nije bio nepoznat ustaškom rukovodstvu.

Hrvatski konzul u Beogradu dr Ivan Gligo izvestio je depešom vladu u Zagrebu o Nedićevoj poseti Hitleru: “Jučer je iz Beograda oputovao za Berlin gen. Nedić. Oputovao je zrakoplovom u društvu novog poslanika Njemačke g. Neubachera, dosadanjega poslanika g. Benzlera te direktora TR Schenker g. Kronholza bivšeg gen. konzula austrijskog. (Ovaj navodno kao tumač). Gen. Nedić je od prošle jeseni nastojao da bude primljen kod Führera. Tek sada je dobio pristanak i to kada je u kolovozu predao memorandum u kojem su iznesene srpske želje i spremnost Srbije da bude

⁹³ Novo vreme, 2.oktobar 1943.

⁹⁴ Srpski narod, 25. septembar 1943.

na strani Njemačke. Predlagalo se da se Nediću prizna neku suverenost u Srbiji, da se dozvoli pojačanje srpskog korpusa dobrovoljačkog na 15 bataljuna te da se neki teritoriji pripoje Srbiji (Crna Gora i neki naši). Od posjete gen. Nedića u Beogradu se mnogo očekuje. Očekuje se da će ostati u Berlinu ili u Glavnom stanu do 18. tek. mj.“⁹⁵

Ustaški oficir za vezu pri hrvatskom konzulatu u Beogradu pukovnik Andrić neposredno pre Nedićevog puta u Nemačku izvestio je 16. septembra 1943., svoje pretpostavljene u Zagrebu o sledećem: “General Nedić bi htio pokušati korake da se proglasi Nezavisna Država Srbija s njim na čelu, ili barem da ovaj ambiciozni general postane guverner Srbije i da povede srpsku vojsku protiv Anglo-Amerikanaca u slučaju njihova iskrcavanja na Balkan.“ (Borković, 1979:181).

I nakon Nedićeve posete Hitleru, NDH nije sasvim bezbrižna. Tako obaveštajni pukovnik Andrić 8. oktobra šalje šifrovanu depešu vladi NDH u Zagrebu sa sledećim sadržajem: “Kad se 15. rujna doznalo o putovanju ministra-predsednika armijskog generala Milana Nedića u Berlin, svi su drugi događaji kod Srbijanaca pred ovim iščeznuli. Samo su se komentirali mogući posledci sastanka Führerova sa Nedićem. Pričale su svakojake vijesti. Tako na primjer da će se odmah proglasiti nezavisna država Kraljevina Srbija kojoj bi na čelu bio Nedić kao regent, sa vojskom od 200 tisuća ljudi, a Srbija bi dobila od Nemaca još i Banat, Srijem, Bosnu i Hercegovinu do rijeke Bosne i Neretve, te Crnu Goru, Novi Pazar i oduzete bivše jugoslavenske, a sada bugarske dijelove.“ (Borković, 1979: 182).

Kako do teritorijalnog proširenja Srbije nije došlo i kako je u suštini Nedićeva poseta Hitleru bila u osnovi neuspešna, ustaška vlast je donekle bila primirena, premda je stalno bila na oprezu i preko svojih diplomatskih predstavnika u Srbiji pomno pratila tamošnja zbivanja.

Na ovom mestu treba dodati da su Nedićeva Srbija i Pavelićeva NDH uprkos lošim međusobnim političkim odnosima ipak sarađivale na

⁹⁵ A-VII, NDH, kut.263, br. reg. 40/5-1 . Takođe i: Krizman, Ustaše i Treći Rajh, 1, Zagreb 1986., s.149

privrednom i kulturnom planu. Bilo je nekoliko uzajamnih poseta privrednih delegacija “dveju zemalja“, pa i sportskih susreta. Široj javnost je malo poznato da su dve “države“ iako nisu priznavale jedna drugu, imale i diplomatske veze. Neke su bile stalne, poput ustaškog diplomatskog predstavništva u Beogradu, a neke povremene oličene u tajnim misijama i jedne i druge strane naročito pred kraj rata.

Stalno diplomatsko predstavništvo Nezavisne Države Hrvatske (tzv. “Konzulat NDH“), nalazilo se 1941. u današnjoj zgradi Glavne pošte kod Narodne skupštine, a prvi konzul bio je ustaški bojnik Josip Lončarević. U septembru 1941. godine Lončarevića na mestu konzula i oficira za vezu kod vojnog zapovednika Srbije, smenjuje Tihomir Vincetić koji odgovara neposredno ministru spoljnih poslova NDH Mladenu Lorkoviću. Tadašnja adresa Konzulata je bila Prestolonaslednikov trg br. 12., a prvobitni naziv je bio “Ured za putnice“.

Već početkom 1942 godine Konzulat NDH se seli u Dobračinu ulicu br. 22, a u aprilu te godine u Beograd dolazi novi ustaški diplomata, dr Ante Nikšić, koji će nešto kasnije postati poslanik NDH u Rimu. Po odlasku Nikšića, u Beograd stiže, u prethodnom tekstu već pomenuti, dr Ivan Gligo. Uz konzule, u Konzulatu NDH se nalaze i vojni atašei koji se bave obaveštajnim poslovima od kojih je najpoznatiji bio izvesni pukovnik Andrić koji je vladi u Zagrebu slao opširne vojne ali i političke izveštaje najviše o raspoloženju u oružanim snagama Nedićeve Srbije, o sukobu između Nedića i Aćimovića, Nedića i Dragog Jovanovića, nesporazumima između Nedića i Ljotića, o četnicima Draže Mihailovića i njegovom odnosu prema Nediću i slično.⁹⁶

Zanimljivo je da je u najvećim trenucima krize u odnosima između NDH i Srbije u vreme najžešćeg ubijanja i progona hrvatskih Srba, bilo pokušaja nemačke vojne uprave u Srbiji, da dogovori susret između Pavelića i Nedića kako bi se normalizovali odnosi. Ne zna se reakcija

⁹⁶ O diplomatskim vezama Nedićeve Srbije i NDH videti detaljnije u izvrsnoj studiji novinara i publiciste Aleksandra Vojinovića, *NDH u Beogradu*, izd. Pavičić, Zagreb 1995.

Pavelića na ove nemačke pokušaje, ali je Nedić odbio bilo kakvu mogućnost da se sastane sa Pavelićem. Od hrvatskih političara jedino bi, po njegovim rečima, mogao da dođe u obzir susret sa dr Vlatkom Mačekom. (Krizman, 2, 1983: 324) .

Maček je, kao što je poznato, od strane ustaških vlasti bio uhapšen i interniran još 1941. godine, tako da do sastanka između njega i Nedića, čak i da je postojala obostrana volja, nije ni moglo da dođe.

ODNOS SPC PREMA NEDIĆEVOJ KOLABORACIJI

Vrh Srpske pravoslavne crkve pozdravio je vojni puč od 27. marta i rušenje pakta sa Trećim Rajhom. Učinio je to patrijarh Gavrilo u svom obraćanju na radio Beogradu. Iz toga se može pouzdano zaključiti da je SPC imala negativan stav prema nemačkom okupatoru i da nije blagonaklono gledala na srpsku saradnju sa nacistima. Svi Nedićevi pokušaji da privoli SPC da osudi ustanički pokret, ostali su bezuspešni jer je mitropolit Josif, koji je administrirao Srpskom pravoslavnom crkvom nakon hapšenja patrijarha Gavrila, uporno to odbijao. S jeseni 1941. godine naime i partizani i četnici su napadali pojedine okupatorske punktove pa i čitave gradove što zasebno što u zajedništvu na osnovu sporazuma Tito-Dražić Mihailović. Najveći deo visokog crkvenog klera svoje simpatije je iskazivao prema Mihailovićevim četnicima naivno verujući u njihovu iskrenost da se bore protiv nemačkog okupatora, a bilo je i onih naročito iz niže crkvene hijerarhije koji su, više ili manje skriveno, pomagali partizanski pokret. To je nailazilo na oštre kritike Nedićeve vlade koja je ustanike nazivala “četničko-komunističkom nemani”, a pristalice Dimitrija Ljotića, koji je bio poznat kao predani pravoslavni vernik, “verni sin Crkve”, čak su optuživale SPC da je “pod uticajem angloameričke propagande”⁹⁷ Ni Nedić ni Ljotić nisu, baš kao ni Nemci, mogli lako da oproste patrijarhu Gavrilu i Svetom sinodu za njihovu podršku Simovićevom martovskom puču. Ljotićevac Đoko Slijepčević o tome kaže: ”Episkopi... nisu imali smisla za stvarnost, što su pokazali i dokazali svojim opredeljenjem za puč od 27. marta 1941. godine. Time su oni, svakako nesvesno, bili jedna od komponenata izazivanja srpske nacionalne tragedije.”⁹⁸

⁹⁷ Đ.Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve* 3, BIGZ, 1991., 113.

⁹⁸ *Isto*, 119

Otvorenog sukoba ipak nije bilo; i srpska kvislinška vlast i Crkva trudili su se da mirno koegzistiraju “u interesu reda, mira i blagostanja srpskog naroda”. Stoga je Crkva održavala korektne odnose kako sa Aćimovićevim Savetom komesara tako i kasnije sa Nedićevom vladom; njeni sveštenici su pričešćivali vojnike Nedićeve Srpske državne straže kao i one iz Ljotićevog Srpskog dobrovoljačkog korpusa, liturgiji su o praznicima prisustvovali predstavnici kvislinške vlade i nacističke glavešine, u posebnim prilikama i sâm Nedić, dok su internirane velikodostojnike patrijarha Gavrila i episkopa žičkog Nikolaja u nekoliko navrata tokom okupacije posetili neki Nedićevi ministri a više puta i Nedić.

Kad je Aćimovićev Savet komesara objavio poznati “Apel srpskom narodu” (10. avgusta 1941) u kome se poziva “na mir, red i poslušnost okupatoru” kako bi “Srbija našla svoje dostojno mesto u novom evropskom poretku”, i pozvao sve srpske intelektualce i ugledne ljude da ga neizostavno potpišu, taj Apel su potpisali samo trojica episkopa. Bili su to episkop niški Jovan, zvrničko-tuzlanski Nektarije i vikarni episkop Valerijan.⁹⁹ I Aćimović i Nedić koji se uveliko spremao da preuzme ulogu predsednika vlade, bili su razočarani izostankom crkvene podrške, a posebno ih je pogodila činjenica da, u tom momentu prvi čovek Crkve, skopski mitropolit Josif, nije taj apel potpisao.¹⁰⁰

Nacistički okupator je odredio skopskog mitropolita Josifa da zamenjuje uhapšenog patrijarha Gavrila. Možda najviše zbog te činjenice, a ne samo zbog kršenja crkvenog ustava, Josif nije dobio od patrijarha Gavrila blagoslov da preuzme privremeno rukovođenje Srpskom pravoslavnom crkvom. Kada je, naime, u pratnji nemačkih oficira posetio interniranog patrijarha, i saopštio mu da je on određen da preuzme vođstvo Srpske pravoslavne crkve za vreme dok je patrijarh u zatvoru, ovaj mu je otvoreno rekao da mu ne može odobriti to pravo jer se ono “kosi sa članom 55 crkvenog ustava po kome bolesnog ili odsutnog patrijarha zamenjuje najstariji mitropolit, a Vi to niste.”¹⁰¹ Najstariji po godinama i rangui bio je

⁹⁹ *Isto*, 114

¹⁰⁰ *Isto*, 115.

¹⁰¹ *Memoari patrijarha srpskog Gavrila*, Pariz, 1974., 511

zagrebački mitropolit Dositej koji je, po tvrdnjama Đoke Slijepčevića, bio mučen od ustaša pa mu je po proterivanju u Beograd zdravstveno stanje bilo jako narušeno.¹⁰²

Zašto su patrijarh Gavriilo i episkop žički Nikolaj Velimirović od strane Nemaca bili internirani?

Nije nepoznato da je episkop Nikolaj pre rata imao velike simpatije za Hitlera i njegovu nacionalsocijalističku partiju, što je u više javnih nastupa obelodanio. Njemu je nemački poslanik u Beogradu svojevremeno uručio jedno od visokih nemačkih odlikovanja, Gvozdeni krst, kao znak zahvalnosti nemačke vlade za razvijanje jugoslovensko-nemačkih odnosa i saradnje i za očuvanje nemačkog vojničkog groblja iz Prvog svetskog rata. Međutim, Nikolaj će zajedno sa patrijarhom Gavrilom 27. marta 1941. podržati Simovićevu vladu i javno pohvaliti pučiste što su oborili Trojni pakt. To im Nemci nisu oprostili i, uprkos ranijim Nikolajevim zaslugama, obojicu su konfinirali: patrijarha Gavrila prvo u manastir Rakovicu (od 5. maja 1941. godine – uz osmomesetni prekid jer je od novembra 1941. do jula 1942. bio na lečenju u Beogradu – pa do 21. maja 1943), a potom u manastir Vojlovicu (od 21. maja 1943. do 14. septembra 1944. kada je upućen u Dahau gde je stigao 25. septembra); episkopa Nikolaja prvo u manastir Ljubostinju (od 12. jula 1941. do 16. decembra 1942), a potom u manastir Vojlovicu (od 16. decembra 1942. do 14. septembra 1944. kada je zajedno sa patrijarhom Gavrilom upućen u Dahau gde je stigao 25. septembra). (Ilić, 2006: 130)

Iako su bili internirani, obojica su imala potpunu slobodu da se kreću u manastirskom krugu, da primaju crkvene velikodostojnike, predstavnike Komesarske uprave i docnije Nedićeve vlade, nedeljom su služili liturgiju, molili se i uopšte održavali puni i nesmetani duhovni život. Dozvoljeno im je primanje hrane i pića, pa čak (Nikolaju kao strasnom pušaču!) i cigareta od strane prijatelja i poštovalaca. Odnos okupacionih nemačkih vlasti bio je više nego tolerantan, Gavrila su redovno posećivali i izveštavali ga o crkvenim stvarima mitropolit Josif i ostale vladike, a obojicu su nesmetano posećivali odmah po internaciji šef Komesarske uprave Milan

¹⁰² Đ.Slijepčević, nav. delo, 108

Aćimović, a docnije i predsednik kvislinške srpske vlade Nedić i njegovi ministri Olćan, Velmar-Janković, Velibor Jonić, te vođa "Zbora" i nemački čovek Dimitrije Ljotić, inače najbliži Nikolajev prijatelj, i drugi.

Čak i samo prebacivanje u Dahau nije bilo plod nekakve nemačke želje da se ova dvojica crkvenih velikodostojnika ponize i muče. Naprotiv, tamo su prebačeni kako ne bi pali u ruke Titovim partizanima i Crvenoj armiji koja je nadirala prema jugoslovenskim granicama. Oni su im bili odlična zaloga za buduće eventualne nemačke pregovore sa zapadnim saveznicima. (Martinov, 2006:20-22) Kakav je bio tretman vladike Nikolaja i patrijarha Gavrila u Dahauu?

Na osnovu svih raspoloživih dokumenata sasvim korektan. Naime, obojica su bili smešteni u paviljon sa posebnom namenom za visoke političke i verske ličnosti, tzv. počasni bunker. Nisu bili mučeni, maltretirani i izglednjevani, omalovažavani i vređani kao ostali logoraši, niti su morali da idu na prisilan rad. Oni su uživali status "počasnih zatvorenika", privilegovanih ne samo u odnosu na obične logoraše nego i u odnosu na ostale "počasne" zatvorenike. Nisu morali da nose logorsku odeću, nisu dobijali logoraške brojeve, nisu bili brijani ni šišani, uz svešteničku odeću mogli su da zadrže časovnike i druge lične stvari, dobijali su kvalitetnu hranu iz kuhinje za esesovce, uživali redovnu zdravstvenu zaštitu (ona je u više navrata u samom logoru ukazivana i Gavrilu i Nikolaju), mogli su da čitaju časopise i knjige, vladika Nikolaj je čak imao vremena i za razmišljanje i pisanje svojih tekstova, mogli su da slobodno šetaju izvan "počasnog bunkera". Održavali su kontakte sa spoljnim svetom preko Srba iz Minhena i od njih dobijali cigarete i druge potrepštine, što im očigledno nije bilo zabranjeno od strane logorskih vlasti. (Ilić, 2006:134)

Oslobođeni su krajem oktobra 1944. na predlog nemačkog poslanika Hermana Nojbahera i njegovog šefa, ministra spoljnih poslova Rajha, Joakima fon Ribentropa uz punu saglasnost šefova RSHA Hajnriha Himlera, Ernsta Kaltenbrunera i Hajnriha Milera. Na ovakvu odluku svojim neprestanim molbama svakako su uticali i Milan Nedić i Dimitrije Ljotić koji su u svojim usmenim i pismenim zahtevima nemačkoj strani iznosili uverenja da su dvojica duhovnika neophodni kao simboli ujedinjenja kvislin-

ških snaga izbeglih u Sloveniju za "odlučnu borbu protiv partizana i komunizma" koja je trebalo da počne u proleće naredne, 1945. godine.

Nemci su sa patrijarhom Gavrilom i vladikom Nikolajem postupali krajnje učtivo i s uvažavanjem jer su im bili potrebni. Nojbaher je nameravao prema tvrdnjama većine kolaboracionističkih kvislinških funkcionera kojima je suđeno nakon rata, da od poglavara SPC iznude sledeće ustupke: prvo, da se angažuje u akciji izbelgog pravoslavnog sveštenstva u Beču (ruskog, rumunskog); na održavanju Sabora koji je trebalo da bude neka protivteža ruskom pravoslavnom Saboru u Moskvi zakazanom za januar 1945, drugo, da patrijarh Gavriilo i episkop Nikolaj upute poslanicu srpskom narodu u kojoj bi ga pozvali na organizovan otpor komunizmu, i treće, da se predstavnici srpskog sveštenstva uključe u izbegličku Nedićevu vladu u Beču kako bi bila autoritativnija. Čini se da je Dimitrije Ljotić u svemu podržavao Nojbahera. (Borković, 2, 1979:367)

Posle puštanja iz logora Dahau oni su bili smešteni u jednom hotelu u mestu Šlirze, na istoimenom jezeru, gde su uživali tretman počasnih gostiju sa punim komforom i zdravstvenom negom. (Ilić, 2006:136)

Kad su se oporavili, stigli su u Beč 24. januara 1945. gde su ostvarili pune kontakte sa Dimitrijem Ljotićem, Milanom Nedićem, Milanom Aćimovićem, šefom bivše Komesarske uprave koji je u tom trenutku bio izaslanik generala Draže Mihajlovića koji se, pak, nalazio u Bosni i upravo tih dana pismeno molio "Njegovu Ekselenciju Poglavnika" da omogući nesmetan prolaz četničkih jedinica kroz Hrvatsku na putu za Sloveniju, istovremeno izražavajući nadu da će se i vojska HDH priključiti "borbi protiv komunista".

Obojica su 31. marta 1945. napustili Beč i ceo april proveli na "slobodnoj teritoriji". Tokom aprila 1945. patrijarh Gavriilo, a naročito vladika Nikolaj isticali su se redovnim obilaskom kvislinških trupa u Sloveniji blagosiljajući "srpske junake" vršili su "smotru" trupa Srpskog dobrovoljačkog korpusa Dimitrija Ljotića u Postojni, ali i četničkih jedinica popa Momčila Đujića koji je takođe bio na "slobodnoj teritoriji". Već prvih dana aprila u Feldenu, gde su bili smešteni, posetili su ih Momčilo Đujić, Dimitrije Ljotić, Dobrosav Jevđević, general Miodrag Damjanović,

a od Nemaca dr Alojz Šmaus, SS obergruppenfirer Odil Globočnik i grof Černin, sin bivšeg austrougarskog ministra spoljnih poslova. Ljotićevac i historičar SPC dr Đoko Slijepčević koji je takođe bio prisutan, o tim danima kaže: "... Znam i video sam da su oni (Nemci - prim. Z. M.) prema patrijarhu Gavrilu i prema episkopu Nikolaju veoma pažljivi. Obojica su bili smešteni u jednom veoma lepom hotelu... Dimitrije Ljotić se usrdno zalagao da patrijarh Gavriilo i vladika Nikolaj dođu među naše jedinice u Sloveniji... Razume se da su nacionalne jedinice rado pozdravile pojavu patrijarha Gavriila i vladike Nikolaja..." (Slijepčević, 1991: 60)

Kako su savezničke trupe sve više napredovale prema austrijskoj granici, a bombardovanja Beča i ostalih nemačkih gradova bivala sve razornija, Nojbaher je, iz bezbednosnih razloga, predložio Berlinu da se dvojica velikodostojnika iz Svetog Petra kraj Gorice prebace prvo u Kicbil, a potom u Švajcarsku. Ovaj plan su podržali Ljotić i Milan Nedić koji se sa ostacima svoje vlade nalazio u Kicbilu. Dimitrije Ljotić je 23. aprila dobio radio-depešu da hitno otputuje u Sveti Petar (Šenpeter) kod Gorice da se pozdravi sa patrijarhom Gavrilom i episkopom Nikolajem, pred njihov put u Kicbil. Tom prilikom Ljotić im je poneo "važna dokumenta o stanju u zemlji" koja je trebalo sačuvati u cilju antikomunističke propagande i delovanja kod zapadnih saveznika. Istog popodneva, međutim, u saobraćajnoj nesreći Ljotić je poginuo, a sutradan, 24. aprila, sahranjen je u Svetom Petru gde su se još uvek nalazili Gavriilo i Nikolaj. Svom najvećem prijatelju Ljotiću episkop Nikolaj je održao opelo i poznati govor u kojem poziva sve nacionalne snage u borbu protiv partizanskih jedinica, a u "odbranu pravoslavlja i Srpstva".

Te večeri su obojica, i Gavriilo i Nikolaj, otputovali u Kicbil gde su bili smešteni u hotelu "Grand" gde je već bio smešten Nedić sa svojim ministrima. Ispred hotela ih je dočekaio i ljubazno pozdravio Herman Nojbaher i izrazio im saučešće povodom tragične smrti Dimitrija Ljotića. Tom prilikom im je rekao da će vrlo brzo biti prebačeni u Švajcarsku. Međutim, 1. maja 1945. godine Nojbaher je posetio patrijarha i episkopa Nikolaja i saopštio im da su putevi prema Švajcarskoj dovedeni u opasnost od američkih i francuskih trupa te je nemoguće napuštati Kicbil. Ali 8. maja 1945. Amerikanci su ušli u Kicbil tako da od puta u Švajcarsku nije bilo

ništa. Već pomenuti dr Đoko Slijepčević navodi sledeće: "Američki general je već sutradan posetio episkopa Nikolaja. Sa episkopom Nikolajem, koji je znao engleski, otišao je kod patrijarha. I patrijarhu i episkopu Nikolaju ponuđene su dve mogućnosti: da odu u dobrovoljnu emigraciju ili da se vrate u otadžbinu..." (Slijepčević, 1991: 62).

Nikolaj je otišao u SAD, a patrijarh se, nakon jednoipogodišnjeg kolebanja i tumananja po Evropi, u Londonu, Rimu i Karlovim Varima, novembra 1946. godine na poziv Josipa Broza Tita vratio u zemlju na patrijaršijski tron. Umro kao patrijarh SPC 1950. godine.

LEGALIZACIJA“ ČETNIKA U SLUŽBI NEDIĆEVOM KVILSINŠKOM APARATU

Jedan od oblika opstanka i očuvanja četničkih formacija Draže Mihailovića bila je tzv. legalizacija četnika u Nedićevim formacijama. Do legalizacije je došlo na obostrani dogovor nemačke vojne uprave i vlade Milana Nedića krajem 1941. godine kada su Nemci u sadejstvu sa kvislinskih Nedićevim jedinicama i Mihailovićevim četnicima uspjeli da potisnu partizane iz zapadne Srbije u Bosnu odnosno na teritoriju tadašnje NDH. Nakon toga, pretila je, po mišljenju nemačkog okupatora, opasnost da se formacije Draže Mihailovića u Srbiji, nemajući više za neprijatelja “komuniste“, okrenu borbi protiv Nemaca. S druge strane, četnici su bili potrebni Nedićevom režimu jer je imao problema i sa popunjavanjem svojih jedinica. Mihailović je pak našao svoju računicu u tome da realno stavljaajući neke svoje jedinice pod komandu srpske vlade na čelu sa Nedićem pred delom srpske javnosti može da se predstavi kao velikosrpski rodoljub, a nominalno ostajući njihov komandant da pokaže svoju jugoslovensku orijentaciju i podršku koju je dobio od emigrantske vlade u Londonu. Odluka o legalizaciji doneta je na Ravnoj Gori u Mihailovićevom štabu, 30. novembra 1941.¹⁰³

I Ljotićevi poverenici poput Marisava Petrovića svojim poznanstvima sa četničkim oficirima uticali su da se neke jedinice preobrate u “nedićevce“ poput na primer četničkog odreda kojim je komandovao poručnik Predrag Raković. Njegov četnički odred je legalizovan kod nemačke komande u Čačku, a sam Raković je postao srpski komandant Čačka.¹⁰⁴

¹⁰³ Zbornik, XIV, 1, 90

¹⁰⁴ Isto, 55

Legalizovali su se još neki odredi poput odreda Ljube Jovanovića Patka, Vučka Ignjatovića, Miloša Glišića i drugih.¹⁰⁵

Tako je dobar deo četničkih jedinica stavljen pod kontrolu ne samo Nedića nego i uvek podozrive nemačke komande. Slično je rađeno i sa četnicima Koste Pećanca jer im se nikada u nemačkim oficirskim krugovima nije do kraja verovalo uprkos njihovoj pokornosti prema nemačkoj vojsci. Jer za Nemce su oni ipak svi bili Srbi kojima je zajednička samo borba protiv “crvene opasnosti” tj. partizanskih snaga i na čije ponašanje uvek treba zorno paziti. Obeležavali su ih i razlikovali po brojevima i to od C-20 do C-100. Tako su od C-20 do C-38 bili brojevi rezervisani za četnike Draže Mihailovića, od C-39 do C-100 bili su brojevi Pećančevih odreda. Ova legalizacija četnika trajala je do proleća 1943.godine kada je delegalizovan i poslednji odred.

SAVEZ NEMACA, NEDIĆEVACA, LJOTIĆEVACA I ČETNIKA PROTIV NOVJ-a U LETO 1944.

Kako je vreme prolazilo i postajao je sve jasnije da će Nemačka izgubiti rat silom prilika prestajala su međusobna trvenja između, s jedne strane nedićevaca i ljotićevaca, i s druge, četnika Draže Mihailovića. Međusobni oružani sukobi su bili vrlo intenzivni u periodu januar – mart 1944. U martu su četnici iz zasede ubili šefa Nedićevog kabineta pukovnika Miloša Masalovića u znak odmazde zbog napada udruženih nemačko-ljotićevskih snaga na četničke formacije. Jaz između četnika i Nedića je u tim momentima izgledao nepremostiv. Ipak već 24. marta 1944. godine samo desetak dana nakon Masalovićevog ubistva, u *Novom vremenu* je osvanuo tekst najmlađeg brata Milana Nedića, Božidara Nedića pod naslovom “Hvala Bogu“ u kome se pored ostalog kaže: “Kažite svakom ko vam kaže da još ima nedićevaca, dražinovaca, ljotićevaca, da je to laž, jer od danas ima samo Srba, s jedne, i komunista s druge strane.“¹⁰⁶

Desetak dana kasnije u istom glasilu objavljen je članak samog predsednika srpske kvislinške vlade generala Nedića pod naslovom “Glas Srbije piše o opasnosti od Titovih jedinica“ u kome se kaže i ovo: “Na oružje Srbi, svi složno protiv Crvenih dušmana. Počela je borba za opstanak Srpstva. Ili uništiti Crvenu aždaju, ili je knjiga srpske istorije zatvorena.“¹⁰⁷

Naime i ranije je bilo slučajeva da su Nemci i ljotićevci udruženi sa nedićevcima na terenu jednog istog okruga četnike progonili, a u drugom

¹⁰⁶ Novo vreme, 24. mart 1944., 2.

¹⁰⁷ Novo vreme, 4. april 1944., 1

mestu sa njima sarađivali u zajedničkim operacijama protiv partizanskih jedinica koje su iz Bosne i Crne Gore nadirale u Srbiju (Borković, II, 1979:324). Ipak neprijateljstva između četnika s jedne i Nemaca, Ljotića i Nedića, s druge strane bila su kratkotrajna i već u proleće 1944. godine, verovatno po naređenju Draže Mihailovića, njegov komandant za Srbiju general Miroslav Trifunović počeo je pregovore sa Nemcima o vojnoj saradnji protiv partizana. Tom sastanku prisustvovao je i Milan Aćimović u to vreme Nedićev ministar unutrašnjih poslova (Borković, 2, 1979:325). Nemački opunomoćenik Trećeg Rajha za Srbiju Herman Nojbaher je još od svog dolaska u Srbiju 1943. godine, insistirao na ujedinjenju svih “srpskih nacionalnih snaga za borbu protiv komunista“ uključiv i četnike Draže Mihailovića u koje ni Hitler ni Ribentrop nisu imali poverenja smatajući ih potencijalno opasnim protivnicima “koji bi se u datom momenntu mogli okrenuti protiv nas i priključiti Englezima“.

Četnici zagrljaju sa nemačkim oficirom, Vrnjačka Banja, avgust 1944. godine.

Ipak nepovoljne spoljne okolnosti su uticale na to da takvi stavovi znanto omekšaju i omoguće saradnju nemačke vojne sile i sa četnicima. Što se domaćih kvislinških snaga tiče ma kako različito politički gledale na budućnost (Srbija ili Jugoslavija), nepovoljne prilike na frontovima, veliki nemački porazi, ujedinile su ih u strahu od totalnog poraza. Otuda već u martu ovakvi panični pozivi na “svesrpsku“ saradnju prptiv “crvene opasnosti.“ Već smo istakli da je 13. avgusta 1944. u selu Ražani potpisan sporazum između Nedića i Draže Mihailovića kao i to da su već početkom septembra 1944. sve Nedićeve jedinice stavljene pod Mihailovićevu komandu, osim Ljotićvog Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Mihailović je sa svojim jedinicama pred naletom partizana i Crvene armije, prebegao u Bosnu, a Ljotić je preko Hrvatske krenuo i stigao u Sloveniju. Tamo mu se pridružio i deo Mihailovićevih četnika iz NDH sa kojima su bili Milan Aćimović i general Miodrag Damjanović. Zajedno sa delom izbeglih ustaških i lokalnih slovenačkih jedinica generala Rupnika, pokušali su ti dojučerašnji krvni neprijatelji “zajedničku borbu“ protiv nove Jugoslavije nadajući se skorom sukobu između Zapada i SSSR-a. Do sukoba barem ne oružanog, nikada nije došlo, a jasno je i kako su ovi kvilsinzi završili svoju neslavnu izdajničku misiju.

ČETNIČKO – USTAŠKA SARADNJA

Istorijski nije sporna, štaviše objektivnim istoričarima dobro je poznata, saradnja četnika sa Nedićevim kvislinškim aparatom uključiv i Ljotićeve trupe Srpskog dobrovoljačkog korpusa, ali manje je poznata i nekako skrivena od šire javnosti kolaboracija četnika i ustaške vlasti. Ta saradnja se odvijala sa znanjem i saglasnošću Draže Mihailovića, a sprovodili su je na terenu njegovi komandanti u Bosni, Lici i Dalmaciji. Ona je doduše bila povremena i regionalna, iznuđena zajedničkim ciljem borbe protiv partizana.

To je najčudnija koalicija koja se mogla zamisliti, čak čudnija i od njihove pojedinačne saradnje sa samim nemačko-italijanskim neprijateljem, jer je između četnika i ustaša načelno vladala nacionalna netrpeljivost koja se, kao i kod svih nacional-šovenata graničila sa fanatičnom mržnjom. Ipak, kada im to interesi nalažu nacionalisti svih boja umeju i te kako da se slože što dokazuju i ovi primeri iz Drugog svetskog rata.

Prvi kontakti između Mihailovićevih četnika i vlasti Nezavisne Države Hrvatske zabeleženi su već 30. decembra 1941. godine kada su se u Splitu tajno susreli Dražin komandant Dobrosav Jevđević i Pavelićev izaslanik logornik Poljak. Razovaralo se o odnosu Srba i Hrvata u uslovima postojanja Nedićeve Srbije i NDH kao i o “komunističkoj opasnosti” koja pretila i jednima i drugima. Logornik Poljak je preneo Poglavnikovu zabrinutost što četnici u Dalmaciji uz nesebičnu italijansku pomoć napadaju ustaške formacije, umesto da se okrenu borbi protiv komunista. Jevđević se načelno složio da bi trebalo da obe strane i “srpska i hrvatska” usmere svoju borbu protiv “komunista, a ne protiv običnog srpskog seljaka u Dalmaciji i Lici”. Na kraju je logornik Poljak pozvao Jevđevića u Zagreb radi razgovora sa vlastima NDH o tim pitanjima. Jevđević je poziv

prihvatio i rekao: “Do viđenja, dakle, u Zagrebu i pozdravite mi ministra dr Artukovića.“¹⁰⁸

Četnički komandanti su na kritike nekih drugih srpskih nacionalista zbog saradnje sa ustašama tu saradnju pravdali “zaštitom srpskih sela u Lici i Dalmaciji od ustaškog noža.“¹⁰⁹

Jedan od prvih četničkih komandanata koji je priznao vrhovnu ustašku vlast na teritoriji NDH bio je Uroš Drenović. U Mrkonjić gradu je 27. aprila 1942. godine potpisan sporazum o vojnoj saradnji sa ustaškim formacijama protiv komunista. U sporazumu se naglašava Drenovićeva spremnost da nakon likvidacije partizanskog pokreta, njegove četničke jedinice budu stavljene pod ustaško-domobransku komandu. Slične ugovore sklopili su i drugi četnički komandanti sa predstavnicima NDH na teritoriji Bosne poput Lazara Tešanovića, Rade Radića, Svijetina Todića, popa Save Božića i Radivoja Kerovića. U tim ugovorima postoji obavezna klauzula da četnici priznaju vlast Nezavisne Države Hrvatske i kao njeni državljani iskazuju lojalnost Poglavniku. (Kačavenda, 1966:VIG br.5)

Četnički major Uroš Drenović (levo), nazdravlja sa ustašama i domobranima, Mrkonjić grad, 1942.

¹⁰⁸ Sastanak su organizovali Italijani čija je obaveštajna služba prisluškivala razgovor kako bi saznala šta će visoki ustaški funkcioner reći o italijansko-hrvatskim odnosima, s jedne strane i sa druge kako NDH reaguje na sve bolju saradnju između četnika i Italijana u Drugoj zoni. (Zbornik NOR, XIII, 2, s. 13-18).

¹⁰⁹ Isto, XIV, 1, s. 312

U Lici takođe postoji niz slično sklopljenih ugovora sa ustaškim vlastima, koji su potpisali četnički komandanti poput Slavka Bjelajca i Miodraga Kapetanovića. Pop Momčilo Đujić je u Dalmaciji osim sa Italijanima vojno saradivao i sa ustašama o čemu svedoči i njegov dogovor sa kninskim županom Davidom Sinčićem koji je Đujiću dodelio finansijsku pomoć, ali i pomoć u hrani lekovima za njegove četnike. (Jelić-Butić, 1986:109-111). Kada je politička i vojna situacija po kvislinge, jednako i ustaše i četnike, postajala sve teža i bezizglednija, kada se naslućivao veliki poraz Nemačke a sa njom i poraz okupatorskih slugu, nestale su svake sumnje, strahovi i bojazni jedno od drugih, pa je i sam Ante Pavelić decembra 1944. godine dozvolio Đujiću i da se sa svojim trupama od nekoliko hiljada četnika izvuče iz Dalmacije u Istru i slovenačko primorje.¹¹⁰

U Gospiću je 6. marta 1943. godine sklopljen sporazum između ustaškog pukovnika Vjekoslava Seravtzy-ja i četničkog kapetana Jovana Dabovića. Sačinjen je Zapisnik u kome se pored ostalog kaže:

“Dana 6. ožujka 1943. godine sastali su se u zgradi velike župe u Gospiću opunomoćenici vlasti i to gg. ustaški pukovnik Vjekoslav Servatzy, oružnički pukovnik Dragutin Mašek i veliki župan Ferdo Stilinović, sa predstavnicima naoružane skupine pravoslavnoga pučanstva i to: gg. pričuvni kapetan Jovo Dabović, prič. kapetan Miodrag Kapetanović, te Nikola Omčikus odvjetnik, Vladimir Teslić, Stojan Vlaisavljević, Branko Uzelac i Jovo Vuletić, koja je skupina – po njihovoj izjavi – iz vlastite pobude organizirana u oružanu jedinicu pod imenom 'Medački četnički odred', sa svrhom da surađuju sa Hrvatskim i savezničkim oružanim snagama radi zaštite niže opisanog područja, to jest sela i naselja od partizana i drugih odmetnika i to: sela Medak, Raduč, Počitelj, Čitluk, Divoselo, Mogorić, Vrebac, Gornja i Donja Ploča, Kik i Gospić, a koji predstavljaju preko 200 oboružanih boraca, čija će imena predati u roku od 10 dana zapovjedništvu 2. oružničke pukovnije u Gospiću. Svrha sastanka je davanje odnosno dobivanje dozvole za obstojnost i dalji rad ove skupine oboružanog pravoslavnog pučanstva.

Tim povodom daje se i prima na znanje sljedeće:

1. Vođa naoružanog odreda zvanog 'Medački četnički odred', svi njegovi zapovjednici i obružani pripadnici u ime svoje i u ime cjelokupnoga pravoslavnoga pučanstva koje stanuje na području tog odreda izjavljuju da priznaju vrhovništvo (suverenitet) N.D.H. kao i Poglavnika, koji je nosioc tog vrhovništva, za svog.
2. Priznaju također sve zakone, naredbe, odredbe i u obće zakonske propise N.D.H. i obvezuju se iste poštivati i njima se pokoravati kao i svi drugi državljani.
3. Izjavljuju da žele da im se dozvoli da oružje koje već posjeduju mogu i zadržati u svrhu da brane svoja sela i naselja od pljačkaških partizanskih bandi i odmetnika i izjavljuju se spremnim dragovoljno sudjelovati sa hrvatskim, njemačkim i italijanskim oružanim snagama na suzbijanju i uništavanju partizansko-odmetničkih bandi i to pod vrhovnim zapovjedništvom hrvatskih, njemačkih odnosno italijanskih vojnih zapovjednika...“

Dalje slede odredbe kojima se dozvoljava posedovanje upotreba oružja protiv partizanskih jedinica kao i propisuju se drugi uslovi (način regurotvanja novih pripadnika, redovno slanje podataka o novim borcima, slanje izveštaja višoj komandi o borbama i sl).¹¹¹

Zanimljivo je da je i sam Draža Mihailović kada je u septembru 1944. prebegao iz Srbije u Bosnu imao kontakte sa “ustaškim postrojbama“ i njihovim komandama jer je uporno radio na objedinjavanju svih kvislinških snaga i pokušaju njihovog prebacivanja na teritorju Slovenije odakle bi navodno kad se stvore određeni uslovi mogli da uz blagoslov angloameričkih saveznika krenu na Beograd. Vrhunac te njegove aktivnosti predstavlja i četnička delegacija koju je uputio poglavniku Anti Pavelić u Zagreb 15. aprila 1945. godine. U toj delegaciji su bili: general Svetomir Đukić, major Žika Andrić, inženjer Vladimir Predavac i Ranko Brašić. Na Markovom trgu u Zagrebu vodili su pregovore sa samim poglavnikom Antom Pavelićem uz prisustvo Andrije Artukovića, i ustaških

generala Ante Moškova, Đorđa Gruića, Joze Rukavine i Vjekoslava Maksa Luburuća. Tom prilikom advokat Ranko Brašić koji je posredovao ovom sastanku doneo je lično pismo Draže Mihailovića za poglavnika Pavelića.¹¹²

Vojna situacija se u Evropi i na Balkanu dramatično brzo menjala i to iz dana u dan i iz sata u sat, tako da dogovori i pregovori srpskih i hrvatskih kvislinga nikada nisu bili materijalizovani jer je već 9. maja 1945. Nemačka potpisala bezuslovnu kapitulaciju, Pavelić kukavički pobjegao u Argentinu, mnoge ustaše zajedno sa četnicima i rupnikovcima ubijeni u poslednjim borbama naročito prilikom povlačenja prema Austriji, množina njih zarobljena je od strane angloameričkih saveznika i izručena jugoslovenskim vlastima. Sudbina Draže Mihailovića koji se krio po vrletima Bosne i docnije po pećinama Srbije je dobro poznata. U martu 1946. godine ovaj okupatorski kolaborant je uhvaćen, u Vojnom sudu osuđen na smrt i streljan 17. jula 1946. godine.

112 Zbornik, XIV, 4, s. 984 i dalje

BEKSTVO IZ BEOGRADA I KRAJ NEDIĆEVE SRBIJE

Kada je 26. avgusta 1944. Rumunija istupila iz Trojnog pakta a potom isto 9. septembra učinila i Bugarska, sovjetske trupe su došle nadomak granica Nedićeve Srbije i opasno ugrozile nemački vojni položaj na Balkanu. Početkom septembra već su bile u Turn Severinu odakle su docnije prešle Dunav i ušle u Timočku krajinu, na teritoriju Srbije. Zavladao je panika naročito među kvislinzima pa je održano više savetovanja kako u vladi Milana Nedića tako i van nje: sa nemačkim vojnim vlastima Nedić je održao više sastanaka. Vojni zapovednik Srbije general Hans Felber Nediću je otvoreno saopštio da će biti teško odbraniti Srbiju od jakog i ubrzanog nadiranja Crvene armije i da se planira evakuacija kako nemačkih trupa tako i kvislinške vlade. Rekao mu je da i sam planira da svoj upravni štab za Srbiju i ceo Jugoistok premesti u Osijek ili Vukovar. Rečeno mu je i to da je u zavisnosti od toka ratnih operacija vrlo moguća odluka da se njegova vlada usko raspusti i da nemačka komanda preuzme svu vlast u Srbiju i proglasi je ratnim područjem.

U međuvremenu je sporazum koji je Nedić sklopio sa Dražom Mihailovićem na tajnom sastanku u selu Ražanima 13. avgusta 1944. o zajedničkom frontu delovanja protiv partizanskih jedinica uz punu saglasnost nemačkog okupatora, dobio svoj epilog 6. septembra kada su konačno ujedinjene kvislinške oružane snage u Srbiji i podvedene pod isključivu komandu Draže Mihailovića. (Borković, II, 1979:337) To je uključivalo sve Nedićeve snage od žandarmerije i policije uključiv i Srpsku državnu stražu, osim Srpskog dobrovoljačkog korpusa koji je ostao pod Ljotićevom jurisdikcijom (komandant SDK je bio Ljotićevac pukovnik Kost Mušicki), jer je Ljotić imao velike rezerve prema četnicima Draže Mihailovića. Na sastanku Milana Nedića i Draže Mihailovića bili su još sa Nedićeve strane šef njegovog kabineta general Miodrag Damjanović i

Dragi Jovanović, upravnik grada Beograda, a sa strane četnika majori Mirko Latinović, Dragutin Račić i Nikola Kalabić. Sporazum je osim potrebe hitnog ujedinjenja “svih nacionalnih snaga“, podrazumevao da Nedićeva vlada četnicima Draže Mihailovića odmah preko nemačke vojne uprave isporuči 30.000 pušaka, 3 miliona puščane i mitraljeske municije, 500 puškomitraljeza i 500 minobacača, kao i da im stavi naraspologanje 100 miliona dinara za plate oficirima i podoficirima. (Borković, 1979:331). Nemačka vojna komanda je na zahtev Nedića, sve stavke ovog ugovora odobrila, nadajući se jakom otporu lokalnih srpskih snaga kako bi se dobilo vreme potrebno za evakuaciju nemačkih vojnih efektivna iz Grčke i Srbije. Samo nekoliko dana nakon sporazuma Mihailoviću je poslato prvih 10.000 pušaka sa pripadajućom municijom i veća količina lekova, zavoja, odeće i obuće. (Borković, II, 1979:332).

Nedića i sve iz njegove vlade, međutim, teško je pogodila vest iz Londona da je kralj Petar Drugi potpisao ukaz 25. avgusta 1944., o raspuštanju Vrhovne četničke komande Jugoslovenske vojske u otadžbini, priznao maršala Tita za jedinog vođu oslobodilačkih snaga u Jugoslaviji i pozvao narod da mu se priključi u definitivnoj borbi za oslobođenje. Pravi šok i opšta konsternacija usledili su par dana kasnije, 29. avgusta 1944., upravo na trogodišnjicu formiranja Nedićeve vlade (Nedić je čak održao na radio Beogradu i slavljenički govor povodom tog “jubileja“) kada je kralj Petar svojim drugim ukazom razrešio Dražu Mihailovića funkcije ministra vojske u izbegličkoj vladi. Ražalovani Mihailović ipak je preuzeo komandu “celokupne srpske vojske“, a Nediću je ostala samo njegova tzv. Narodna garda, simbolična vojna snaga od 50 vojnika.

Kako se međutim vojna situacija po Nemce pogoršavala, već 8. septembra 1944., su iz Beograda evakuisane u Treći Rajh porodice nemačkih komandanata i oficira kao i supruge i deca uglednih Nedićevih funkcionera. Tako je za samo nekoliko koliko dana Beograd napustilo oko 200 osoba među kojima i neke ugledne ličnosti iz stare Jugoslavije poput Auguste Stojadinović, supruge Milana Stojadinovića, i njenog devera Dragiša Stojadinović nekadašnjeg uednika lista *Vreme*, a otišli su i ministar u Nedićevoj vladi Tanasije-Tasa Dinić (koji je trebalo da u Beču pripremi teren za boravak Nedićeve vlade kad bude odlučeno da se evakuie),

Aleksandar Cincar Marković, Miroslav Spalajković, pisac i novinar Milan Jovanović Stoimirović, Đorđe Perić, Jovan Popović upravnik Narodnog pozorišta u Beogradu i drugi.¹¹³

Crvena armija i partizanske jedinice NOVJ -a nezadrživo su prodirale i krajem septembra šire područje Beograda sa podavalskim selima je praktično bilo zaposednuto. Draža Mihailović će već 30. septembra 1944., napustiti Srbiju, preći Drinu sa svojim četničkim i prisajedinjenim nedićevskim trupama, i otići u istočnu Bosnu “u slobodne srpske planine“ kako je znao da u svojim depešama saradnicima “konspirativno“ naznači mesto boravka svog štaba. U Srbiji će u oktobru ostati samo manji broj četničko-nedićevskih snaga nesposobnih da pruže bilo kakav ozbiljniji otpor Crvenoj armiji i partizanskim jedinicama.

Stoga je 3. oktobra vojni komandant Jugoistoka proglasio vanredno stanje, ukinuo sve civilne institucije i Nedićevu vladu, Beograd proglasio ratnim operativnim područjem, a celokupnu izvršnu vlast je preuzela nemačka vojska. Nedić je održao poslednju sednicu svoje vlade 3. oktobra 1944., na kojoj je upoznao ministre sa odlukom nemačkog vojnog zapovednika , nagovestio im da svakog trenutka može nastupiti evakuacija. Na sednici je ministrima postavljeno i pitanje da li se treba evakuisati u Nemačku ili ostati u Srbiji. Svi ministri su bili za odlazak u Nemačku, osim dvojice: ministra pravde Veselinovića koji je zbog porodične situacije izjavio da mora da ostane u Srbiji i ministra finansija Đorđevića koji je izjavio da će o tome odlučiti naknadno. Nedić je potom zaključio sednicu i raspustio vladu.

Već sutradan, 4. oktobra u Beč su otišli svi ministri Nedićeve vlade (osim samog Nedića koji će otići dva dana docnije, i rečenih Veselinovića i Đorđevića koji su definitivno ostali u Srbiji), zatim upravnik grada Beograda Dragi Jovanović, Nedićev brat general Milutin Nedić i drugi.

I predstavnici zloglasne Specijalne policije spremali su se na bekstvo iz Beograda i Srbije. Trećeg oktobra održan je sastanak svih funkcionera

113 Zapisnik sa saslušanja Tanasija Dinića od 27.02. 1946 i Milana Nedića od 5.01.1946. (Prema: Borković, II, 1979:345)

Uprave grada i Specijalne policije koji je vodio Dragi Jovanović, kao upravnik grada. Dragi Jovanović je ih obavestio da se već sutra ujutro mora krenuti put nemačkog Rajha. Sa tog sastanka svi su prešli u Dom vojske (Braće Jugovića 19) gde je bilo sedište beogradskog Gestapoa. Šef Gestapoa dr Emanuel Šefer održao je govor o potrebi evakuacije iz Beograda i potvrdio da im je obezbeđena zaštita tokom putovanja i gostoprimstvo nemačkih vlasti, koje će im kao vernim nemačkim saradnicima pružiti azil i svaku pomoć. Govorio je nemački, a Dragi Jovanović je prevodio. Sastanak je završen kasno uveče, a već u 4 sata ujutro 4. oktobra trebalo je doći na zakazano mesto za polazak – garažu Uprave grada Beograda u ulici Starine Novaka (u delu parka Tašmajdan, preko puta Pravnog fakulteta. (Božović, 2014: 372).

“Kad sam ujutro stigao u pomenutu garažu, kaže antikomunistički islednik Specijalne policije Sergej Golubjev, automobili Uprave grada Beograda su već čekali pripralni. Za nas je bilo veliko iznenađenje kad smo tamo zatekli Nedićeve ministre sa porodicama među kojima su bili Josif Kostić, Bogoljub Kujundžić, Đura Dokić, Ognjen Kuzmanović, Milorad Nedeljković i još neke manje značajne ličnosti iz rukovdećeg aparata. Niko nam nije rekao da ćemo putovati zajedno sa nedićevskim ministrima koji su u paničnom strahu zahtevali da se što pre krene iz Beograda, s tim da ih na putu čuva Specijalna policija. (...) Dvorište garaže bilo je prepuno raznih motornih vozila. (...) Tu su bili autobusi, manji automobili, luksuzne limuzine. Uzimane su velike količine benzina, a policijski agenti su na vozila stavljali čitave gomile automatskog oružja, bombi raznih vrsta, običnih pušaka i revolvera (...) Malo dalje stajala je manja grupa uniformisanih oficira i podoficira Gestapoa, određena da nas prate kroz teritoriju NDH i Mađarske.¹¹⁴

Nedićevi ministri ušli su u delimično blindirani autobus za koji je iz Specijalne policije bio zadužen kao pratilac Sergije Golubjev (u zadnjem delu autobusa bili su drveni sanduci sa cigaretama – šverc Dragog

114 Iz izjave Sergeja Golubjeva u istrazi jugoslovenskim organima 1946. (prema: Božović, 2014:373-374)

Jovanovića za Beč). U ostala vozila smestili su se starešine i pripadnici Specijalne policije. Vreme je proticalo u okupljanju i raspoređivanju po vozilima ali i u čekanju nekih starešina koji se nisu pojavljivali. Tek između šest i sedam sati ujutro s Tašmajdana je krenula za Beč kolona od dvadeset vozila na čijem čelu je bio nemački automobil sa gestapovcima.

Dragi Jovanović se na zbornom mestu pojavio u svom rols rojsu ali nije pošao sa njima. On se sa ljudstvom pozdravio na graničnom prelazu u Nezavisnu Državu Hrvatsku, a zatim je posebno putovao i stigao u Beč još pre kolone. Kolona se zaustavila prvo u Staroj Pazovi, pa na graničnom prelazu Petrovaradin (između NDH i Mađarske) radi odmora.

Šestog oktobra kolona sa Nedićevim ministrima i šefovima Specijalne policije stigla je u Beč. Tamo su domaćini smestili ministre u rezervisane apartmane jednog luksuznog hotela, obezbedili poseban smeštaj šefu Specijalne policije Iliji Paranosu, a ostali poput Vujkovića, Bećarevića Radomira Grujičića i drugih smešteni su u jednu za tu priliku adaptiranu školu, gde su imali skupni smeštaj i skromne uslove boravka.¹¹⁵

Nikola Gubarev je još u maju 1944 godine u strahu od atentata kao stari saradnik Gestapoa povučen u Beč i tamo je nastavio da radi za Gestapo. (Borković,2, 1979:376)

Milan Nedić je iz Beograda u Beč pobeo dva dana kasnije, 6. oktobra 1944., sa svojom užom pratnjom u kojoj su bili njegov lični sekretar Đura Tripković, načelnik u Ministarstvu unutrašnjih poslova Đura Sarapa, Milan Đaković, Ijotićevac i član Zbora i Velibor Protić, šef opšteg odeljka Propagandnog odeljenja Nedićeve vlade. Sa nemačke strane sa Nedićem je putovao generalni konzul nemačkog poslanstva u Beogradu Kronholc. Mali karavan od tri putnička automobila pratila su dva nemačka "pancer-jegera" (borna kola) čitavim putem od Beograda preko Indije, Novog Sada, Budimpešte do Beča. Uz pauze za odmor i noćenja i uz zakrčene puteve vojskom i civilima koji se povlače, u Beč su stigli 11. oktobra 1944. (Borković, 2, 1979:351).

115 Isto, 374-375

Nakon Nedićevog odlaska potpunu vlast u Beogradu preuzela je nemačka vojska. Komandant Jugoistoka je 10. oktobra 1944. imenovao jedan civilni odbor sastavljen od Srba, za obavljanje neophodnih administrativnih poslova u gradu. "Da bi se posle odlaska srpskih ministara mogli produžiti poslovi državne uprave, naredio sam niže imenovanim činovnicima pojedinih ministarstava da vode poslove, i od njih obrazovao Odbor državne administracije za Srbiju."¹¹⁶ . U Odbor su ušli sledeći činovnici: za Ministarstvo pravde – Aleksandar Pelivanović; za Ministarstvo građevina – inž. Nenad Lancoš; za Ministarstvo prosvete – Dušan Milojković; za Ministarstvo saobraćaja – inž. Milan Jojić; za Ministarstvo pošta – inž. Josif Štok; za Ministarstvo narodne privrede – dr Milutin Bošković, za Ministarstvo unutrašnjih poslova – Aleksandar Pekezović; za Ministarstvo socijalne politike – arh. Aleksandar Đorđević; za Ministarstvo poljoprivrede – Budimir Cvijanović; za Ministarstvo finansija – dr Milan Horvatski; za Predsedništvo Ministarskog saveta – Ivan Petković koji je ujedno bio i predsednik Odbora državne administracije. (Borković, 2, 1979., 350-351).

Crvena armija i jugoslovenski partizani su već bili nadomak grada u to vreme tako da Odbor praktično nije radio. Neki smatraju da je njegovo formiranje bio trik okupatora kako bi se Beograđanima stavilo do znanja da srpska vlast i dalje postoji i da joj se svi imaju povinovati.

Samo deset dana kasnije, Beograd je oslobođen.

116 VA, NA, reg. br. 1/21 kut. 50, Naredba generala Felbera od 10. oktobra 1944.

IDEOLOŠKO ZAJEDNIŠTVO USTAŠA I SRPSKIH KVILSINGA U BORBI PROTIV NOVJ 1945.

Nemci su skoncentrisali kvislinške snage iz Srbije na terenu Slovenačkog primorja gde je već stigao preko NDH Ljotić sa svojim izbeglim jedinicama Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Bećarević je tokom jeseni 1944. i proleća 1945 uspostavio vezu sa njima kao i sa određenim brojem četničkih jedinica koje su takođe tražile i dobile dozvolu vlade u Zagrebu da prođu kroz hrvatsku teritoriju. (Borković, 1979:376) Pavelić je, naime, 21. decembra 1944. godine u svojstvu vrhovnog zapovednika Glavnog ustaškog stana izdao naređenje o propuštanju četnika popa Đujića kroz teritoriju Hrvatske prema Slovenačkom primorju. Naredba glasi:

"Na temelju sporazuma između hrvatske i njemačke vlade odpremit će se četnička skupina popa Đujića, ukupne jakosti oko 6.000 ljudi, iz područja južno od Bihaća i južne Like prema sjeveru u Njemačku (misli se na današnje slovenačke i austrijske granice - prim. Z.M.). Vjerojatni smjerovi pokreta: Bihać - Bos.Novi - Kostajnica - Novska - Dugo Selo - Zagreb - Zaprešić - Granica, odnosno Gospić - Ogulin - Karlovac - Zagreb - Zaprešić - Granica.

Zapoviedam

1. da sve naše oružane postrojbe na označenim smjerovima bezuvjetno nesmetano propuste u prolazu. To se ogriješi ovoj zapoviedi staviti će se pred Ratni sud shodno okružnici Glavnog stana Poglavnika br. 124/taj.od 15.11.1944.
2. da četničku skupinu popa Đujića u pokretu prema sjeveru do njemačke granice prati propratna postrojba hrvatskih oružanih snaga, koja se u sporazumu s njemačkim zapovjedništvima ima brinuti za uredan i nesmetan prolaz skupine.
3. Ukoliko pomenuta četnička skupina bude prolazila područja pojedinih hrvatskih zapovjedništava, odgovorni zapovjednici izvjestiti će odmah i najžurnije Ministarstvo oružanih snaga, operativni odjelž

Zagreb, 12. prosinca 1944.

Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske

Dr Ante Pavelić, v.r." ¹¹⁷

Konzulat Nezavisne Države Hrvatske u Rijeci izveštava vladu u Zagrebu 31.12. 1944. godine o sledećem: “Pred desetak dana pojavili su se na Sušaku odredi srbske vojske. O tomu je činovnik Konzulata g. Šuflaj izvjestio brzojavno šifrom Ministarstvo unutarnjih poslova pod VT br. 12 i 13 pod nadnevkom 11. i 13. ov. mj. time da stvar bude odmah dostavljena Naslovu. Prema podacima naknadno prikupljenim, nedićevci evakuirani iz Srbije, smjestili su se na području Ljubljana –Trst – Rieka, a prema još nepotvrđenim podacima njihova se snaga sastoji od 20.000 ljudi. Prema njemačkim vjestima ima ih tri pukovnije od Postojne do Rieke i to poglavito u Ilirskoj Bistrici i Jordanima, dakle na staroj granici Kranjske i Istre. Sa slovenskim domobranima surađuju najuže. Ovih su već dana bili upotrijebljeni u akcijama čišćenja na Grobniku zajedno sa Niemcima. Niemci tvrde da nedićevci ne idu u Istru, već da će čuvati prugu i sektor bivše jugoslavensko-italijanske granice. U držanju prema pučanstvu - viđa ih se i na Sušaku i u postrojbama pojedinačno – ponašaju se do sada dobro.”¹¹⁸

Sve te snage, uključiv i ustaško-domobranske jedinice, trebalo je po zamisli srpskih i hrvatskih kvislinga da se ujedine u borbi protiv Tita i NOVJ i da čim, po njima, izbije neizbežni sukob između Sovjetskog saveza i zapadnih saveznika, krenu uz pomoć Engleza i Amerikanaca u “oslobađanje Beograda“. Četnici Draže Mihailovića trebalo je da iz Bosne gde su se tada nalazili, priteknu ovima u pomoć.

Ipak novopečeni “saveznici“ (ustaše, četnici, ljotićevci i nedićevci) uprkos zajedničkom strahu od definitivne propasti, nisu pokazivali prevelike znake sloge i jedinstva. Ustaški konzul u Trstu Vilim Bačić javlja 14. februara 1945. vladi NDH sledeće: “Četnici, po njemačkim podacima sada 6.000 – nalaze se još uvijek na području iz linije Rieka-Sušak-Kastav-Matilje-Sapiane, a premještaj u Vipavsku dolinu, koji je bio naređen i započet bio je obustavlje uslied pegavog tifusa. Četnici su u međuvremenu vršili daljna nasilja prema pučanstvu, koja su poznata i njemačkim

¹¹⁸ VA, NDH, kut. 269, br. reg. 7/1-16.

mestnim vlastima u okolici Rieke. Na poduzete korake, koji su ponovljeni i molbu da se zaštiti hrvatsko pučanstvo, odgovoreno je da su poduzete mjere radi uzpostave reda i stege, da je bilo nemoguće odmah provesti preseljenje četnika u Vipavsku dolinu, gdje su već spremljene nastambe, jer je bilo 100 slučajeva pegava tifusa, a da je raskušivanje u toku. (...) Njemački organi u Uredu Vrhovnog povjerenika spominju često, prilikom našeg razgovora o divljanju četnika, da su četnici i nedićevci saznali za jedan slučaj, gdje su dvije grupe prolazećih srbskih formacija kroz Hrvatsku i navodno kroz Zagreb, bile ubijene, te da je to izazvalo uznemirenost četnika i nedićevaca, pa da su onda zato nastale razne opasne i nepoćudne tendencije naročito kod četnika. Na sve odgovore s naše strane stavlja nam se uvijek do znanja da je takovih događaja zaista bilo, ali da to ne može opravdati ponašanje četnika. Ipak je to sve kompliciralo celu stvar. Njemački organi ipak izrazuju nadu i obećavaju da će stvar sada biti uređena i da sam njemački Vrhovni povjerenik ovdje u Trstu prati stvar s velikom pažnjom, te da sam želi da pučanstvo bude zaštićeno. (...) Za nedićevce se čuje da su njihove vodeće ličnosti u ovom kraju prilično deprimirane i da bi željele daljne povlačenje na zapad. Oni smatraju kao svog zajedničkog glavara Ljotića i za metode četnika popa Đujića izražavaju se nepovoljno. Koliko se saznaje od hrvatskog pučanstva, još više od slovenskog, nastoje nedićevci kod pučanstva izazvati simpatije.“ (Krizman, 2, 1983:234).

Rat se vrtoglavo bližio kraju; saveznici su svakim danom sve više napredovali i kraj nemačkog Trećeg Rajha je postao ne više pitanje godina ili meseci već nedelja i dana. Od ideje srpskih, hrvatskih i slovenačkih kvislinga da udruženim snagama zajedno s zapadnim saveznicima napadnu i pobjede “boljševike u Beogradu“ nije ostalo ništa: ustaška vlada je napustila Zagreb 6. maja, a 8. maja 1945. Pavelić je objavio svoj poslednji akt kao poglavnik NDH: naime, predao je komandu Vjekoslavu Maksi Luburiću i napustio “Hrvatsku oružanu silu“, a potom pobjegao u svoje odavno pripremljeno sklonište kod Salcburga, a odale tajnim kanalima u Argentinu. Njegova sudbina je poznata. Na njega je 1956. godine izvršen atentat u Argentini koji je preživio. Pavelić je potom u strahu za svoju

bezbednost odlučio da se preseli u Španiju, gde je 29.decembra 1959. godine i umro.

Ustaške trupe su zajedno sa svojim slovenačkim i srpskim “saveznicima“ (rupnikovcima, četnicima, nedićevcima i ljotićevcima) pokušale da se predaju angloameričkoj vojsci u nadi da će kod njih naći spas. Angloamerikanci su ih razoružali i predali jugoslovenskim organima kao ratne zarobljenike. Kod Blajburga mnogi od njih su likvidirani. Veći deo ustaških ministara i doglavnika, međutim, dopao je u ruke pravde i odgovarao za svoja nedela. Isto je bilo i sa nekim funkcionerima Nedićeve Srbije: uhapšeni su i predati jugoslovenskim vlastima. Milan Nedić je izvršio samoubistvo skokom kroz prozor zatvorskog hodnika 5. februara 1946, a Dragi Jovanović, Božidar Bećarević i Nikola Gubarev osuđeni su na smrt i streljani.

IDEOLOŠKE SLIČNOSTI NDH I NEDIĆEVE SRBIJE

Oba režima su svoj ideološki uzor našli u društvenom sistemu svojih gospodara italijanskom fašizmu i nemačkom nacionalnom socijalizmu. Dakle nije reč je o tome da oni samo “pukim sticajem okolnosti” morali da trpe političku i vojnu okupaciju Italije i Nemačke, već su i svoje “države” odnosno svoj narod u budućnosti videli u jednom novom evropskom poretku sa organicističkom političkom organizacijom društva korporativnog tipa, gde prevladavaju nacionalsocijalistički elementi koji isključuju bilo kakav oblik internacionalizma. Iz njihovih izlaganja, izjava, tekstova (Nedić) i napisanih radova (Budak) proizlaze neverovatne sličnosti o tome kako bi po njima trebalo da izgledaju srpsko i hrvatsko društvo u Hitlerovoj Novoj Evropi.

Nedićev srpski narodni socijalizam

Nedić je potkraj 1942. godine nameravao da sprovede novu organizaciju srpskog seljaštva, odnosno planirao je stvaranje srpske seljačke države. U razgovoru sa seljacima kruševačkog okruga koje je 12. decembra 1942. primio u Beogradu, istakao je da “nova Srbija mora da bude izgrađena na sprskom narodnom zadružnom socijalizmu.”¹¹⁹

U tom smislu je podneo Memorandum okupatorskim vlastima tvrdeći da je seljaštvo stub daljeg prosperiteta Srbije i tom prilikom ukazao da je “seljaštvo najviše pomoglo gušenju komunističkog ustanka u Srbiji.” (Borković, 2, 1979:35). U Memorandumu se opsežno razrađuje koncept buduće srpske države zasnovane na seljaštvu organizovanom na zadružnom principu. Tako bi se po Nedićevom mišljenju, “sprečila boljševizacija srpskog naroda“. Kao potvrdu ove tvrdnje on ističe da

¹¹⁹ Novo vreme, 13.12.1942.

“saznanje da se taj cilj može postići samo pomoću onih metoda koje su svojevremeno primenjene u Nemačkom Rajhu i Italiji u borbi protiv komunizma i svih ostalih prevratničkih društvenih nazora, sve više krči sebi put i kod nas Srba. Kod ta dva naroda zlo je bilo nadvladano duhovnim i fizičkim obuhvatanjem narodnih masa u uske i moćne zajednice, bilo korporativnog kao u Italiji bilo nacionalno socijalističkog karaktera kao u Rajhu. *Srpski narod je potpuno shvatio značaj kako fašizma tako i nacionalnog socijalizma i rešen je da pođe sličnim putem pošto je taj put jedini na koji nacionalni, politički i socijalni život može da bude spasen od sloma i propasti.*“ (istakao Z.M.)¹²⁰

Malo dalje u Memorandumu slede i ove Nedićeve misli: “Srbija bi trebalo da bude izgrađena *na principima seljačkog narodnog socijalizma, i nasuprot jevrejskom anarhističko-materijalističkom mentalitetu.* (istakao Z.M.). Srbima kao i svim drugim arijskim narodima, svojstven je „,prirodni rasni instinkt koji smatra porodicu, narod i državu kao najviše duhovne i materijalne vrednosti, bez kojih evropska kultura – kako u prošlosti tako i u budućnosti – ne može se ni zamisliti. Srpski narod u čijoj je duši najdublje ukorenjena ideja porodice, kućne zajednice i države kao najviših tvorevina narodnog duha, uvek je stavljala vrednost duha iznad vrednosti materije i osećala instinktivno gnušanje prema marksizmu u svim njegovim oblicima i odrazima kakvi su komunizam i boljševizam. Konstruktivizam srpskog narodnog socijalizma zasniva se na krvnim vezama porodice, kućne zajednice tj. zadruga i roda. Zadruga je porodica proširena u vremenskom i prostornom smislu ili porodica koja obuhvata izvestan broj generacija i sve plodove njihovog rada, rod, savez zadruga povezanih međusobno istim poreklom... Selo je kod Srba oduvek bio glavni izvor onih životnih snaga koje su svojim oticanjem u gradove širile istinsku narodnu kulturu. Prirodne porodične zadruga koje su očuvale duhovno jedinstvo srpskoga naroda treba i ubuduće da obrazuju glavne temelje na kojima treba da se gradi što tešnija povezanost seljaka uz pomoć jedne državne organizacije – koja bi održavala slogu među nima – i to jeste prvi preduslov kako za suzbijanje komunizma i inostrane propagande, tako

120 Isto.

i za obnovu same Srbije. Zaštitnik srpskog sela treba da postane srpska država organizovana u duhu ovog nacarta.“ (Borković, 2, 1979:35-37)

Ovde je jasno vidljivo Nedićevo prihvatnje Ljotićevih fašističkih ideja o korporativnom ili narodno-socijalističkom uređenju Srbije po uzoru na fašističku Italiju i nacionalsocijalističku Nemačku. Nedić dalje u istom dokumentu detaljno obrazlaže svoje stavove o kulturnom odnosno društvenom obrascu koji treba da sledi u “novoj Srbiji u Novoj Evropi“ koji je tobože u skladu sa srpskom istorijom i tradicijom i koji ne samo da se ne protivi društvenim uređenjima u Italiji i Nemačkoj, nego je, naprotiv, veoma saglasan sa njima: “Srpska tradicija je nerazdvojno povezana sa običajima i tradicijom preuzetom od pradedova. Stoga je ona ispunjena duhovnim jedinstvom etike i religije, društvenog starešinstva i socijalne pravde, nasuprot neorganskoj materijalizaciji svakog mehanizovanog društvenog poretka. Na tim osnovama počiva srpska nacionalna misao koja ne proizlazi ni iz kakvog napisanog ustava ili nekakvog 'društvenog dogovora', već je duhovno i telesno nasleđena s kultom predaka... U tom je pogledu patrijarhalni duh srpskog zajedništva umeo da očuva neizmenjive i uvek prave principe *autoriteta vođe* (istakao Z.M.) ili starešine i poredak po rangu pratnje ili mlađih članova zajednice. Starešina porodične zadruge – kao i starešina sela - sam rukovodi i sam donosi odluke; ali on snosi i čitavu odgovornost za vođenje zajednice. Srpski narod je prožet ubeđenjem da i država treba nužno da bude izgrađena na istim temeljima, pošto saradnja u zajednici isključuje svaku klasnu mržnju; prirodni poredak po rangu članova porodice unutar jedne zajednice isključuje svaku eksploataciju slabijih; zaposlenje svakog člana zajednice spasava državu od nezaposlenosti; autoritarna vlast Vođe postaje nesavladiva prepreka za sve demagoge i proglašivače jedne lažne, zapadne demokratije kao i za sve neorganske i veštački stvorene forme savremenog javnog prava gde se vođe biraju glasanjem. To saznanje je kod Srba još ojačano gorkim iskustvom u staroj Jugoslaviji.“ (Borković, 2, 1979:37).

Iako su nemačke vlasti ovaj Nedićev memorandum glatko odbile jer se nije slagao vojnim interesima Rajha kao i sa Hitlerovom jasno izraženim mišljenjem verolomnim i nepouzdanim Srbima nakon puča od 27. marta 1941, ovaj dokument jasno govori ne samo o vazalnoj Nedićevoj ulozi već

i o njegovom ideološkom priklanjanju italijanskom fašizmu odnosno nemačkom narodnom socijalizmu (nacionalnom socijalizmu, tj. nacizmu) i štaviše želji da i Srbija postane po svom uređenju takvo društvo. Naravno da je uticaj Dimitrija Ljotića na Nedića i u ovom pogledu bio izuzetno veliki, ali to ovoga ne opravdava od surove istine da je, nekadašnji oficir ovenčan slavom iz Prvog svetskog rata, dvadesetak godina docnije umnogome prihvatio ideje jedne zločinačke ideologije kakvu svet do tada nije poznavao.

Da je tadašnji javni diskurs Nedićeve Srbije naginjao organizaciji države i društva na fašističkim odnosno nacionalsocijalističkim načelima i da je u tom smislu vođena javna, nedvosmislena politika svedoče i tekstovi drugih srpskih kolaboracionista iz Nedićeve kvislinške vlade. Inž Veselinović, Nedićev ministar poljoprivrede, napisao je krajem 1942. godine članak “Srpski seljak u Novoj Evropi” osvrćući se na Nedićev govor seljacima iz Kruševca decembra 1942. o potrebi nove organizacije srpskog seljaka u borbi protiv komunizma: “Ovaj razlog i rukovodi Nemačku u nastojanjima da osposobi ne samo svoje seljaštvo već i seljaštvo cele nove Evrope pa i naše Srbije. Šta ona, Nemačka, traži od našeg seljaka? Ništa više nego da bude zadovoljan, spokojan i srećan na svojoj rođenoj grudi. Ali po starom poretku, koji je vladao u našoj zemlji, seljak je i previše bio zanemaren da bi mogao biti zadovoljan. U novom poretku Evrope seljak će biti stub svake države pa i celog evropskog poretka.”¹²¹

Slične teze “biti onakav kakav ti je gospodar” plasirali su i ustaške vlasti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, naročito je u tom pogledu bio prilježan ustaški ideolog Mile Budak koji govori o hrvatskom narodnom socijalizmu baš kao i Nedić u Srbiji. Stoga ću, poređenja radi na ovom mestu navesti izводе iz njegovog članka “Nekoliko misli o uređenju slobodne i nezavisne hrvatske države”¹²²

121 VA, NA br.1/2-1 kut. 1

122 Prema: Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, 2, 367-373

Pavelićev i Budakov hrvatski narodni socijalizam

Mile Budak je bio književnik i jedan od ključnih ustaških ideologa; ovaj esej napisao je u emigraciji ali su njegove ideje itekako sprovedene u NDH.

“Mi smo dužni da idemo svojim prirodnim putom koji nam pokazuje prošlost i sadašnjost našega naroda i njegov način života. Prije svega vidimo da se naša Domovina sastoji isključivo od seljačkog svijeta te da su njezin temelj i snaga isključivo seljački domovi razasuti po našim selima i zaselcima. Što nam je narodne sreće i zadovoljstva, časti i ponosa, vjere i požrtvornosti, sve je to u njima, pa možemo mirne savjesti ustvrditi da naša hrvatska Domovina s obzirom na narod i narodni život nije ništa drugo do skup svih tih naših seljačkih domova, jer radničkog stališa mi nemamo u pravom smislu te riječi...“ ...”Prema tome, za uređenje naše države moraju biti odlučni i mjerodavni interesi i potrebe našega sela i seljaka tako da se bude moglo reći da naši seljački slobodni i sretni domovi sačinjavaju i potpuno predstavljaju i našu nezavisnu hrvatsku državu.

Komunizam i kapitalizam predstavljaju dva oprečna pogleda na svijet i život, dva oprečna državna ustrojstva, dva oprečna ropstva čovjekove duše, slobode, ponosa i dostojanstva, koja su duši hrvatskog naroda jednako daleka i tuđa. U prirodi je svakog čovjeka i napose svakog Hrvata da ima svoju kućicu, svoju slobodicu, jer samo na taj način čovjek može biti jak, samostalan i gospodar sebe i svoje volje. I komunizam i kapitalizam idu – svaki svojim putem – da mu baš to otmu i onemoguće te da ga tako učine robom tuđe volje. Sporedno je kojim putom oni dolaze do cilja, ali je cilj i komunizmu i kapitalizmu posve isti iako se služe sasvim drugačijim sredstvima i putovima. Skrajnosti se vazda dodiruju i sastaju pa tako i ova dva prividno ljuta neprijatelja. Razlika je ta što kakvog Rokfelera ili Šterna zamijeni kakav Trocki koji se je prije – recimo zvao Bronstein, pa kako je prije radio tako sada nastavlja samo pod novom firmom. Radnik je ostao u istom položaju, a seljaka je Bronstein-Trocki potpuno upropastio...“ (...) “Mi nijesmo stvoreni mi se nijesmo razvili mi nećemo da budemo proletarci bez ikakova obzira da li nas takvim želi učiniti kapitalist koji se ove Rotšild ili koji se zove komunistička država.

Mi smo seljački narod, seljačka država. To je jedina moguća osnova, jedini ispravni ideal svih onih koji valjano shvaćaju naše narodne prilike i potrebe, moderni duh vremena... Vlasnik zemlje je zadruga tj. skup sve čeljadi koja pripada istom ognjištu te je pojedinac ne može opteretiti a kamoli prodati ili nasljedstvom namijeniti bilo kome. Zemlja se ne može cijepati, deliti, pa obitelj nije u opasnosti kakva joj vazda kod loša gospodara prijetila od samovlasništva, a samovlasništvo nije ustanova našeg narodnog hrvatskog prava nego starog rimskoga. Kad se to načelo zjedničkog zadružnog, obiteljskog vlasništva primjeni na sva naša zemljišta, onda će u mnogo slučajeva otpasti težnja za diobom postojeće zadruge, a gde i dođe do nje neće to značiti više velike opasnosti, jer će svaka krvna zajednica ljudi koji skupa žive sačinjavati takvu kućnu zadrugu kojoj ne može naškoditi ničija samovolja. Slobodni seljački domovi, zaštićeni tim zadružnim načelima vlasništva sačinjavaju seoske općine u kojima odlučuju samo gospodari i njihovi odrasli članovi porodice. Nekoliko susjednih općina sačinjava kotareve, a veći broj kotareva županije na koje bi se epodijelila čitava država...“

“...Kako će se odrediti i organizirati poslovi a da nikome ne bude učinjena nepravda, da koji kraj ne bude zanemaren, da pojedinac ne da previše, dok drugi za zajednicu ne daje ništa – nije uopće pitanje niti problem gdje je razumijevanja i osjećaja za zajednički život cijeloga naroda i ljubavi prema Domovini i napretku. Najzad, što se god bude radilo, mora se raditi tako da svaki čovjek osjeća od toga korist, pa će i to biti jak poticaj za zajednički rad. Uostalom gdje takve koristi ne bi bilo – ne bi ni rad imao smisla pa se ne bi ni započimao. Najzad, kad zadruga nešto hoće da ima, kad gospodar ro odredi, zar pojedini član zadruge može raditi drukčije, pa on lično i drukčije mislio?“

Njegove ideje je docnije razradio Aleksandar Zajc (Seitz) u knjizi pod naslovom “Put do hrvatskog socijalizma“. Izgradnja narodnog socijalizma, veličanje kulta rada (“Nisam došao da vladam, nego da radim“ bila je Pavelićeva parola koja se mogla naći plakativna na vidnim mestima u Zagrebu), kulta sopstvene nacije (Bog i Hrvati) i prezir prema zapadnoj demokratiji i sovjetskom internacionalnom modelu socijalizma (“svjetska judeomasonska i komunistička urota“) postaće glavna ideološka potka na

kojoj se bazirao ustaški pokret. Uzor je više nego jasan: nemački nacionalni socijalizam.

Nacionalni socijalizam na hrvatski način, knjiga Aleksandra Zajca iz 1943

U oba navedena prilaza (Nedićev i Budakov) vidljive su zajedničke karaktersitike u pogledu razvoja države i društva: 1. seljački karakter države, odnosno seljaštvo kao državni temelj, 2) staleška organizacija i poštovanje autoriteta vođe po ugledu na italajanski fašizam (starešine, gospodara, šefa zajednice-zadruga), 3) zadružni karakter privređivanja i narodni socijalizam (nacional-socijalizam) po ugledu na Nemačku (socijalna pravda ali samo za radnike i seljake sopstvene države).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA – SLIČNOSTI I RAZLIKE IZMEĐU NDH I NEDIĆEVE SRBIJE

1. I Nedićeva Srbija i Nezavisna Država Hrvatska nastale su voljom nacifašističkih okupatora Hitlerove Nemačke i Musolinijeve Italije nakon kratkotrajnog aprilskog rata i tragičnog raspada Kraljevine Jugoslavije 1941. godine.

2. I jedna i druga tvorevina nalazile su se u granicama koje su im odredili njihovi nacifašistički saveznici i na koje one nisu mogle nikako uticati. Grance NDH određene su Rimskim ugovorom 18. maja 1941. po kojima je deo etničke Hrvatske pripao Italiji (Dalmacija i dobar deo ostrva), a deo Mađarskoj (Baranja i Međumurje) dok su srpske granice određene tek nakon što su svoje apetite zadovoljile Nemačka (Banat) Italija (Kosovo), Mađarska (Bačka) i Bugarska (jug Srbije). Stoga, dakle, teritorije ovih dveju nacifašističkih tvorevina nisu bile čak ni u relativnom u skladu sa istorijskim i etničkim granicama ni Srba ni Hrvata, već su odgovarale interesima okupatora i bile nametnute isključivo pogodbama država sila Osovine.

3. Srbija je postala vojno okupaciono područje, a Hrvatska je bila država, istina marionetska, ali po međunarodnom pravu imala je formalno-pravne atribute države: osim šefa države (prvo je to bio kralj Tomislav Drugi, (1941-1943), istina samo nominalno, jer nikada nije ni kročio na tle svoje “kraljevine“, i Ante Pavelić kao Poglavnik NDH (1941-1945) koji je od nastanka NDH bio na njenom čelu), imala je i vladu, Sabor (koji se sastao u samo tri zasedanja tokom 1942. godine i posle toga nikada više do kraja rata), državnu vojsku (“Domobranstvo, zrakoplovstvo i ratnu

mornaricu“), redarstvene snage tzv. oružništvo (policiju) i partijske vojne snage tzv. Ustašku vojnici (po ugledu na nemačke SS trupe). Nezavisna Država Hrvatska je bila nezavisna samo po imenu: poglavnik i vlada donosili su samo one spoljnopolitičke i unutrašnjepolitičke odluke koje se nisu kosile sa interesima Nemačke i Italije, kako smo videli iz prednjih izlaganja.

4. Iako je Nedićeva Srbija bila okupaciono područje u kome su glavnu reč vodili nemački generali kao vojni zapovednici, ona je, radi lakšeg okupatorskog upravljanja, ipak dobila određenu autonomnu upravu prvo u vidu Saveta komesara, a potom i u obliku vlade sa brojnim ministarskim resorima, koja se zvala “vlada narodnog spasa“ i koju je obrazovao armijski general bivše Kraljevine Jugoslavije Milan Đ. Nedić. Imala je svoju policiju i vojne odrede (Srpsku državni stražu i Ljotićev Srpski dobrovoljački korpus). Imala je zastavu, grb i “državnu“ himnu (himna je bila pesma “Oj Srbijo mila mati“). Bila je dakle neka vrsta paradržave.

5. Nezavisna Država Hrvatska imala je mogućnost većeg stepena odlučivanja o unutrašnjim pitanjima nego što je to bio slučaj u Nedićevoj Srbiji gde su ključne privredne i društvene odluke donosili Nemci, a lokalna vlast je bila dužna da ih sprovodi.

6. NDH je imala za razliku od Nedićeve Srbije barem formalnu mogućnost da odlučuje i u oblasti spoljne politike (imala je u svojoj vladi ministra spoljnih poslova) dok vlada generala Nedića nije imala taj resor pa ju je u spoljnim poslovima zastupao specijalni opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova trećeg Rajha (prvo Feliks Bencler 1941-1943., a potom u periodu 1943-1944. -Herman Nojbaher).

7. Isto tako Nedićeva Srbija, za razliku od NDH, nije mogla čak ni formalno da samostalno odlučuje o privrednim pitanjima jer su ona

zadirala u krucijalne interese Rajha za obezbeđenje važnih resursa za dalje vođenje rata, pa je o njima odlučivao specijalni opunomoćenik Ministarstva privrede Nemačke (u Beogradu je to sve vreme okupacije bio Franc Nojhauzen). Iako je Nedićeva vlada imala Ministarstvo za narodnu privredu, ono je bilo dužno da svoje planove proizvodnje u potpunosti uskladi sa potrebama Rajha odnosno sa “Trećim četvorogodišnjim planom“ nemačke privrede (1941-1945), o čemu je brinuo i o čemu je odlučivao (šta će se, kako i koliko proizvoditi u industriji, rudarstvu i poljoprivredi i koliko robe i ljudskih resursa tj. radnika iz Srbije će se isporučivati u Nemačku) isključivo specijalni nemački opunomoćenik za privredu.

8. Iako je Pavelićeva NDH bila država koja je imala formalne prerogative suverenosti, ona je bila kondominijum Italije i Nemačke i njena nezavisnost je prepoznatljiva jedino u imenu. Imala je punu samostalnost u nekim unutrašnjim pitanjima, mada ne svim. Bila je podeljena na dve vojne zone (nemačku i italijansku) do 1943, a posle toga je potpuno potpala pod nemačku jurisdikciju. U leto i jesen 1944. godine Nemci su preuzeli njen policijski aparat, a potkraj te godine imali i odlučujući uticaj na “Hrvatske oružane snage“.

9. Obe tvorevine su bile izrazito antikomunističke i antijugoslovenske o čemu jasno svedoče primeri izneti u ovoj knjizi. Obe su idealizovale fašistički i nacionalsocijalistički poredak što je vidljivo iz njihovih planova o uređenju svojih društva nakon rata u okviru Hitlerove Nove Evrope. U slučaju Nezavisne Države Hrvatske to je bio put u “hrvatski socijalizam“ a u slučaju Nedićeve Srbije to je ideja o “srpskom narodnom socijalizmu“ zasnovanom na temelju seoskih zadruga.

10. Obe tvorevine su imale svaka na svoj način, važnu ulogu u holokaustu kako je prikazano na primerima. Nemci su Paveliću dozvolili da samostalno likvidira Jevreje po brojnim logorima, dok su to pravo Nediću “uskrali“: on i njegova Specijalna policija su morali da za račun okupatora *samo* hapse Jevreje i predaju ih Nemcima koji su ih kasnije

likvidirali.¹²³ U tome je jedina razlika. Koliko su i jedni i drugi bili prilježni, Pavelić u ubijanju, a Nedić u isporučivanju Jevreja, svedoči i tužna činjenica da su u obe tvorevine Jevreji praktično nestali. General Bader je u proleće 1942. godine pohvalio svog saveznika Nedića, nazvavši ga “srpskim Petenom“ koji je Srbiju oslobodio jevrejske napasti pa je Srbija prva zemlja u Evropi koja je, kako se izrazio “Juden frei“ (slobodna od Jevreja). Neki su dodali i da je Srbija “Juden rein“ (očišćena od Jevreja).

11. U pogledu zločina, Nedićeva Srbija i NDH se razlikuju u njihovom *kvantum*u ali ne i po *suštini* odnosno *karakteru* ovih dveju nacifašističkih tvorevina, pri čemu su zločini koje su počinile ustaše brojniji od zločina koje je počinila Nedićeva Srbija. Ipak četnici u Bosni (tada na teritoriji NDH) pokazali su sav svoj zločinački repertoar klanja hrvatskog i muslimanskog civilnog življa.

12. NDH je u svojoj mržnji prema Srbima išla dotle da je prema nekim planovima ustaša jednu trećinu srpske populacije trebalo proterati (što je u dobroj meri i učinjeno za samo dve godine proterano je u Srbiju oko 170.000 Srba), drugu pokrstiti, a treću likvidirati. Nedićeva Srbija nije imala hrvatski živalj na svojoj teritoriji odnosno on je bio apsolutno zanemarljiv tako da argument “novoistoričara“ kako Hrvati nisu pobijeni u Nedićevoj Srbiji, ne može da otrpi ozbiljniju kritiku. Ono malo predratnih Hrvata u Beogradu, Nedić je stavio praktično van zakona jer im je posebnom uredbom zabranjeno da se zapošljavaju u javnim službama. Bila je to dakako reakcija na istu takvu Pavelićevu uredbu, kao i na progone, deložacije i masovno ubijanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

13. Ono što Nedićevu Srbiju i NDH neodoljivo spaja jeste činjenica da su obe bile sluge okupatora, puki vazali svojih nacifašističkih

123 “Jednog su gazde pustili sa lanca a drugog na lancu zadržali, ali taj drugi nije zbog toga bio manje opasan.“ (Nenad Ž. Petrović, Ideologija varvarstva, Beograd, 2016. s.124)

“saveznika“ koji su ih stvorili i dali im u ruke kakvu - takvu vlast (Paveliću mnogo veću nego Nediću). Obe tvorevine su se zdušno borile protiv partizanskog pokreta docnije omasovljenog u Narodnooslobodilačku Vojske Jugoslavije, protiv svih antifašista odnosno onih snaga koje su se kao iskreni rodoljubi borile protiv nacifašističkih okupatora za slobodu svoje zemlje.

* * *

Pokušati rehabilitovati Pavelićevu NDH i Nedićevu Srbiju znači pristati na fašizam i nacizam, na rasizam i antisemitizam, na porobljavanje čoveka i čitavih naroda u ime rasnih teorija o nadmoći jednog nad drugim narodima. Istorijska nauka i u Hrvatskoj i u Srbiji ima danas samo jedan zadatak: mora se osloboditi onih “naučnika“ koji bi da je potčine ovim suludim i anticivilizacijskim idejama relativizujući užasne zločine koji su puki produkti upravo takvih ideja.

PRILOZI

SPISAK PRILOGA

1. Uredba o čistoti narodne krvi (179-181)
2. Naredba sreskim načelnicima da hapse Jevreje (182)
3. Dokumenti o potrazi za Jevrejima koji “simuliraju“ bolest po beogradskim bolnicama (183)
4. Dokumenti o Popović Divni koja se kao Jevrejka krije pod tim srpskim imenom (184)
5. Dokument Ministarstva prosvete o prosvetnoj reformi (prevaspitavanje omladine) (186-189)
6. Dokument iz oktobra 1942 o uklanjanju činovnika i zamenjivanju Srbima (185)

g/ ako je nezakonito data na Jevrejima u slična stava i ovog člana, a rodi se prije 31. januara 1943.

h/ ako u sporima između Ministarstva unutrašnjih poslova odlučil, da se dotična lica ima smatrati Jevrejima.

3. Lice, rođeno izvan teritorije naše države, od roditelja, koji ne potiču iz naše države, rođeno dan 1. aprila 1941 bilo vojskovođe vođe i teško najviše dva prethodnog stepena Jevreja na rasu, ili smatrano Jevrejima u slični smislu ove Uredbe, koja potiče.

4. Lice, koje jeste stupanje na snagu ove Uredbe protivpravno sklopi brak, u branjim članom 5 ove Uredbe, kao i potomi iz takvog braka, pa i u slučaju ako bi takav brak bio sklopljen u inostranoj stvari.

5. Lice, koje je nezakonito data Jevrejima u slični stava i ovog člana.

Član 6.

Cigancima u slični stav Uredbe, smatra se lica, koja potiču od tri ili više prethodnog stepena /člana ili stava/, koji su slični po rasu.

Član 7.

Šef uprave vlasti na obrazloženi predlog Ministra unutrašnjih poslova, može izuzetno priznati ona prava koja pripadaju osobama /jugoslovenske ili slične krvi/ /arijevskog porekla/ licima koje su pre 1. aprila 1941 godinu stekli izvanredno odluge za porod, kao i bračnim drugovima ovih lica, a kojima je brak sklopljen pre stupanja na snagu ove Uredbe, i potomcima iz takvog braka, a kojima bi se na njih mogla odnositi odredbe ove Uredbe.

Član 8.

Ubranjim je brak između Jevreja odnosno Cigana /jugoslovenske ili slične krvi/ /arijevskog porekla/, isto tako ubranjen je brak lica koje ima jednog prethodnog stepena Jevreja ili Cigana, sa licima koje je po rasu jednog porekla.

Brak između lica koje ima jednog ili dva prethodnog stepena Jevreja ili Cigana, sa licima koje Jevrejima u slični stava 5 ove Uredbe, i lica /jugoslovenske ili slične krvi/ /arijevskog porekla/ sklopljen je u slični stvari u suprotnosti sa odredbama člana 5 ove Uredbe.

Član 9.

Opsebnog postupka za sklapanje braka potrebna je u sledećim slučajevima:

1. Lice sa dva prethodnog stepena Jevreja po rasu, sa licem koje ima jednog prethodnog stepena Jevreja ili Cigana po rasu.

2. Lice, koje ima veću prethodnog stepena pripadnike drugih evropskih arijevskih rasa sa licem istu takvog porekla, ili s licem, koje ima jednog ili dva prethodnog stepena Jevreja ili Cigana po rasu, ili s licem /jugoslovenske ili slične krvi/ /arijevskog porekla/.

3. Brakova između državljana /nagrodjani/ i građana, a kojima nisu zabranjeni po členu 5 ove Uredbe.

Postupak za takav brak ideje Ministarstva unutrašnjih poslova (ili Ministarstvo pravde) na obrazložena predlogu. Šef komisije odluke o izdavanju dozvola, odluke se u okvir naredito toliko, duževno i korakom, razmatra slični, slični nastojanja njegovog porodiце sa navedj slični slični, slični ili njegovog oca u rat wisa 1915-1918 god., kao i ostali slični slični porodične istorije.

Član 10.

Svaka vanbračno rođena dete Jevrejima, ili druge rase koje nije /jugoslovenske ili slične krvi/ /arijevskog porekla/, sa slični smislu ove Uredbe arijevskog porekla je zabranjena.

Mulika narodnjevskih rase, koje se ogreši o ove odredbe vrši slični otkrivanje rase, i kažnjiva sa zatvorom ili robijom. U teškoćite takvih slučajevima, i ove je ove radnje u slični stvari sa slični smislu ove Uredbe zabranjena, koje se izradi slični rase.

Član 11.

Jevreji ili druge rase koje nisu /jugoslovenske ili slične krvi/ /arijevskog porekla/, ne mogu započeti kao domaći postupak slični rase iznad 45 godina starosti.

Član 12.

Nepravilnicima i krivičnim delima koji nisu u isto vreme određeni zadržavanje je isticanje državnog i narodnog zastava, kao i nošenje narodnih boja i znakova.

Član 13.

Bez promene Jevrejskih propisa, koji su izvršeni posle 1. novembra 1940, stavlja se van snage i mora se zadržati propisima obaveza da segi datus, Ovo se odnosi i na osobne istih lica koja su promena propisa.

Član 14.

Prekršaji zabrane iz prvog stava člana 8 ove Uredbe kažnjivi su robljom.

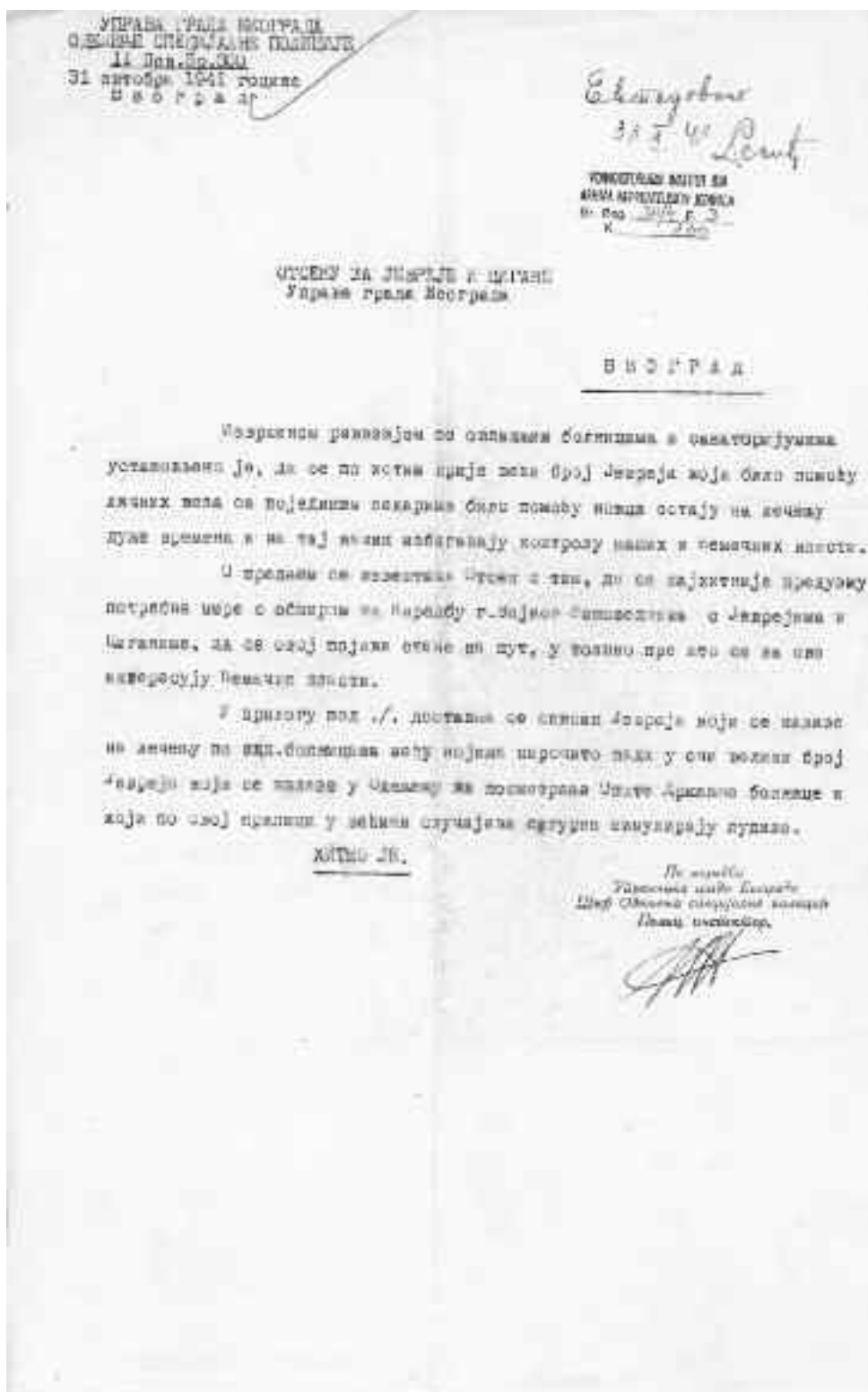
Povreda odredaba članova 11 i 12 ove Uredbe kažnjive su zatvorom do godinu dana ili jednom od ovih kazni.

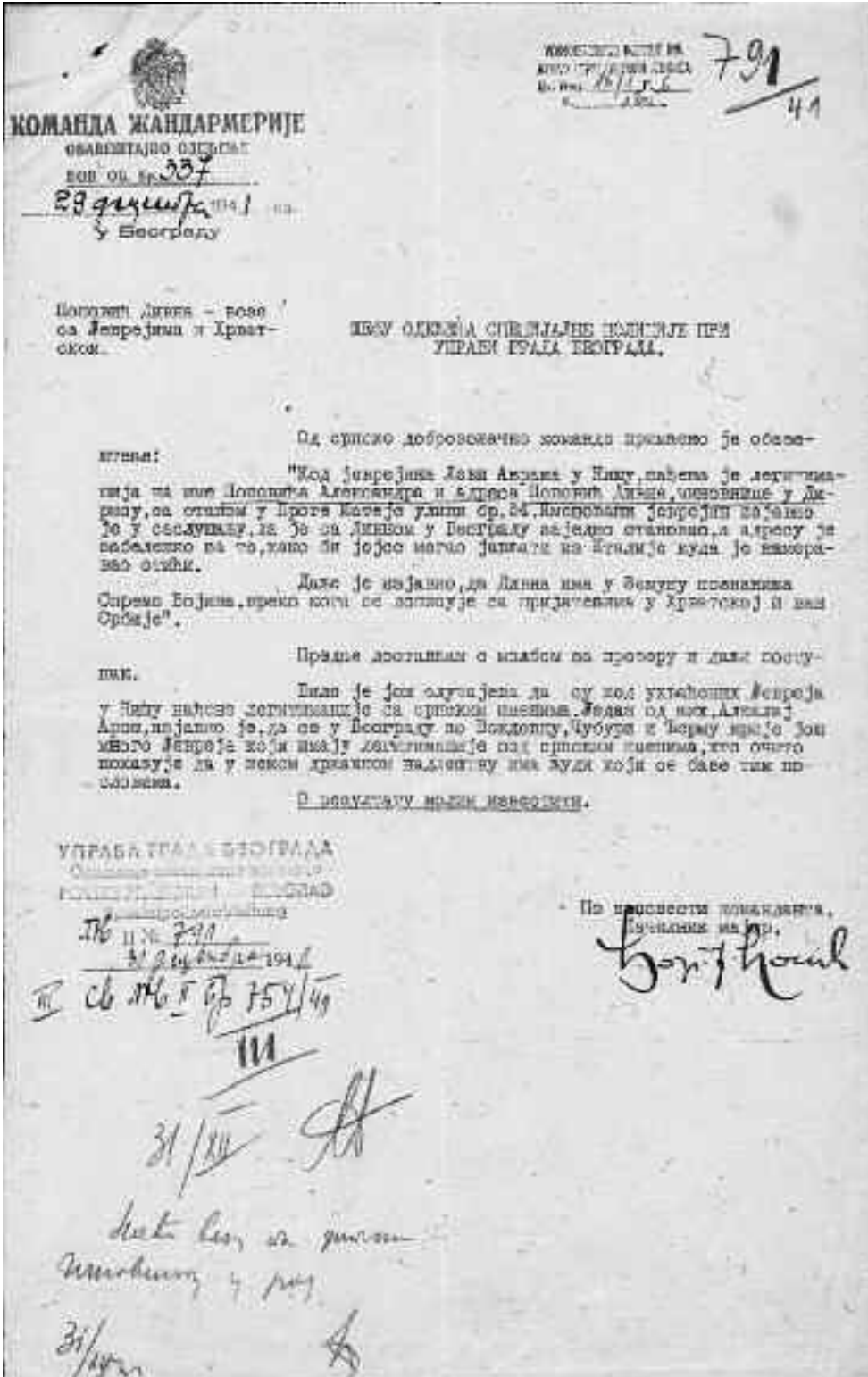
Član 15.

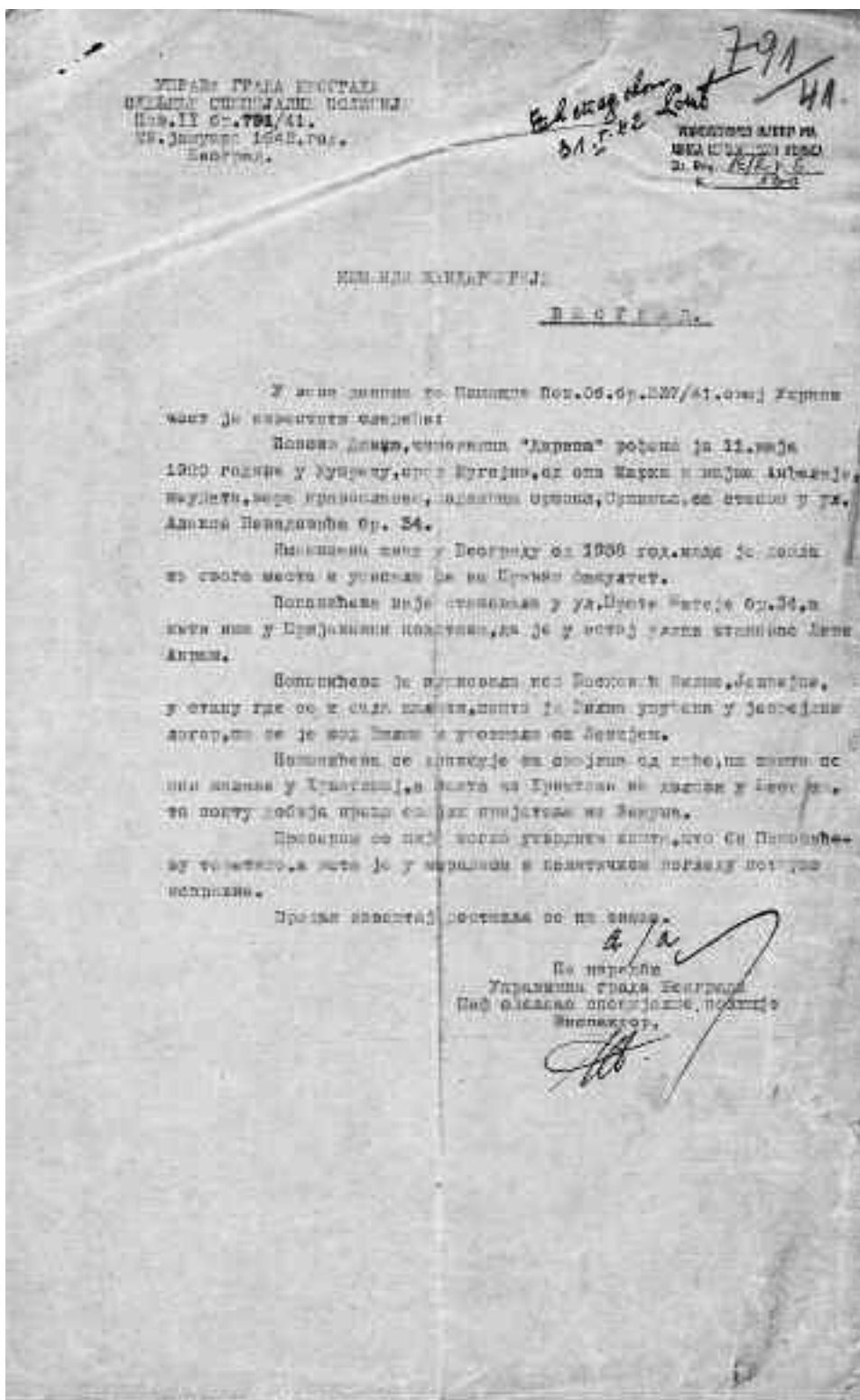
Ministar unutrašnjih poslova u saradnji sa Ministrom pravde izdavaće sve potrebne naredbe za provedbu ove Uredbe.

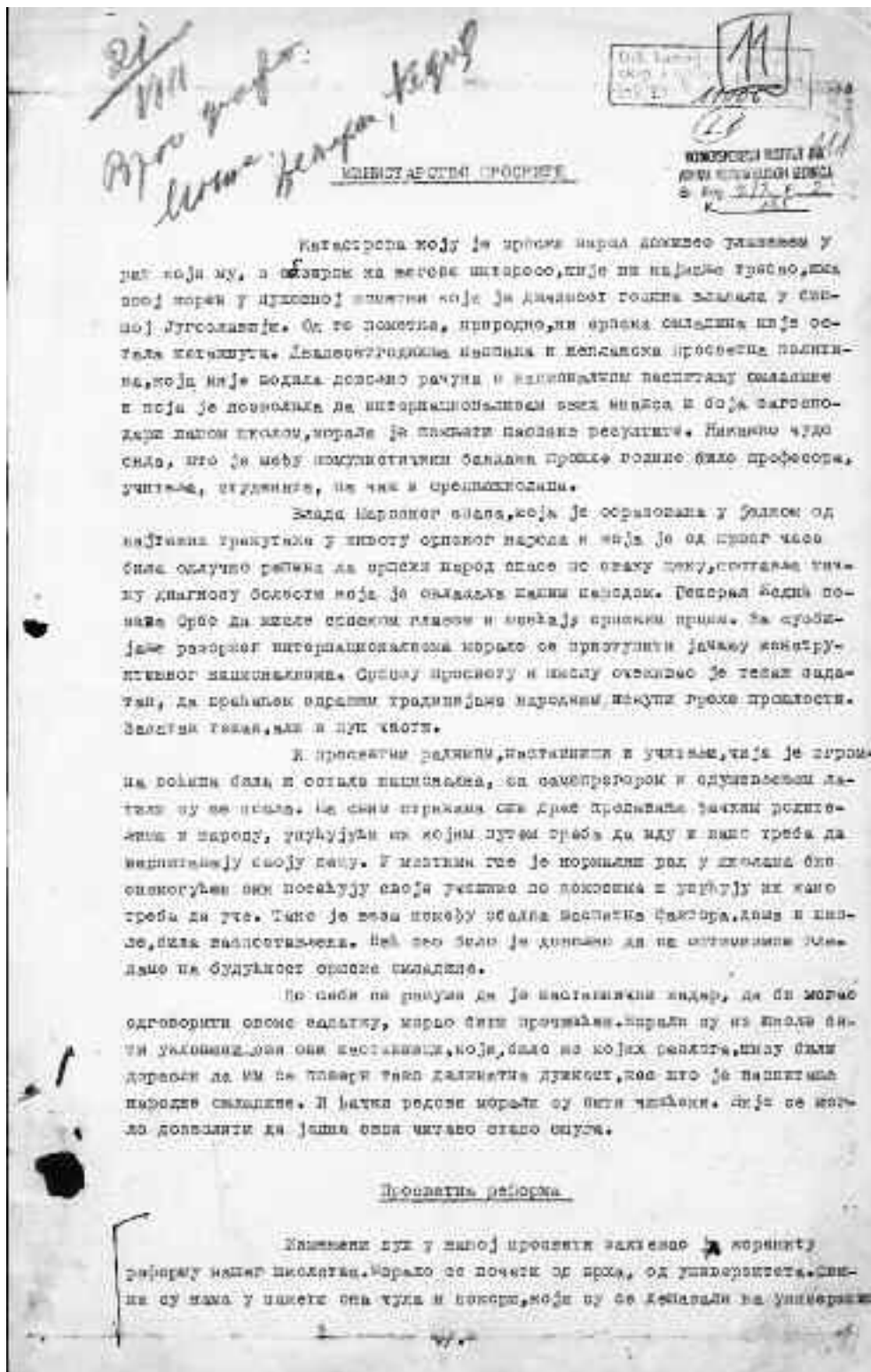
Član 16.

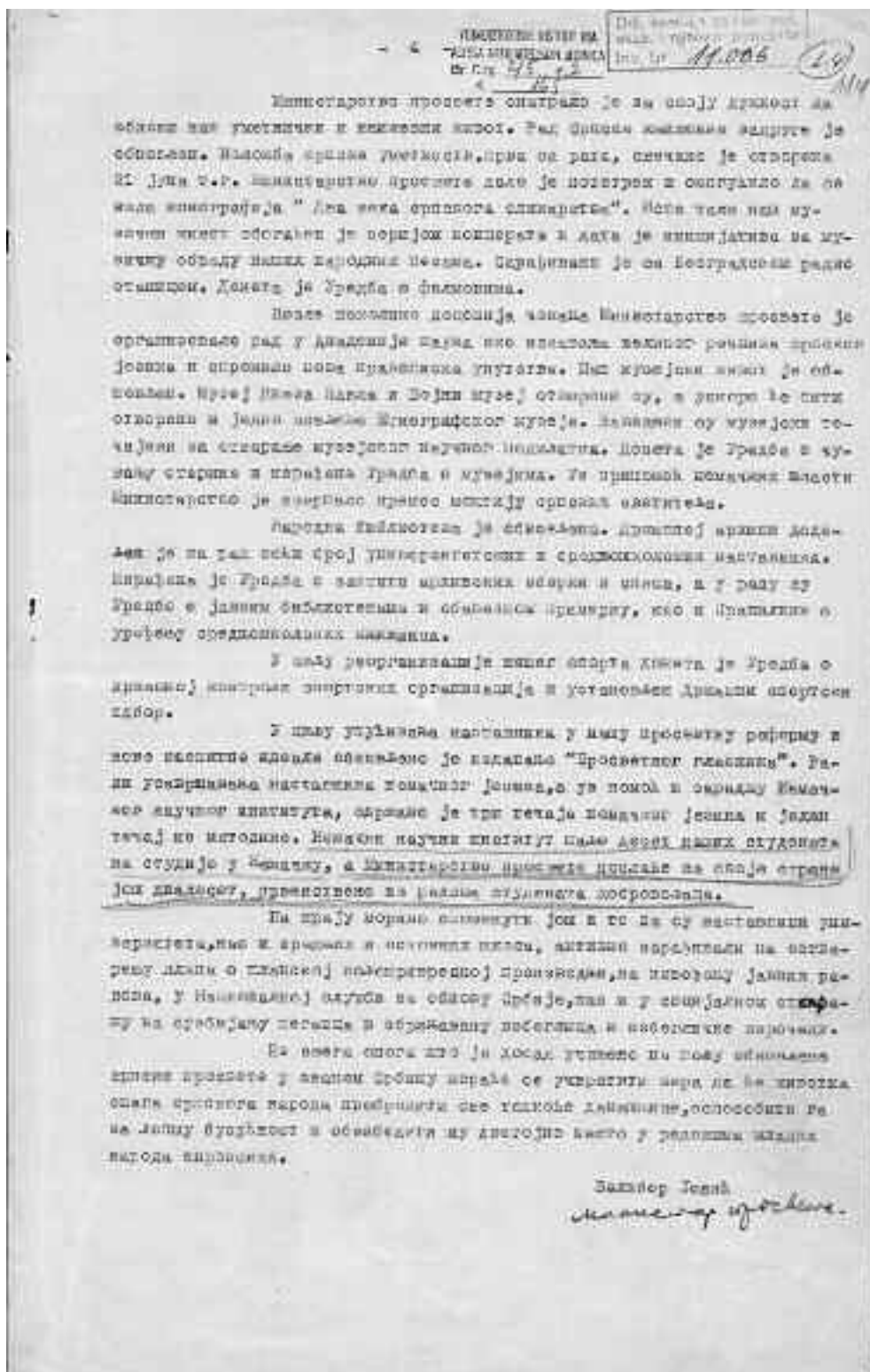
Ova Uredba stupa na snagu danom objavljivanja.

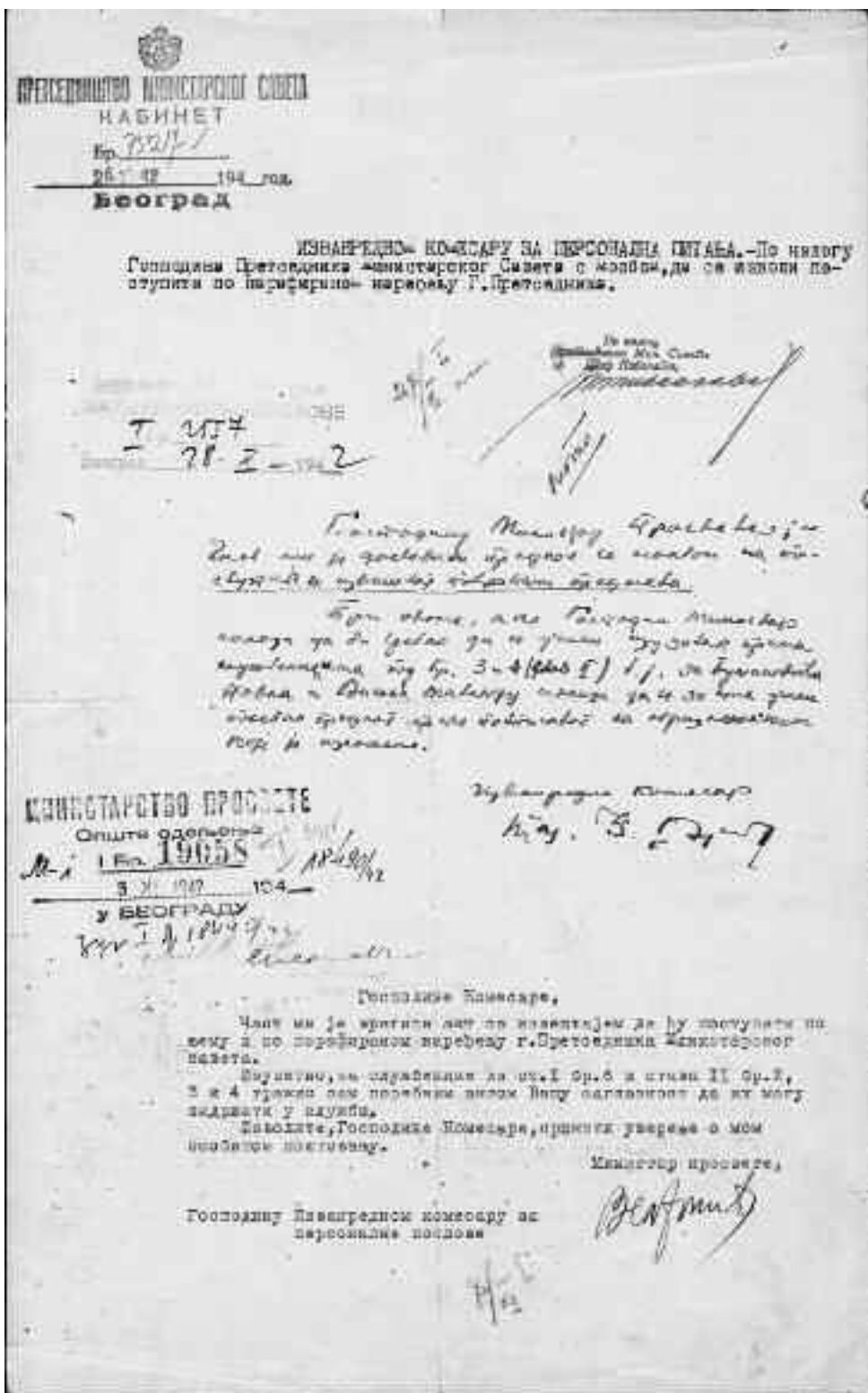

IZVORI I LITERATURA

a) Izvori:

Vojni arhiv Beograd (VA)

Arhiv Beograda (AB)

Jevrejski istorijski muzej (JIS)

Fond Ministarstva unutrašnjih poslova (1941-1944)

b) Literatura

1. Ljubo S. Babić, *Izazovi, posrtanja, sunovrat. Politička autobiografija o jednom vremenu*, Beograd, 2013.
2. Milan Borković, *Milan Nedić*, Zagreb 1985.
3. Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji, 1, 2*, Beograd, izd. Sloboda, 1979.
4. Branislav Božović, *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944*, izd. Srpska Školska knjiga, Beograd, 2004.
5. Branislav Božović, *Specijalna policija u Beogradu 1941-1944*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2014.
6. Browning, Christopher R. *Faithful months: essay on the emergency of the final solution*, Holmes & Meier, 1985.
7. Aleksandar Vojinović, *NDH u Beogradu*, izd. Pavičić, Zagreb 1995
8. Venceslav Glišić: *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji*, Beograd 1970.
9. Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918 -2008.*, Zagreb, 2008.
10. Slavko Goldstein, *1941.: godina koja se vraća*, Historiae, knj. 8 , Zagreb: Novi Liber, 2007.
11. Vladimir Geiger 2011., [*ČSP, "Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili "okupatori i njihovi pomagači" Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)"*
12. Domagoj Delač, *Dan ustanka naroda Hrvatske*, Zagreb / Srb 2012.
13. Predrag Ilić, *Srpska pravoslavna crkva i tajna Dahaua*, Beograd, 2006
14. Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Vojnoistorijski institut, I – XIV, Beograd
15. Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb: Globus, 1992.

16. Tvrtko Jakovina, Ustanak u Srbu: što se dogodilo 27. srpnja 1941?, Jutarnji list, 27. 07. 2010.
17. Fikreta Jelić-Butić: *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*, Globus, Zagreb 1986.
18. Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu*, Beograd, 1992.
19. Ivan Košutić, *Hrvatsko domobranstvo u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1992.
20. Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Rajh*, knj. 1 i 2. , Zagreb, 1983.
21. Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945. Druga knjiga: Dokumenti*, Hrvatski institut za povijest i Dom i svijet, Zagreb, 1998.
22. Vinko Krišković: *Izabrani politički eseji; Autobiografija*, priredio Dubravko Jelčić, MH, SHK, Zagreb, 2003.
23. Matija Kovačić, *Od Radića do Pavelića, Hrvatska u borbi za svoju samostalnost. Uspomene jednog novinara*, München – Barcelona, 1970.
24. Branko Latas, *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama (1941-1945)*, Beograd, 1999.
25. A. Lj. Lisac, Historijski zbornik, br. 14, Zagreb, 1956.
26. *Logor Banjica*, Arhiv Beograda, Beograd, 2008.
27. Zlatoje Martinov, *Odgonetnuta tajna Dahaua*, Republika br. 392-395, Beograd, 2006.
28. Hrvoje Matković, *Povijest nezavisne države Hrvatske*, Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 1994. (2. dopunjeno izd. 2002.
29. Nenad Ž. Petrović, *Ideologija vavarstva*, Beograd, 2016.
30. Đoko Slijepčević, *Istorija srpske pravoslavne crkve I – III*, Beograd, 1991.
31. Aleksandar Stojanović, *Antimasonska izložba u Beogradu 1941. u kontekstu nacističke aktivnosti u okupiranoj Evropi 1939-1944*
32. Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, sv. 2., Zagreb, 1990.
33. . www. partizani, Hrvatska enciklopedija, sv. 4. 2002: NDFH, pristupljeno 15. oktobra 2017.
34. Hrvatska enciklopedija, sveska 4, 2002: NDH
35. Simo C. Ćirković, *Ko je ko u Nedićevoj Srbiji*, Beograd, 2009.

c) *Listovi i novine*

- Novo vreme* , Beograd (1941-1944)
Opštinske novine, Beograd (1941)
Službene novine, Beograd 1941-1944
Hrvatski narod (1941 – 1945)
Gospodarstvo (9.03.1945)
Politika (6.04.1941)

RECENZIJIA STUDIJE ZLATOJA MARTINOVA, NDH I NEDIĆEVA SRBIJA. SLIČNOSTI I RAZLIKE, BEOGRAD 2018.

Autor se poduhvatio obrade teme koju je već naslovom odredio kao uporednu analizu dva režima u istom vremenskom odseku turbulentnog 20. veka. Martinov je na osnovu odabrane i utemeljene literature koja nije sporna i čiji su fakti proverljivi pokušao da prikaže dva režima nastala okupacijom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine. Kako ističe, nema dve pojave u politici i životu koje bi bile sasvim jednake ali postoje „crvene niti“ koje spajaju i ono što je pojavno donekle različito. Režim ustaške NDH i okupacione Nedićeve Vlade narodnog spasa u okupiranom području Srbije bio je u formalnopravnom smislu različit: NDH je bila priznata od sila Osovine ali i od jednog broja neutralnih država (među kojima i takva jedna uzorna zemlja kakva je Danska!), dok je režim u delovima današnje Srbije bio smatran tek kao tehnički organ okupacione uprave, dakle „Nedićeva Srbija“ nije bila priznata za državu. Martinov ističe te razlike ali u svojoj analizi ističe i niz suštinskih sličnosti između dve vlasti: u prihvatanju nacionasocijalističke ideologije krvi i tla, u antijevrejskoj politici, antikomunizmu, isticanju seljaštva kao zdravog temelja nacije, pokušaju uvođenja korporativizma, odbacivanju internacionalizma i konačno ali ne na poslednjem mestu u brojnim počinjenim masovnim zločinima.

Ovi zločini su bili brojniji u NDH ali autor ne zatvara oči pred zločinima koje je bilo direktno počinio Nedićev policijski aparat bilo da je „samo“ asistirao nemačkom okupatoru kao što je to bio slučaj sa life-rovanjem Jevreja u Logor Zemun (odn. Staro sajmište). Otprilike jednu trećinu teksta autor je posvetio Pavelićevom, a ostatak Nedićevom režimu što je i razumljivo jer bi našu javnost najviše trebalo i moralo interesovati

ono što se dešavalo ovde a što je i danas živo i prisutno u domaćoj političkoj javnosti.

Vrlina ovog teksta ogleda se u preglednosti i jasnoći piščevog stila u iznošenju činjenica kao i njegovoj hrabrosti da se opredeli a ne da se skriva iza gomile iznetih podataka kojima zatrpava nedužnog čitaoca bez izjašnjavanja šta smatra ispravnim. Manir prisutan danas kod nekih istoričara koji neiznošenje svog stava smatraju za vrhunsku objektivnost. Takvu vrstu „objektivnosti“ koja je zapravo izbegavanje da se opredeli prema činjenicama i glasno izvede zaključak kod Martinova nećete naći.

Ističem to što je autor na kraju svoje studije u prilogima dao faksimile nekih dokumenata koji sami po sebi dovoljno kazuju. Ova knjiga je posebno zahvalno štivo za one koji o ovoj temi ne znaju mnogo jer ona nudi sažeto znanje iz brojnih studioznijih knjiga a ambiciozniji čitalac će u spisku literature već pronaći nešto što bi ga povuklo dublje u spoznaju tamnog lavirinta kolaboracije i zločina tokom Drugog svetskog rata na nekadašnjim jugoslovenskim prostorima.

Dr Nenad Petrović, istoričar

BELEŠKA O AUTORU

Zlatoje Martinov – publicista, pisac, književni kritičar, esejista. Osim književnosti, predmet njegovog interesovanja su savremene političke i istorijske teme.

Zbirke priča: *Osmeh Emi Majer* (2002), *Preljubnička Biblija* (2004), TV drama *Kobno pismo* (2016), knjiga eseja *Hermeneutika književne estetike* (2006),

Publicističke knjige: *U podnožju demokratskih propileja-izbori u Srbiji 1990-2000* (2000), *Časopis Contra bellum – prilog istoriji Pokreta za mir Pančevo* (2011), *Sloboda kao ponornica – istorija lista Republika 1907-2015“* (2015).

Objavio je i dva istorijska feljtona u listu “Danas“: *Sudbina vojvođanskih Švaba 1944-1948* (2003) i *Prisajedinjenje Crne Gore Srbiji 1918* (2006).

Autor je mnogih književnih i istorijskih tekstova (recenzija, prikaza, teorijskih članaka) u srpskoj književnoj i publicističkoj periodici.

Od 2010. do 2015. bio je glavni urednik *Republike*, beogradskog časopisa za politiku, društvo i kulturu.

Od 2015. godine glavni je urednik, međunarodnog književnog časopisa *Literatura Foiro* koji izlazi u La Chaux-de-Fonds (Švajcarska).

SADRŽAJ

Predgovor	5
Uvod	9

I DEO

Nastanak Nezavisne Države Hrvatske	12
“Nezavisnost“ Nezavisne Države Hrvatske	16
Oružane snage NDH	21
Progoni Srba i logori	24
Holokaust u NDH	34
Odnos NDH prema Mačeku i Hrvatskoj seljačkoj stranci (HSS)	37
Odnos Katoličke crkve prema Pavelićevoj NDH	46
Bekstvo iz Zagreba i kraj NDH	53

II DEO

Nastanak Nedićeve Srbije	60
Formiranje Saveta komesara	62
Ukidanje Saveta komesara i formiranje vlade Milana Nedića	69
Oružane snage Nedićeve Srbije	76
Odnos Saveta komesara i Nedićeve vlade prema Jevrejima	91
Antimasonska, antijevrejska i antikomunistička izložba u Beogradu 1941	104
Logori u Nedićevoj Srbiji	110
Nedićeve zamisli o Velikoj Srbiji i antijugoslovenstvo	127

Nedićeva poseta Hitleru, 18. septembra 1943.godine	132
Odnos Srpske pravoslavne crkve prema Nedićevoj vladi	138
“Legalizacija“ četnika u službi Nedićevom kvislinškom aparatu	145
Savez Nemaca, nedićevaca. ljoćevaca i DM četnika protiv NOVJ u leto 1944.	147
Četničko-ustaška saradnja 1941 – 1945.	150
Bekstvo iz Beograda i kraj Nedićeve Srbije	155
Ideološko zajedništvo ustaša i srpskih kvilsinga u borbi protiv NOVJ, 1945.	161
Ideološke sličnosti NDH i Nedićeve Srbije	165
<i>Nedićev narodni socijalizam</i>	165
<i>Pavelićev i Budakov hrvatski narodni socijalizam</i>	169
Zaključna razmatranja: sličnosti i razlike između NDH i Nedićeve Srbije	172
Prilozi	177
Izvori i literatura	193
Recenzija	195
Beleška o autoru	197
Sadržaj	199

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

94(100)"1939/1945"

94(497.13+497.15)"1941/1945"

94(497.11)"1941/1945"

МАРТИНОВ, Златоје, 1953-

NDH i Nedićeva Srbija : sličnosti i razlike / Zlatoje Martinov. - Beograd : Savez antifašista srbije : Orion Art, 2018 (Beograd : Draslar Partner). - 200 str. : ilustr. ; 24 cm

Autorova slika. - Tiraž 300. - Str. 195-196: Recenzija studije Zlatoja Martinova, NDH i Nedićeva Srbija. Sličnosti i razlike, Beograd 2018. /Nenad Petrović. - Beleška o autoru: str. 197. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 193-194.

ISBN 978-86-6389-078-7 (OA)

a) Други светски рат 1939-1945 b) Независна држава Хрватска -
1941-1945 c) Србија - 1941-1945

COBISS.SR-ID 265471756